

СТАНИСЛАВ КРАКОВ

ПЛАМЕН

ЧЕТНИШТВА

ОД ИСТОГ ПИСЦА:

Кроз буру, роман

(Цвијановић 1991.)

Крила, роман

(„Време" 1932.)

Кроз Јужну Србију

(издање аутора, 1936.)

Наше последње победе

(издање аутора, 1988.)

ПЛАМЕН ЧЕТНИШТВА

Шта знамо о четницима? Да су другови слободе, јунаштва и самопрегоревања. Слушамо или легенде или их видимо фотографисане свечано са оружјем по календарима. Али њихов прави живот и дела стоје скривени од нас временом, заборавом, тајном. Јер док су преславно умирали, морало се ћутати.

Њихова млада тела односили су вирови или су нестајала у ватри, падала под ножевима и под оловним пламеном. Они нису као војници савесно и часно гинули зато што тако треба, него само зато што су они то сами хтели.

Поносно су планине нашега Југа скривале у себи људе тако блиске природи и боговима. Рођаци по осећању са Краљевићем Марком и старим хајдуцима, хлебари, салебције, зидари и сељаци, мирни људи и тихи, постајали су у шумама смели, непосредни и ослобађали се свега личног и сувише осећајног.

Комита, хајдук и јунак умео је да буде скоро сваки Србин са Југа, ако не кроз цео живот, а оно увек у тренутцима судбоносним по њега, његово село и нашу будућност.

Своју отпорност и пробуђеност имали су не само према Турцима, него су они први осетили бугарску опасност, која је непосредно у том тренутку њима грозила, док се у Београду идеалистички радило на јединству са Бугарима, верујући у њину искреност.

Људи из Бугарске које је наша држава школовала, постајали су наши непријатељи чим су се вратили преко границе, бугарске књиге које смо ми штампали за школе у Бугарској слате су у Јужну Србију за прву писмену пропаганду, а Љубен Каравелов, кога смо ми плаћали да издаје у Београду новине »за духовно јединство Срба и Бугара«, ставио је одмах на челу свога листа, штампаног у Српској Државној Штампарији, као девизу »Булгаријата од Чарното до Јадранското си морето; и од Бјелото море до Пештата«.

Та идеја коју је Љубен Каравелов у Београду проповедао имала је преко бугарске Егзархије да се изведе.

Русија као реакцију на пропаганду унијата и протестантства у Македонији и Бугарској потпомагала је жељу Бугара да створе словенску цркву независну од грчке, да би се спасло православље и словенство.

Добијена Егзархија била је за односе наше са Бугарима судбоносна. У име словенске цркве у Јужну Србију дошли су на чело Бугари шовинисте у владичанским мантијама. За њима су ишли свештеници, учитељи, пропагатори.

Поред све мржње на Грке, поред примамљивости службе на словенском језику, коју му је пружала бугарска егзархија, највећи део Срба на Југу, пун атавистичке нетрпљивости и подозрења, волео је остати у туђој, омрзнутој цркви, него да приђе сумњивој Егзархији.

Други мањи део, исцрпљен, необавештен, жељан словенских људи и словенског језика, пришао је Егзархији као цркви, али чувајући своју српску народност. Првих дана Егзархија је продирала не као бугарска већ као опште словенска црква. Али касније, када се већ ушло дубље у српске крајеве, када су стигли са свих страна бугарски свештеници и учитељи, Егзархија је почела безобзирну пропаганду и бесно прогањање српског имена.

Већ 1874. године становништво из целе Јужне Србије, из епархија: самоковске, ћустендилске, велешке, дебарске, мелничке, охридске и сереске, свугде где су већ упознали Егзархију, послало је молбе Султану и Васељенском Патријарху, тражећи повратак укинуте Пећске Патријаршије. У тим молбама сељаци су писали:

»Ми смо Срби а не Бугари. Егзархат хоће да нас побугари, али ми то нећемо и зато молимо спасите нас ове беде и дајте нам нашу самосталну српску цркву.«

Колико је била страшна бугарска пропаганда, види се по томе да су најчистији Срби из Војводине, који су одлазили у Јужну Србију као учитељи у брзо постајали бугараши и одрицали се свога имена.

Још пре стварања бугарске Егзархије дошао је из Новог Сада у Велес за учитеља Ђорђе Милетић, рођени брат Светозара Милетића вође српског народа у Војводини. Као Словен у доба борби око независне словенске цркве,

по савету Руса, ступио је уз Бугаре, постао егзархиста и бугарски првак у Јужној Србији, тако да је његов син Љубомир Милетић, професор Универзитета у Софији, данас један од највећих бугарских шовиниста и србофоба.

И то није једини случај.

Тек под навалом Егзархије добронамерни Београд открива опасност.

Почиње да се ради на просвети и култури Срба у Турској. Рат 1876. уништио је наше дело. Турци су одмах затворили све српске школе, прогнали учитеље и спалили српске књиге, и тада, под заштитом Порте, на место затворених школа бунтовничких Срба, Бугари су почели да отварају своје.

I
ПРЕ ПОЧЕТКА

ВЕЛИКА БЕГОВИЦА

Никада Козјак, Пореч и Дебарце нису били без хајдука и осветника.

Пљачкани, понижени, срамоћени сељаци бежали су у шуме да траже слободу коју у својим малим, бедним селима нису имали. Гоњени снегом и потерама одлазили су преко Рашке и Суповца, где за њих није било караула и граница, да се са пролећем врате својим шумама.

Заносили су се песмама о Илији Стрељи и Кузману Капидану, који су још под Карађорђем чете водили.

Све је наде понео и побудио 1876 рат који је Србија повела. У метеорима који су падали, у грактању гавранова, и необичним сновима, које су старци крај ватре тумачили, налазили су знак скорог ослобођења.

Разочарење је било нагло, тешко и најсмелије је сломило. Опустео је Козјак. Опет су се слободно појавиле тајфе¹ арнаутске.

Дивљи Бајрам Јака из Трнаве, арамбаша тврдог срца и тврде руке, затворио је са својом дружином друм кумановски, паланачки и гиљански. Пљачкао је, убијао и младе девојке одводио да их потурчене продаје у хареме.

Освета која пуни срца, створила је новог хајдука. Из Малотина на Козјаку појавила се пред четом сељанка Велика.

Одбацила је мужа слабог, плашљивог сељака, и немирна и јунак, сакупила је другове. Давно је носила жељу хајдучку у себи, пробуђену песмом о девојци Илинки »моми војводи« која је чету водила и у Дебарцу се са спахијским сејменима борила.

У мушком оделу, под оружјем, дуге црне косе скривене црвеним турбаном, заносила је другове лепотом и смелошћу. По њеном високом стасу и јунаштву прозвали су је беговица.

Пред налетом њене чете распрштала се тајфа Бајрам Јакина. Опет су били

1 чете.

слободни друмови и ноћи у селима.

Све више су у арнаутска села доносили мртваце са крстом на челу јатаганом урезаним, и све су чешће стизале тужбе кумановском ударе-мецилису.¹ Свугде се радосно име Велике Беговице помињало.

Послате заптије нашле су је код куће, у послу жена сеоских. Везану су је довели у Куманово. У дворишту иконома² старога Димитрија, привезану за орах, жандарми су је шибали да ода другове. Клонула, у крви, она је ћутала и њене лепе очи окружене модрим кругом од болова, гледале су преко кровова у маглу, где су на Козјаку биле шуме слободне.

Закон је тражио да хришћанске жене буду одвојено затворене, у подруму куће икономове. Оковали су је у најтежа гвожђа, али је она, излазећи зором на бунар, бацала лако преко својих снажних плећа синцир од тридесет ока, који се вукао за њом, завезан за ногу у шалвари и корачала је журно не осећајући терета, ни врелих погледа турских стражара на себи.

Њену славу певала су и арнаутска села. Арнаутка Халиме, висока и права као бор, одбијала је све младиће. Желела је да своју судбину сама створи. Сањала је да буде јунак, вођа и судија као Велика Беговица. Са подсмехом ју је примила тајфа Бајрам Јакина за друга. Радосно је сачекала дан, када је ушла у алај³ скопског Фиљ-Мустафа бега, који је две хиљаде Арнаута водио у други рат на Србију.

Није јој било суђено ни сада да се сретне са Великом Беговицом.

Савладали су жену-војводу. Као звери шибале су кумановске заптије њена бела и јака леђа пуна старих трагова. Тело је дрхтало. Велика није ни молила, ни жалила се. Ћутала је и у очима је имала све већу помиреност.

Није желела више ни да пркоси. Сасвим болесну и сломљену пренели су је на колима у село.

1 административни суд.

2 митрополитски намесник.

3 пук.

Одмарала се и мучила плачући. Лежала је дуго и питала свакога, са дахом изнемоглим на бледим уснама, да ли су лутајући ноћу кроз високу планину видели у даљини небо румено од топова.

Опростила се Велика Беговица са јунаштвом и четовањем, али је њено име са песмом пролазило селима, друмовима и шумама и разносило свугде њено присуство.

КУМАНОВСКИ УСТАНАК

На снегом покривеном Козјаку и Ђерману појавили су се први усташи. Кумановски сељаци очекивали су спремни српску војску која се по паду Ниша спуштала ка Врању и Косову. Препуни горчине, освете и ћутања већ су руком додиривали могућност за борбу. У мирним ноћима под снежним небом те ледене зиме 1878 слушали су до јутра далеке српске топове.

Арнаути из Дебра и Тетова бежали су пред војском кроз Пчињу, пљачкали и силовали.

У јутро у очи пада Врања, 17 наоружаних Арнаута сишло је са планине у Осларе, будући виком читаво село. Усред рикања крава, узнемираних оваца и вриске деце, односили су имовину сељака Арсе Стојковића, на чију су кућу прво наишли. Мржња га је гушила гледајући како му пљачкаши празне кућу. Јурнуо је кроз двориште, зграбио снажним шакама вођу и почео да удара. Пуцањ, који је тупо одјекнуо, раздро му је одело и утробу. Са просутим цревима, усправљен, ишчупао је колац из ограда и последњим, страшним замахом, раздробило је главу свога убице, умирући заједно са њиме на снегу. Сељаци су осветили смрт јунака Арсе. Ни један Арнаутин није оставио село. Поклали су их брзо у краткој и грозној борби.

У Бујановцима сутра дан, 19. јануара, десила су се силовања која су четрдесет арнаутских живота платили. Ни један се није спасао од освете.

На кући кмета Ташка кундаци пушака залупали су у зору на вратима. Са зебњом отворио им је и чим је угледао лица пуна непријатељства и грубости, предосетио је несрећу која ће доћи, али је било доцкан. Одбацили су га, прегазили, повезали слуге и његова три сина. Са урлањем навалили су Арнаути на собу у коју су се биле сакриле жене. Разнели су врата и извукли за косе и за ноге две Ташкове ћерке девојке и две младе снаје, скоро онесвешћене. Пред погледима послуге, мужева, оца и браће, четрдесет разбојника силовало је четири младе жене.

Опљачкали су кућу и побегли из села, пролазећи брзо покрај затворених капија.

Ташкове ћерке, пуне болова и стида, устале су одмах да одреше повезане. Отац је појурио за злочинцима са оружјем у руци и узбунио је село. Огорчена потеря је отпочела и свршила се тек када је последњи од четрдесеторице убијен. Снег их је помагао. По трагу су их пратили. Бежали су кроз и поред српских села и потеря је све више расла.

Пијани, преморени и уплашени Арнаути су се растурили. Код села Лукарца првих шест су претучени, а последњој су шесторици већ далеко код Челопека секирама одрубили главе и набили их на коље.

Потера се претворила у народни устанак. Опијени крвљу и победом, осветници су постали усташи. Сељаци су као ратници јурили на коњима наоружани кроз села кумановска и паланачка и звали у борбу.

Охрабрило их је и последње дело чувеног убојице и јунака Младена Пиљинског, који је изазвао на борбу арнаутског арамбашу Бајрама Стражу и његових седам другова. Свих осам одсечених глава донео је као трофеје на коњу. Сва села су била искићена арнаутским главама као заставама.

Побуна је већ била сазрела и зато су изабрани поп Димитрије, Поп-Пауновић из Старог Нагоричина и Вељан Цветковић из Стрновца за вође.

У јутро 21. јануара на облој линији Четирског и Никуљанског виса појавила се црна ивица покретна и донела узбуђење свима селима. То је била српска војска. Људи из истог краја састали су се на замрзлим обалама Пчиње, једни добровољци сишли са српском војском, други су их, побуњеници, дочекали и било их је на хиљаду. Имали су још наде и воље, и ако је наша војска била заустављена. Руси су склопили примирје са Турцима.

*

У овом краткој рату остала је успомена на покољ наших у Приштини.

Безвлашће и забуну Арнаути су искористили.

26 јануара 1878 бегунци из арнаутских села донели су вест у Приштину да су српске предстраже већ код Грачанице. Радост није сама дошла. Наоружани Арнаути викали су и скупљали се у српској махали Панађуришту.

Почели су са кућом туфегџије¹ Јована Јанићијевића-Ђаковца. Имао је много оружја, носио га је и био је горд.

Јака храстова врата тресла су се од њихових удараца. Нико није отварао. Да пређу преко зида, стали су један на другог троје. И када је последњи погледао у двориште, пао је мртав.

Зрна из мартинки разносили су ћерпиче, окна, ломила дрвене решетке на прозорима. Крв је прљала снег и бела одела.

Између зидова и кровова лежао је румени облак дима пушчаног са прахом разбијених цигала.

Прва је пала жена Јованова. Зграбио је децу од мртве мајке и једном тешком полугом провалио зид од куће комшије Турчина, пријатеља. Брзо их је протурио преко.

Вратио се у кућу из које је његов рођак Стојан непрестано пуцао, задржавајући навалу Арнаута.

Одбрана је била и сувише јака. Већ је пола дана прошло у узалудним нападима и жртвама. Удаљили су се, али су из далека мотрили на улицу Четири Луле.

Вратили су се брзо по други пут са сеном и сламом. Пламен се пео уз зидове и затварао са димом прозоре. Јован је певао тужну песму отпора и јунаштва. Глас је у диму замирао и поново јачао.

На улици су Арнаути бацали одсечену главу Стојанову један другоме. Предао се на обећање и бесу. Када је главу нагао да крене на улицу, одсекли су му је. Јован је сам остао и сишао у подрум. Борио се са последњом снагом и последњим метцима.

На њега је падала кућа и над њим је горела мртва жена. Сећао се да су деца спасена. Зато је само желео да још не умре. Пошао је напред, али га је зауставио бол у рамену. Одлучно је јурнуо на поље и после три убијена Арнаутина пао је и он, убијен двадесет, тридесет и педесет пута. Између два

1 пушкара.

уздигнута фењера носили су кроз чаршију његову главу.

Арнаути су за својих двадесет мртвих бораца тражили нов откуп у крви. Само једна кућа, кућа Хаџи-Костина, дала је седамнаест жртава.

Тек у ноћи када је замор и засићеност прекинула покољ, аскер је пребројавао мртве.

*

Устаници су као вихор очистили све Турке и Арнауте из кумановског и паланачког краја, али кад је примирје закључено, бегови, оце и војници, бегунци, опет сигурни, почели су се враћати кућама.

У Куманову на гробљу састали су се враћени бегунци. У групама сакупљени ноћу између белих гробова на фебруарском ветру и магли, договарали су се о покољу Срба у вароши.

Сутра дан у сумрак по виноградима кумановским појавило се 200 наших устаника да спрече покољ, за који су дознали. Плануле су ватре на узвишицама и припуцале пушке. Двојица заптија наишли су на њих. Огорчени и спремљени на освету, устаници су их исекли на комаде. Страх је овладао Кумановом.

У манастиру Забелу уговорен је скуп устаника и првака из четрдесет српских села и тамо су решили да траже оружје од Србије и да шаљу молбе кнезу Милану. Истовремено у кући проте Димитрија у Куманову десетак Срба, патриота и пуних искуства, заклели су се на јеванђељу да неће одустати од борбе, изљубили су се и написали молбу кнезу Милану молећи га да се Куманово са околином придружи Србији.

Молбу је донео до српских предстража ушивену у седлу једне ноћи Таса Костић-Цивковић. Водио га је сељак, пријатељ до манастира Светог Прохора, који је доцније постао централа свих наших усташа, хајдука и четника.

У исто време генералу Белимарковићу дошла су друга два изасланика усташка у село Ратаје код Врања и молили га за оружје. Обећао им је 2000 пушака, које су преко манастира Пчињског требали примити.

Када се чуло да ће се добити оружје, устаницима су пришла сва села паланачка и кратовска, све до Деве Баира, где је пролазила демаркациона линија коју су руске трупе држале. Њих Егзархија није поколебала.

По слеђеним паланачким и кумановским пољима чекало је велики тренутак 4000 људи, Срба, устаника под ведрим звезданим зимским небом.

Из Бугарске су почели да се плаше кумановских јунака и да шаљу своје агенте да их узбуне, поколебају, преврате. Егзархиски свештеник Михајло умро је после једног свог покушаја да убеди устанике да су на кривом путу. Дошао је, говорио је за царску Русију, моћну пријатељицу Бугарске и смејао се малој Србији.

Огорчени сељаци пошто су га саслушали, истукли су га и однели у манастир Забел, пред суд устаника, тражећи за њега смртну казну.

Ослобођен од вођа и протеран, поп Михајло умро је после кратког времена у Бугарској, од добијених батина.

Почеле су борбе немилосрдне, фанатичне. На брегу Свете Петке, на Четирском и Никуљанском вису арнаутске чете, послате да растерају устанике, разбијене су и враћене.

Са харамбашом Фехатом из Мутлова, водила је чету од седам јолдаша девојка Халиме. Тражила је још увек Велику Беговицу, о којој су са страхом шапутали Арнаути и певали, док се она болесна опраштала са животом у ниској сеоској кући под снежним Козјаком.

Нису срели Велику, али су наишли на Вељана Стрновског и Јаћима - Челопечког, који је својим снажним рукама обарао бивола, и насртљив и смео, после сваке борбе истресао из кабанице олово. Узалуд су у Куманову кујунџије топиле стара кандила и од сребра лиле Арнаутима куршуме за Јаћима и Вељана.

Фетах харамбаша остао је са двадесет другова после судбоносног сусрета под Четирском шумом. Пали су као посечена стабла. Два устаничка метка срце су му раскинула. Јаћим је појахао његову атицу, која је требала да понесе обешене као накит, низ гриву, главе устаничке.

На укрштеним пушкама носили су преостали Арнаути свога вођу у пусто Мутлово. Халиме је лежала са разнетим коленом. Њено тело љуљало се између њиних снажних руку. Бол и топле сузе гушиле су је. За њу је било свршено. Осећала је да су је снага и сујета оставиле и одлетеле као две птице.

*

Не само Бугарска него и Цариград се почео бојати кумановских усташа. Слате су им поруке и нудила се амнестија.

Двојица царских изасланика вратили су се из Забела у Куманово да јаве Цариграду вести да вође одбијају све и не желе Султанову власт, него уједињење или смрт.

Жеља за уједињењем избила је тада код свих јужних Срба неодољивом снагом. Из далеких крајева долазили су сељаци и само су сви тражили оружје. Састављали су молбе, обраћали се кнезу Милану, руском цару и тражили уједињење са српском кнежевином.

Те године на Бабуни озеленелој, код збора 10. маја, на дан Светог Симона Зилота, састали су се кметови, свештеници, вође. Дошли су кроз шуме пролетње, пуни наде и воље за борбу. Купили су се из нахија скопске, тетовске, дебарске, кичевске, велешке, прилепске и кочанске да напишу молбу кнезу Милану, молећи га »коленоприклоно«, да их присједини »нашој земљи и светој мајци Србији, а не да тешко и чемерно турско ропство замене још горим и црњим бугарским.«

Потписа је било 170 са још 44 званичних турских општинских печата.

*

Примицао се Берлински Конгрес те је Порта одлучила да уништи устанике, који су постајали све већа опасност својом акцијом за њу. По наређењу из Цариграда кренуо је из Приштине бригадни генерал Хафус-паша. Пет табора низама ишло је без песме и жаљења прашњавим друмовима у сред зелених поља. Са тешком лупом вукли су за њима топове, сјајне од уља и сунца.

20 мај 1878 био је судбоносан за устанак. На граници своје шумске државе, на брегу Свете Петке, већ једном прослављеном победом, чекали су усташи Хафус-пашу свесни своје немоћи.

Топови су избацујући смртоносне метеоре разнели њихов отпор.

Бранили су се опет на вреломе и голоме Челопеку. Испод бистрог неба, бео и густ облак, ниско је покривао њихов пораз. У сумраку осветљеном и златном од пожара и топовског пламена, бежали су сељаци по децу и жене у села. У планину, заклон, одбрану живота, јурили су збегови као пролетња река уздигнута, побеснела. Други избежумљени, бацали су се низ стрме обале набујале Пчиње, где их је место спасења смрт покривала црвеним, прљавим таласима. И младе жене и девојке давиле су се. Последњи крик из здравих грла одјекивао је пун младости и ужаса.

Зверства беспримерне крвожедиости и гадости пала су као ватрена киша на побуњену земљу. Све жене, девојке, децу и младиће, Турци су силовали. Одведене девојке у логоре служиле су их вином и својим телом, голе од појаса. Преко струка су им секли одело оштрим ножевима.

Старце су јахали док нису пали од изнемоглости. Вешали су младе, снажне сељаке за ноге, пекли их на запаљеној слами, кидали им животно семе. Муве су се ројиле на отвореним ранама. Ни својом везаном, ни туђа рука их није бранила. Издисали су споро и језиво, скоро полудели, гледајући мутним, изврнутим очима у црвеној ноћи светлост... сунца? које им се ближило... Око њих је горело девет стотина кућа.

Три ланца људи, беде, болова и гвожђа вукло се кроз жуту прашину друмом за Скопље. Сто педесет робова у три синцира повезана водили су војници пијани од победе, сељачке ракије и крви. Бајонети су се забадали у тела дрхтава, изнемогла од терета окова, жеђи и удараца. На друму су за њима остајали топли лешеви.

У Козјаку и Ђерману скривали су се спасени усташи. Вође су пребегле у Србију да гладне и понижене, место помоћи и награде добију службу пандура.

Јаћим и Вељан, за које су лили куршуме од кандила, оставили су куће, породице и пријатеље, и живели усамљени, непознати и сироти у Врању. На њих се више није мислило. Док је терао Вељан своје бедне таљиге, гледао је у блато пред собом и болесне ноге својих коња. Мислио је на хатове код куће и пушке сребрне. Видео је сто радника како преврћу његову земљу, и беле плоче мраморне на кули.

РАСПЕЋЕ БОЖИНЧЕТОВО

Међутим покрет отпочет за уједињење са Србијом тек се развијао. После тајног збора на Бабуни, свугде су се скупљали народни прваци, састављали и слали молбе.

То се све збило за месец дана.

11. јуна представници народа из гиљанске нахије предали су енглескоме консулу који је као изасланик Берлинског Конгреса, дошао у Врање, молбу за уједињење са Србијом. Ту је молбу на челу потписао Зафир Поповић, први српски учитељ из Скопља.

Сутрадан, на Светог Петра Атонског, искупило се на Козјаку неколико стотина сељака из нахија кумановске, кратовске, криворечке, штипске, петричке, струмичке и кочанске и упутили су молбу кнезу Милану »као најкоренитији и прави стари Срби, а из најчистије и најкоренитије српске земље.«

Ту молбу потписало је 520 народних првака, и ударено је на њу 220 општинских печата.

На Видовдан, у шуми код Зеленикова, 5000 сељака из велешке, скопске и тиквешке нахије, послали су још једну молбу кнезу Милану, тражећи јединство са Србијом. Молба је носила 800 општинских, црквених и манастирских печата и пет хиљада потписа, отисаска прстију и крстова. Риста ЦветковићБожинче из Врања узео је молбу да пренесе преко границе. Заклео се да неће допустити да хартија живота, судбина и жеља падне Турцима у руке. Причестио се.

Сељаци су се лагано растурали. Бугарски учитељ из Скопља, који је успео да се увуче у тај огромни број окупљених првака, одјурио је коњем и обавестио турске власти. Пошле су потере од суварија¹ и поселе све пролазе ка Куманову.

Пошто је прегазио Вардар и путовао читаве ноћи, Божинче је у зору 16. јуна на половини пута између Скопља и Куманова, за селом Аџалари, наишао

1 жандарма коњаника.

на турске заседе.

Изненађен, без наде да се спасе пред коњаницима који су јурили на њега, Божинче се бранио из револвера, цепајући зубима молбу коју је у левој руци држао. Последњим зрном оборио је вођу потере. Један део молбе Божинче је појео и поцепао. Испробијан турским куршумима срушио се, сјуривши себи нож у срце када су коњаници већ стигли до њега.

Турци су купили искидану парчад молбе. Распорили су целу утробу убијеног курира, тражећи ижвакано, крвљу помешано комађе хартије. Измрцварено тело расекли су у крст и прикуцали на четири телеграфска стуба на друму кумановском.

Умирући Божинче је уништио највећи део потписа, али су Турци прочитали ипак 600 имена. Настало је хапшење, убијање, мучење у Куршумли Хану. Две стотине људи одмах је побијено. Остали су умирали на мукама у затворима, чувајући имена слободних пријатеља. Само је 50 живих изашло много касније из тамнице.

Вест о Божинчетовој погибији прошла је пуна ужаса кроз читаву Јужну Србију. Па ипак народ се није уплашио ни смрти ни мука. Веровао је да високи међународни скуп који се састао у Берлину руководе само осећања правде и да је дошао тренутак када ће њихови гласови моћи да им донесу слободу, наставио је да се прикупља и да шаље све нове и нове молбе.

Тог истог Видовдана када је код Зеленикова писана молба коју је Божинче понео, скупило се неколико стотина сељака из кичевске, дебарске, охридске и елбасанске нахије у Скрзави на сабору у Чистој Пречистој и упутили су кнезу Милану молбу која је почињала речима:

»Дознали смо да по уговору Сан-Стефанском потпадамо под некакве Бугаре, а земља наша Стара Србија да се зове Бугарска...«

Доказујући пуних огорчења и узбуђења да су увек били само Срби, што сведоче стотине задужбина српских краљева и царева у њиховој земљи, ти су сељаци писали:

»... или нас спаси и избави и под своје владалачко окриље узми и са својом кнежевином Србијом саједини или ћемо се сви утаманити и избрисати са лица ове своје свете српске земље, а с Бугарима нити смо кад живели, нити можемо живети, па волимо и под нашим преко четиристогодишњим утаманиоцем Турчином остати, јер ће бар оно мало што од његовог мача остане неисечено задржати своју српску народност, веру и језик.«

Поред неколико стотина потписа на ову је молбу ударено и 38 званичних турских општинских печата као и многи манастирски мурови.

Два дана после распећа Божинчетовог Срби из гиљанске, скопске и тетовске нахије, њих 375, упутили су другу молбу Берлинском Конгресу и кнезу.

Да Скопље са својом околином не би остало без гласа, послата је 20. јуна у Берлин нова молба са 53 општинска печата, са великим овалним у средини:

»Окружје Скопљанско под Србију.«

Потписа није било. Пре четири дана Божинче је погинуо; мучења су била у најстрашнијем почетку.

Гласови који су преко Србије стизали са Берлинског Конгреса, где се борило за себичне интересе Великих Сила а не за права, жеље и молбе подјармљених народа, нису давали наде и уносили су неспокојство и очајање у Јужну Србију.

Првог јула исте године, на Ђерману хајдучкој планини, окупило се 800 храбрих људи да опет моле Берлин и чекају од њега спас. И саставили су најдужу молбу, помињући сва зверства која су Турци извршили од устанка над српским народом у тим крајевима. У њој су преклињали да се присједине Србији и »да се не допусти да останемо под Бугарима којих не знамо ни језик ни обичаје, нити смо ми и наши претци икада били, нити смо сада, па и никад не можемо бити с њима један народ, ма се и они прозвали Србима, јер смо ми само чисти овејани Срби и ништа више.«

Молба се завршава речима:

»Молимо и преклињемо Вашу Екселенцију, племенити господине председниче Берлинског Конгреса, да се за нас јадне и несрећне и без икакве своје кривице мученике и паћенике код поменутог благородног конгреса заузме и нас са нашом мајком Књажевином Србијом сједините и ове паклене муке избавите. Учините ли ово отворили сте и вашем господству рајска врата а Европи мир и благостање.«

На све ове молбе није стигао одговор. Конгрес није на њих ни обраћао пажњу. Смрт Божинчетова и животи стотине мученика непотребно су положени.

БОЈКО ИЗ АЛГУЊЕ

Берлински Конгрес завршио је свој рад. Молбе које су сељаци Јужне Србије по цену својих живота и мука писали, остале су непрочитане, незапажене, неиспуњене, а у ноћима летњим опет се црвенело небо од попаљених бунтовничких села око Куманова и опет су руку умазаних топлом крвљу родитеља Арнаути и Турци вукли за косе избезумљене девојке, чија је цела младост била испуњена страхом од силовања.

Указао се, али само за тренутак, и дивљи лик харамбаше Бајрама Јаке, који је волео злочин, злато, жене и тамбуру. Кратка моћ кумановских устаника навела га је на брзу и непромишљену предају. Сећао се судбоносних сусрета са четом Велике Беговице и крстова које је она на челу јатаганом резала.

Дошао је по примирју 1878 у Куманово у кућу иконома Димитрија да се са њиме договори о помирењу и опроштају. И власти су га гониле; пљачкао је и Србе и Турке.

Свештеник је позвао турске жандарме. Изненађен и везан без отпора, Бајрам Јака је гризао, урлао, бацао из раскрвављених уста страшне претње и пену.

Одвели су га у Скопље и осудили. Непрестано је слао поруке проти Димитрију да чека његову освету.

После годину дана изашао је Бајрам Јака из Куршумли Хана и одмах окупио чету. Повео је шест другова да освету оствари. Ишао је обилазним путем преко Овчег Поља и Стројманце је изабрао за конак. Звао се Марко сељак у чију су кућу дошли.

Крај ватре у дворишту, на којој се пекло јагње и кокоши, уз ракију и сув сир помешан са паприком, ударао је Бајрам Јака у тамбуру. Другови су пијани играли пред њиме. Наредио је харамбаша сељаку да им за ноћ доведе кћери и снаје.

Марко је погледао најстаријег сина. Иза греде је извукао пушку покривену прашином и рђом. Изашао је из куће у воћњак и сигурном руком и

оком управио је. Погођен између очију, Бајрам Јака је испустио тамбуру без крика.

Пушчани метак био је знак узбуне. Секирама, моткама и вилама побили су сељаци Арнауте и бацили им тела у дубоку јаругу.

*

И у Алгуњи се појавила тајфа арнаутска. Тражили су главу јунака Бојка Крстића, који је устанике водио. Затворен у кули чекао их је са два сина иза узаних, влажних мазгала.

Целу се ноћ водила борба очајна, за животе. На поду клизавом од крви лежали су лешеве: синови, ћерка и снаја. Остао је Бојко подивљао од болова, од туге и од мржње. Трчао је дуж мазгала на којима су испуштене пушке стајале и сам, удесетостручен, бранио се и за мртве. Дрхтале су му руке од умора и старости.

Привлачећи се са свих страна, хитри, гипки Арнаути продрли су у кућу.

Бојко се склонио у фуруну за хлеб која је постала тврђава. Пуцао је увек, већ изнемогао, паљен врелом цеви пушчаном. Петнаест мртвих Арнаута лежало је око куће и пред фуруном. Пузећи испод куршума, два Арнаутина гурнула су изненада гвоздена врата и затворила.

Без бојазни, заклоњени, довукли су дрва и запалили. Испекли су га као хлеб. Издахнуо је Бојко без јаука, између зажарених зидова сам у смрти и ужасу.

СМРТ СПИРЕ ЦРНЕВИЋА ГОЛЕМЦИОЈСКОГ

Опет се појавиле устаничке чете на Козјаку и Ђерману.

Сељаци су извлачили из трулих клада, из гробница и из пећина пушке које им је Србија била послала и бежали су у шуму. Једна очајничка, луда нада још их је храбрила.

Народ је створио себи нове јунаке и вође. Шапатом се разносила имена Черкез Илије из Црвеног Града, добровољачког и усташког вође Јаћима Јовановића из Челопека и Младена Чакр-паше из Стајовца.

О храброме Спири Црневићу Големциојском из прилепске Дабнице отпочеле су се песме певати. Чуле су се у Прилепу пушке, и кроз чаршију која се брзо почела затварати први пут је прострујало име Спири Црневића. Душа старих хајдука пробудила се у овоме дотле тихоме младићу и крвљу је осветио срамоту коју је један похотљиви Турчин његовој сестри нанео. Док су убијеног насилника носили кроз прилепске улице, Спира се већ журно пео уз огранке Бабуне. Ишчезао је у шуми и траг се његов нашао тек када је у Прилеп, узбуђен и поносан, стигао глас да је Спири убио чувеног зулумћара Кучук Сулејмана. Прилеп је добио свог народног јунака. Када су снегови онемогућили боравак у планини, Спири је пребегао у Србију. У Врању је наишао на друге бегунце, усташе и хајдуке, и сакупио је чету. У рано пролеће 1880. појавио се Спири у кумановском крају и победа коју је 14. марта однео код Ђуришког манастира, оживела је наде, код оних који су слободу очајни очекивали, да се она може четничком борбом створити.

По шумама око Ђуришког манастира остало је 40 лешева турских војника и Арнаута са којима се чета Црневића борила.

У Куманову и Скопљу настала је узбуна. Нису се жалили људски животи, већ је све мучила срамота да један хајдук царску војску потуче. Са свих страна дигнуте су јаке потере, и Спири је са четом опет пребегао у Врање.

Скроман и тих, не носећи оружје ни војводско одело, у обичним сељачким белим чакширама, пролазио је кроз врањске махале. Расејано је

слушао како његово име тихо понављају. Својим високим, танким растом, лепотом и славом, привлачио је све погледе.

Око њега се окупљали младићи који су хтели да пођу у живот четнички и млади Михајло Хаџи-Томић увео га је у кућу Хаџи-Василијевићу. За ручком су деца око стола ћутећи гледала јунака, а у башти, под расцветаним вишњама, учио је Спиру Црни дечаке да из мартинке у нишан гађају.

Само се тада међу пријатељима на његовом лепом, мушком лицу осмех указао. За тренутак је заборављао на бриге и на самоћу у којој је живео и у шуми и у вароши. Слободан у планини борио се за оне који су били робови. У слободној Србији нашао је разочарење место велике радости. Угасио се пламен који су ратови распалили.

По Спиру Црнога долазили су пандури да га зову у начелство на саслушавање. Чекао је по прљавим ходницима, он господар шума и живота, чије је име у песмама опевано. Незнатни писар понижавао га је шарајући строго по прашљивим актима.

Порта је захтевала преко европских дворова да се Србија нагна да чете растури. Влада Милана Пироћанца, под утицајем Аустро-Угарске, наредила је да се Спиру Црневић и његови другови прогнају са српске територије.

Огорчен, остављен, издан после најлепше своје победе, Спиру Црневић је горд и јунак решио да не дочека да га жандарми предаду турским властима. Повео је своје другове натраг у смрт без страха и оклевања. Нису се крили. Прешли су дању границу на догледу турских караула. Гоњени, хитали су ка Козјаку да умру под старим храстовима, под којима су слободни живели, и који су њихове најлепше победе видели.

Више Враготурца 22 априла 1881 војска их је опколила.

У сред пушчане песме, пркосни пред смрћу и оловом, четници су јурнули кроз аскер. Пред њима је био војвода. Није тражио спасење. За њега није било више слободног живота, склоништа ни повратка. Своју смрт је бацао Србији као њен грех и њену срамоту.

Пао је крај њега Јован Калуђерче, пријатељ из Врања, који се није хтео одвојити када је Спиро у свој последњи подвиг пошао. Са јатаганом у руци, палећи мушким покличом крв и снагу својих другова, однео је Спиро Црневић последњим силним ударцем главу Арифа Чауша.

Раскинули су четници ватрени ланац који их је опкољавао, али погођени смртно, Спиро Црневић и два друга остали су међу турским војницима. Њихове мушке, смеле главе, онакажене ударцима ножева, донели су низами, пуни радости због награде и победе и набили их на коље на сточном тргу у Куманову. Неколико недеља стајале су на Тумби главе са којих је месо отпало, сасушене, окружене ројевима мува а крај њих, сељаци су дотеривали своја стада пазарних дана. Спустили су поглед земљи, препун мржње и освете.

МЛАДЕН ЧАКР-ПАША

Три године су чете од десетина људи силазиле са Козјака да се свете Турцима и пред потерама узмицале су у планини и у Србију.

Непрекидно се глава узимала за главу и водила се борба без самилости, осветничка.

У априлу 1881 у близини Криве Паланке опколила је турска потера чету јунака Черкез Илије. Са Илијом је била и чета младог поречког ратника Мицка Крстића из Латова, који је тек био прешао из Србије.

Малобројни, са свих страна војском и Арнаутима опкољени, без наде на победу, устаници су се борили очајно. Умирили су заједно, верни другарству и заклетви и када је иза сваког камена био по један леш, када више није било ни Черкез Илије ни његових четника, Мицко Крстић са последњом шесторицом својих другова јурнуо је да се спасава. Пробили су се, али су их још многи дани без хране и одмора, без сна, пред сталним потерама чекали до Пореча где су се друге усташке чете бориле.

*

Пропаст чета Спире Црневића и Черкез Илије осветио је Младен Стојковић, кога су Чакр-пашом прозвали. И он се са Мицком спасао из великог пораза, али није пошао за Пореч, већ је остао на своме Козјаку.

Шума га је научила слободи. Родио се са душом хајдука и цео живот је провео под оружјем у четништву. Спавао је на камену, грејао се под отвореним небом, пио је кишу из дрвене коре.

Хајдуковао је и пре 1876 на Козјаку и Ђерману. Пред сам рат Турци су га ухватили на спавању и послали у нишку тврђаву на робију. Чекао је час слободе или смрти са тешком самоћом у срцу. У шуми и сам имао је крај себе пушку топлу и живу, над собом облаке, птице и ветар планински. На дну мрачнога казамата притискали су га тешко тишина и влажни зидови. Изнемогао, слушао је само глас ланаца које је грозница тресла.

Пад Ниша донео му је нов живот хајдучки. Са добровољцима је ушао у Пчињу и постао пријатељ Вељана и Јаћима.

Када је устанак угушен остао је да четује опет сам по Козјаку. Брз, лукав и јунак, увек је он гонио потере. Код манастира Светог Прохора потукао је сејмене Јусен Ферове, на Ад-Корији отео је трубу буљубаши Биџи-Алији.

Светећи смрт Черкез Илије и Спире Црнога, напао је у мају 1881 са Јаћимом Челопечким на механу у Огути, у коју се затворио таксидар¹ Мула Алија са кметом и пољацима. Убио је порезника и два Арнаутина, а пољске чуваре разоружао и пустио.

Од потера се склонио са два друга у Козјак. Са разлисталог храста, гледајући у долину видео је погурене војнике како кроз шуму пролазе. Крај стазе је поставио заседу.

Колааси², који је сањив, тешке главе од ракије и сеоских девојака, испред низама јашио, пробудио се пред веселим и дрским лицем младога хајдука. Чакр-паша је искочио из жбуна и позвао га на предају. Цела је шума била опкољена четницима. За његовим речима одјекнула је труба, у коју је некада дувао Биџи-Алија.

Официр је скочио са коња, нудећи дрхтавом руком хајдука дуваном. Низами су побацали оружје; њих двадесет и пет повезала су три одметника и потерали пред собом. На коње који су војничку кујну и шаторе носили натоварили су оружје. Чакр-паша је појахао коња колаасијевог. Официр је ишао пешке крај њега.

Уз пут су нашли још пет другова и са оружјем су прешли у Србију. Турске војнике оставили су везане у планини.

Опет је Порта протестовала, а аустријски посланик у Београду давао је савете, који су били наредбе. По налогу владе Пироћанчетове срески капетан у Врању огласио је крајем 1882 године Чакр-пашу за хајдука. Обећана је и награда.

Омрзао је све власти и законе. Три године је Чакр-паша још хајдуковао по

1 порезник.

2 капетан.

Србији, Бугарској и Турској, презирући претње и уцену из Софије, Цариграда и Београда.

Обесан, изван свих закона, отео је у Бугарској младу жену Ђорђа Ристића и са њоме се венчао, док су другови под оружјем пазили на свештеника и улазе у цркву. Повео је жену са собом у шуму.

Издаја му је донела смрт. Није умро у пролеће, када сваки хајдук на крај свога живота помишља, већ у јесен 1885 у планини Сливничкој Соборчици.

Бријући га, његов четник Тома Станковић заклао га је и главу му је донео у Врање као доказ дела — погаженог другарства и заклетве. Прорезао је пастирску торбу, тарачугу, у којој је главу носио, да се види мртви лик хајдуков као страшна маска дивљих богова.

ВЕЉАН КАПЕТАН

Пошто су разбијене чете, Турци су одлучили да потпуно униште покрет хватањем вођа који су преко границе седели у Врању, без средстава, мучени тугом за кућом. Преваром да је стигла амнестија, успели су да их врате из Србије. Дошао је 1881 и Вељан Цветковић у своје Стрновце.

У Мутлову скупили су се Арнаути да одлуче о глави Вељановој. Тражили су крв и освету за смрт Фетахову, за ране Халимине, за поразе, за мртве другове. Послали су Вељану абер шездесет њих да им спреми ракију, девојке и вечеру.

Знао је Вељан шта значи порука. Вратила му се стара снага и господство, због кога су га сељаци и усташи пуни љубави и дивљења капетаном прозвали. Није то био више бедни таљигаш из Врања већ Вељан јунак кога ни сребрни куршуми нису могли оборити, Вељан који је некада јахао коња Салибеговог, од чијег су имена арнаутске тајфе бежале.

Отворио је капију пред својим мрамором поплочаним двориштем. Слуге је поставио у стаје, у штале, у житнице у заседу, а са два братанца са пушкама сребрним чекао је госте на кули.

Месец је њихове беле сенке осветлио. Било их је шездесет на коњима и пешке, под оружјем, али су неодлучно пред отвореном капијом застали.

—Искочи, бре, Вељан, искочи ..

Уоквирено сенкама светлело се језеро белих мраморних плоча у дворишту. Тамна кула, као напуштени замак, била је без гласа и без светлости.

Ушли су сви у групи, збијени друг до друга, грејући се дахом и храбрећи близином рамена и пушака.

—Искочи, бре...

Са свих страна блеснуо је пожар барута. Зајаукали су људи и олово. У густој узбурканој људској гомили свако је зрно налазило циљ. Са урликом повлачили су се Арнаути кроз капију и не мислећи на одбрану. На пољу, ван

зидова, ван пламених отвора, ван смрти и болова, бежали су свом снагом натраг ка Мутлову. Рањеници су стезали шаком своје широке ране да их клонулост у близини страшне Вељанове куле не стигне.

Када је Вељан Капетан са братанцима и слугама сишао у зору у двориште, чије су плоче биле поливене крвљу као вином, нашао је двадесет и три мртваца. Побацане мартинке лежале су као ишчупани крстови над мртвим муслиманима.

У цакове, у које су скупљали са гумна пшеницу, бацали су момци лешеве арнаутске. Носили су их ка виру Кршутинцу. Са тешким каменом о врату тонули су у дубоки вртлог један за другим, свих двадесет и три, да дно испуне језивом визијом.

То је била последња слава и последњи подвиг још слободног вође усташког.

У целом кумановском и паланачком крају отпочела су хапшења у масама.

Тридесет народних првака, на чију су реч устајала на оружје цела села, бацили су прве у тешка гвожђа која су својим оштрим, од крви зарђалим ивицама улазила у месо.

Путевима за Скопље и Приштину којим су ишле поворке људи у ланцима, остајали су лешеве ножевима избодени; у приштинском затвору у ноћи чули су се јауци и самртнички ропац.

У Приштини је заседавао Идаре Урфије Јани Дивани Харп¹. У старој згради кроз чије је расушене долапе пролазио влажан јесењи ветар, за зеленим столом седеле су судије у магли дуванској, занете безграничном влашћу над животима. У папучлуку стајали су људи чије је лице било потамнело као гвожђе у које су били тешко оковани.

Ибрахим паша, председник Урфије са погледом епилептичара, бирао је радосно главе за вешала. Гледао је дуго Тодора Вукашиновића, кумановског касапина и овчарског трговца, кога су жене волеле због бркова дугих до груди. Ни тамница, ни глад, ни муке нису сломиле његову снагу и он је носио ланце као оружје.

Ибрахим паша сишао је у папучлук и приближио се Тодору. Зграбио га је за бркове. Бесно је говорио судијама да би тај ћафир², када би седео на њиховоме месту клао Турке као овнове.

У погледу својих болесних очију испрсканих крвљу и мржњом он је већ изрекао пресуду.

У јутро нашли су Тодора Вукашиновића обешеног с гвозденим шипкама тамничког прозора. Неколико недеља касније изнели су из тамнице и леш старога Денка Крстића. Смрт је дошла пре признања које су мукама хтели да ишчупају.

Ибрахим паша, крволок, послао је две стотине четрдесет мученика на вешала, на вечну робију и у сургун³ на Родос и у Малу Азију.

Са рукама увезаним синцирима, са тешким гвозденим ђуладима на ногама а са пресудом на 101 годину робије, пришивеном на грудима, спровели су Турци двојицу вођа устанка проту Димитрија и Вељана Цветковића, од чијег су самог имена некада страховали, кроз кумановске улице, плујући их и гађајући камењем и ђубретом.

Када су њиховим понижењима и мукама осветили своје негдашње поразе, спровели су их у Солун и бацили у страшну Канли¹ кулу, гробницу јунака. Свако јутро избацивали су из ње груби, подивљали чувари равнодушно измет и лешеве.

Једини је преживео Вељан, кога су после 7 година тамновања пустили на интервенцију руске владе да оде кући тешко болестан и ослепео.

Кумановски устанак био је 1882 потпуно саломљен.

*

Смрзнутог лица, са дубоким ранама на рукама у које се урезали ланци слеђени јануарским мразом, доведен је у Приштину наставник богословије

1 Преки Војни Суд.

2 нитков.

3 прогонство.

Ђорђе Камперелић. Од Призрена су га суварије терале на синциру пред коњем кроз вејавицу. Оптужили су га да је био јатак и пријатељ ешкија², које су из Србије прелазиле.

Девет месеци касније поново је прошао кроз приштинске улице уз поруге кондурџија које су лено седеле ка ћепенцима. На рукама је носио тешке ланце а о грудима му је висио џурнал³ крупно исписан. Десет година робије у далекој Аћи на дну Мале Азије, биле су успорена смрт, на коју га је Ибрахим-паша осудио.

Пошао је на дуги пут са мазбатом⁴ у коме је био знак да бунтовник не треба да дочека крај осуде.

Сломљен гвожђем и умором прве ноћи у скопском затвору није хтео да заспи. Мислио је на кућу и очекивао. Ни сам није знао шта. Две снажне руке које су га зграбиле за грло пресекле су му дах и успомене.

Сваки је затвор имао свога »лудака« да погуби кад закон одмах не може.

Осветљена као муњом пројектовала се у његовој свести слика из приштинске тамнице: удављене са плавим лицем проносили су поред њега.

Ударио га је снажно ногом у меки трбух и за ту ноћ одбацио од себе смрт и тајног целата.

Спроведен је у Солун. У новом затвору испод полуспуштених капака гледао је у далеки прљави фењер који се љуљао. Стезао је своје мишице борећи се са сном. У поноћ поновила се иста сцена са професионалним лудаком. Ланцима се бранио као оружјем. Разбијене главе ваљао се »лудак« по влажном, прљавом поду јаучући.

Претвориле су се ноћи у бескрајна бдења.

Месец дана је трајала борба са сном, страх од отрова и неповерење према непознатим суседима у тамници.

1 крваву.

2 чета.

3 пресуду.

4 спроводним писмом.

Најзад окован у један исти ланац са тешким гвозденим алкама око врата, са још седам другова, путовао је Камперелић за Смирну у утроби једне старе турске лађе. Ниски магацин ударао је на укварену суву рибу, распадање и трулеж. Гвоздена алка око врата секла га је и штитила од изненадне смрти. У ноћима зимским док је бура бацала брод и тресла њиховим ланцима, спавао је Камперелић први пут спокојно.

Заборавио је на опасност и прву ноћ у затвору у Смирни, навикао на сан, задремао је, слушајући једну очајну, једнолику јерменску песму покоља и силовања.

Грк Теодорос Склавос трљао му је чело и сипао на лице ракију, што су је скривали испод заједничког дугог дрвеног лежишта. Посипао му је преко уста, преко очију, преко целог лица и трљао га. Ракија се мешала са крвљу, која му је полако истицала из уста и из носа. Враћао се свести. Мишице су му дрхтале. Сав је био мокар. Са његове косе и груди још су прали нечистоћу.

»Лудак« смирнског затвора, један снажан Арнаутин, дочекао је да призренски богословски наставник заспи. Дограбио је канту са изметом и набио му је на главу. Испод ње је огромним шакама стезао грло већ полуугушене жртве.

Пробуђен страшним задахом Грк Теодорос Склавос, који је поред Камперелића лежао, одгурнуо је Арнаутина и начинио узбуну.

Поливали су га водом и ракијом, прали, отимали од смрти.

Три месеца су трајала нова бдења у загушљивим ноћима тамничким.

Концем јануара 1883 пошао је Камперелић за Аћу на француском броду, који је разносио пошту по Леванту. Окованог увео га је Али онбаша на брод. Капетан није хтео да има на својој лађи ни робове ни стражаре. Путовали су као и сви други без ланца и оружја.

Слободан, бар тренутно, гледао је Камперелић са прове брода пуне коштица од маслинки и кора од поморанце у немир мора и неба пред собом. Тражио је међу гомилом људском збијеном под предњим кровом један пријатељски поглед, човека који ће му помоћи да побегне. Ни један од Грка,

Јермена, Левантинаца, које је пароброд носио њиховој судбини и бригама, није имао за њега интересовања ни саучешћа.

Покушавао је да се споразуме са француским морнарима, али су га они, грубих руку и груба срца, одбијали плашећи се бескорисне, опасне пустоловине.

Увидео је да му је међу свим тим људима његов чувар ипак најближи. Био је Херцеговац.

Док су са прљавих новина јели маслине и суве харинге, покушавао је Камперелић да му се повери. И онбаша је био тежак живот у Анадолији. Пратио је несретне људе, њихова страдања, смрти и муке, под врелим небом које му је лице изгорело. Сваки је био сам. Неповерење их је удаљавало и делило. И он се надао ослобођењу. Камперелић му је предложио да се другарски помогну. У оделу је имао ушивених 20 златних лира, које му нису ни при највештијим претресима открили.

Али — онбаша је примио новце и пријатељство и заједно су се искрцали слободни у Александрији.

Већ су се на пристаништу растали, јер је Камперелић од нових познатика Грка сазнао да један стари грчки једрењак полази за Крф. Његово ново лутање је почело. Са Крфа је дошао у Црну Гору, али су га власти црногорске на протест турског конзула протерале. У Котору су га Аустријанци ухапсили као кривошијског усташа, и тек је на заузимање српске владе спроведен за Београд.

Бос, гладан, у подераном оделу ушао је у пролеће 1883 у престоницу, први пут потпуно слободан.

Почео је нов живот. Постао је свештеник и добио парохију у Житорађу код Прокупља.

Прошло је 20 година мирног живота, службовања, чекања. Жеља за борбом и одмаздом није избледела. У јесен 1903 прота Камперелић стао је на чело првог четничког пододбора основаног у Лесковцу.

БУНА У ДЕМИР ХИСАРУ

Из добровољачких батаљона које су професори Велике Школе, калуђери и официри-инвалиди водили, вратили су се своме мирноме животу и послу сељаци из Пореча, из Демир Хисара и кичевског краја, када су ратови свршени. Опет без оружја и слободе ћутали су преко дана. Ноћу су се састајали да говоре о слободној Србији и да причају о бојевима у којима су царску војску разбијали. Морали су опет да покорно, без протеста гледају турска насиља која су их већ једном од куће отерала.

У Србији су познали слободан живот, желели су га више но раније и веровали су да им само оружје за то треба. У себе су били поуздани, знали су да имају одважности и да су очврсли у патњама. За почетак нове буне било је довољно да два јунака Илија Делија и његов друг Анђел Танасковић из Цера у Демир Хисару баце позив и да цео крај пође за њима. На Петковици 14 октобра 1880 појавили су се први брсјачки усташи, који су брзо постали господари целе Пространске планине.

За Демир Хисаром побунио се и Пореч.

Друга два млада хајдука Ристо Костадиновић из Тополнице и Стефо Петревић из Лубишта позвали су сељаке у Копачкој. Храброст безобзирна и очајна једних давала је поуздање другима. Побуна се ширила са села на село, са једног краја на други. И прилепска каза пошла је за Поречом и Демир Хисаром. Ристина чета сишла је преко села Крапе у Прилепско поље да купи усташе који су са свих страна стизали.

Горди због оружја које су у својој замишљеној слободи носили, пуни поуздања пролазили су четници кроз српска села и пуне јесење планине и за собом су остављали траг освете на насилничким лешевима.

Ножевима су разнели чувеног Смаил-агу Чакрета из села Пресила, из пушака су убијали Бајрам Дурмиша из Кичева, бившег гаваза дебарског митрополита Калиника, а Турци у чаршији битолској и прилепској говорили су узнемирени и учлашени о погибији Ђерим-Калеша из Тујина и силног Јашараге из села Врбјана тражећи српске животе.

Пали су снегови високи по Демир Хисару и Поречу. Побуњеници су се осећали сами и везаних руку због своје малобројности. Нису могли радити даље и чекали су пролеће слутећи његове опасности. Сваки хајдук тада на борбу и заседе помишља.

Неколико изгубљених чета по планинама и бачијама нису могле ослобођење остварити.

У ноћи на Светог Саву 1881 године дошао је сељакгласник у топлички манастир Св. Николе да донесе проти Дамјану и архимандриту Ананију поруку Илије Делије да припреми све за заклетву четника и сељака које ће им сутра довести. Кроз села су јурили курири и јављали народу да их Илија Делија зове на збор код манастира.

Сутра дан, 15. јануара, искупио се сав народ из околине код манастира, где су их већ четници чекали. Илија Делија одржао је страсан говор позивајући их све са собом, обећавајући им оружје и помоћ из Србије и Русије.

Са подигнутим крстом у руци прота Дамјан примио је прво Илијину заклетву и његових другова и обећање свих сељака, који су редом љубили крст, да ће се тући са Турцима и да неће штедети своје животе.

После заклетве Илија одреди за идући састанак Пространску планину, а за дан изабери Ускрс, »да почнемо свету борбу за ослобођење, као што су наша браћа у Шумадији и Морави радила.«

Несмотрени у своме одушевљењу после Илијиног говора, саставили су писмени међу њима изјаву, и опет су се прикупљали печати и потписи као и код Кумановског устанка. Погибија Божинчетова већ је била заборављена и страшне последице малих комадића хартије, које су Турци извадили из његове утробе. Наивни сматрали су то као несрећну случајност не познавајући опасности једног написаног листа.

Пошто су све општине Демир-Хисарске удариле своје печате на судбоносну изјаву, њу је донео у Охрид кмет села Сливова да и тамо сакупи потписе. Већ овде она је дошла у руке брата егзархијског владике Натанајила, који ју је одмах однео у Битољ руском консулу. Овај видећи да она иде у

корист Срба, уништио је, пошто је вероватно саопштио њену садржину турским властима, јер је битољски валија, који је дотле мирно гледао на њихове припреме, кренуо на побуњенике баш на први дан Ускрса 1881 године.

Тога истог дана на другоме крају борба је почела.

Тихо у ноћи, провлачећи се без шума поред зидова и кроз високо ограђена дворишта, уверени да их нико није спазио, ушло је неколико српских четника, који су сишли са Дреновске планине, у кућу Николе Крапчета, трговца у Прилелу, да у миру дочекају празник радости. Још четници нису ни оставили оружје, окружени пријатељима, јелом и пићем, а већ је кајмакам био обавештен о њиховоме доласку.

Жандарми су опколили кућу и када је свануо празнични дан, кајмакам је позвао четнике да положе оружје. Настала је узбуна. Жене и деца истрчали су из куће у којој су се устаници спремали за одбрану. На нов позив Турака са прозора су пушке одјекнуле. У пуцњави и страху провео је Прилеп први дан Ускрса.

Гурајући пред собом кола пуна сена и сламе, жандарми и војници прилазили су обазриво кући под куршумима. Око зидова је планула ломача и ватра је дохватила греде на крову. Пламени облак обавио је кућу.

Узалуд су Турци звали четнике на предају. Сагоревали су међу усијаним зидовима. Поносни и полу угушени димом, певали су и пуцали.

Цео Прилеп је чекао и дрхтао. И догод су се чуле пушке, Срби су радосно шапутали:

—Још живе... само да се одрже до вечери...

Али пре него што је дошло вече, са страшном хуком сурвале су се запаљене греде крова у кућу. Под запаљеним рушевинама изгорео је усташки вођ Ђорђе кога су по јунаштву прозвали Карађорђе, са својим четницима непоколебан у одлуци да се жив Турцима не предаје.

*

Битољски валија је послао у село Сопотницу, срце Демир Хисара, што лежи на самој Црној Реци, преко од манастира Топлице, где је била положена заклетва, табор војске. Стигли су на други дан Ускрса. Табор је као паук покрио својом мрежом шпијуна и насилника цео Демир Хисар. Једини наши весници који су успели да јаве да војска долази и бацали аларм свима селима и бачијама, били су чобани. Док се страшна вест ширила у све већем кругу, дотле су у Сопотници и њеној првој околини свештеници, кметови и угледни сељаци били оковани ланцима.

Када су из свих села у које је војска била послата доведени заробљеници, бимбаша је затражио од њих да предаду све четнике.

Сељаци су одговорили да са голим рукама они не могу ништа да учине против наоружаних усташа, већ нека их војска хвата.

Мучени жеђу, гладни и рањави од ланаца, као римски робови, сељаци су тада терани без одмора до Битоља у затвор. Војска је остала у Сопотници да и друге похвата, заплаши, убије.

Гласници су стизали у Пространску планину по којој је лутао са четом Илија Делија, пун брига и болова, и доносили су увек горе вести. Народ очајан, тражио је од свога вође помоћи и заштите. Немоћан да са оружјем заштити људе којима је обећао слободу, а који су сада због њега страдали, Илија Делија решио је да себе жртвује.

Пун туге за својом шумом, коју је за навек оставио, скупио је Илија Делија другове и разрешио их заклетве. Опростили су се као да је за последњи пут. Пет четника нису хтели да оставе свога вођу и решили су да деле његову судбину.

Валија им је обећао опроштај из Цариграда.

Горди и мирни, под оружјем које је блистало на вреломе јулскоме сунцу, шест одметника, идући још увек у хајдучком низу један за другим, сишли су у Сопотницу на сам дан Св. Илије. Поред својих пријатеља прошли су без поздрава. Сељаци уплашени због сталног присуства војске, гледали су их иза затворених прозора. Страже турске радосно и по нешто зачуђено јавиле су њихов долазак. Цео је табор био на ногама. Свршило се.

Предали су оружје бимбаши, који их је под стражом упутио у Битољ валији. Цео Битољ изашао је да види јунака Илију Делију, који је корачао поносан са друговима, окружен са свих страна војницима који су пушке на рукама носили.

Из валијиног конака, како је обећање гласило, пустили су их слободне да у вароши могу живети. Окружен читавим ланцем ухода, лутао је Делија мрачан и тужан по битољским хановима, пијући без мере у очекивању отрова, кога су Турци увек хајдуцима који су се предали шиљали.

Недељу дана је Илија Делија сретао непрекидно дуж зидова и иза углава очи које су на њега мотриле. Онда је и таква слобода престала. Једног јутра стражари су залупали на вратима хана, зграбили Делију који је њихов долазак већ слутио и везаног повели за Солун.

Сломљен у своме поносу, гладан, тучен, после мучног пута у кужноме, загушљивоме дну старог брода, где се у ланцима и нечистоћи превозе робови, Илија Делија је пребачен у Малу Азију да ту под туђим, непријатељским, зажареним небом, од туге издане.

Његов друг Анђел Танасковић претпоставио је смрт у слободи и борби. Није хтео да положи оружје, већ се пред потерама са четом повукао у Врбенску планину. Војска која је по трагу за њима долазила, опколила их је. Тукло се без наде на спасење, већ да се живот што скупље наплати. У пушчаној пуцњави проламао се планинским гребеном глас Анђелов који је храбрио своје четнике. Од једном је тај глас умукао. Пуцњава је бивала све слабија, а онда су последњи рањени четници видели где урличући од весеља, Турци носе отсечену главу Анђелову. Јурнули су да главу свога вође преотму, али се преко стена клизавих од крви, срушила и њихова тела пред Турке, да ту издахну под ножевима.

Певајући ратничке песме дивље и тужне, враћали су се Турци са одсеченим главама хајдучким у Сопотницу бимбаши, док су на воловским колима сељаци возили за њима рањенике и лешеве. Ноћу су други тајно покопали обезглављена тела четничка.

Само је чета Стефана Петревића остала у Поречу. Јавили су му сељаци за погибију Анђелову и он се решио да пође путем Илије Делије. Добио је и он исто обећање за живот и безбедност.

Стефана, последњег четовођу Демир-Хисарског, војска је повела собом у Битољ, враћајући се у победи. Чекала га је Илијина судбина, само овога пута Турци нису имали толико стрпљења и у самом Битољу после неколико дана издахнуо је у мукама после једне турске кафе.

У планини није било више чета, а суд у Битољу журно је изрицао пресуде похватаним сељацима и свештеницима слободом или робијом.

Демир-Хисар био је умирен.

МИЦКО ИЗ ЛАТОВА

Демир-Хисар био је умирен, на кочевима сушиле су се на врелом летњем сунцу главе побијених четника, док су други лежали у гвожђима, али је још остао Мицко Крстић са три друга слободан и недостижан у кичевским планинама.

Једна мирна снага избијала је из овог плавог, смелог младића, који је имао за собом пет година јунаштва и авантура.

Јатаган бошњачки »со бели корици« Цемаил-аге, сина Муле Фазлије, пресекао му је миран живот и његову судбину.

Пред Велигден 1875 вратио се са оцем Крстом у своје Латово из Скопља у коме је самаре правио. Док је као гост седео у кући, у којој је мајка кувала варзило, и док су другарице сестара Тодоре и Благуње бојажливо долазиле да виде младића, кога је боравак у великом граду, издвојио изван осталих, ван села, на трлу код оваца, почињала је драма, која је његов живот имала да измени.

Стари Крста је тамо са страхом угледао, у сред лавежи, све већу сенку коњаника, који је долазио из шуме и на коме је тешко оружје оковано сребром, на пролетњем сунцу трептало белим пламеном. Добро је познавао зле очи и глас сина Муле Фазлије.

—Еј, Крсте, Мицко си дојде од Скопље?

—Си дојде, Цемаил ага, да ти се многу године.

—Аманетат мој го донесе, али го не донесе, ефендум.

Донео је био Мицко аманетот, јатаган бошњачки, за кога је три златне лире платио, да га зулумћару, који је поклон тражио, дарује.

Са коња је Цемаил заповедио:

—Оди, Крсте, донеси го јатаганот и два рало чорапи турски убави. И Мицко нека доидет вамо.

Дошао је Крста, пун слутњи и покорности кући, узео јатаган и чарапе и позвао сина.

—Те сакат Џемаил ага и тебе тамо.

—Кажи му: Мицко ије ћевсус маљу, не можеше да дојдат.

Крај оваца Џемаил је чекао, загледан лено кроз дим дувански у озеленеле гране и небо без облака. Примиио је дарове и поруку.

—Је чурук јатаганот, за тови не ишал Мицко вамо.

Наредио је сељаку да седне да би га пет пута ударио јатаганом што може јаче.

—Ако се не скршит, ће го аризам.

Сео је Крста покорно и савио несретна леђа робовска. Под првим ударцем преломиле су се и беле корице и јатаган. Широка плећа сељакова вратила су одјек ударца.

Бацио је Џемаил јатаган и тражио двадесет златних лира за откуп, што му аманет није извршен.

Нестала је била радост због празника и повратка. Са дна сандука извадио је Крста женске паре, наниз од пет стотина гроша. Чувао је још од оца пет златних лира у везеном рупцу завезаних. Однео је све Џемаилу молећи га да прими то, јер више није могао закупити. Ага је тражио још пет оваца са јагањцима. Отерао је и њих Крста у Кичево, кући Џемаиловој.

Освета, која од робова ствара хајдуке и људе слободне, препунила је срце Мицково. Оставио је опет своју кућу, стадо, шуму, реку, своје Латово. Укивајући самаре у Скопљу, чекао је.

Када је 1876 чуо да се спрема рат са Србијом, он је осетио да је час, кога је толико очекивао, најзад дошао.

Да би сигурно стигао у Србију, није покушавао да пређе кроз граничне линије, поседнуте војском. Ишао је дугим обилазним путем преко Бугарске и Румуније.

Дочекивао је зору у бугарским хановима и одлазио са кирицијама даље када се рађало сунце и размишљао уз пут о слави која ће доћи. Тако је стигао до Видина. На обали Дунава нашао је рибара. На другој страни била је за њега слобода коју је толико желео. Споразумео се са старцем, који га је за златну турску лиру ушивену у појасу, превезао у ноћи преко Дунава.

Преко Турн-Северина, пошто је још једном прешао Дунав, али сада у широком чамцу пуном Руса и својих земљака, који су хитали из печалбе да пређу у Србију, дошао је у Кладово и у кафани на којој се вила српска застава и у којој су добровољце уписивали и он се пријавио.

Рат је већ био почео. Добровољци у козачким кафтанима, у белом поречком оделу, под фесовима и шубарама и други елегантни у героцима, као да на двобој излазе, хитали су на кочијама, на коњима и пешке у целим групама, путевима кроз Србију ка моравском ратишту.

Мицко је упућен у чету чувеног јунака командира Јунгића и осетио је сву опојност рата и крви у борбама на Суповцу, Дудулајићима и Крајковцу. Миран у ватри, диваљ у налету, неосетљив на ранама, после Биљеговца, Мицко је произведен за четовођу.

Ратови су се свршили, добровољци нису били више потребни и крајем 1879 вратио се Мицко у Румунију на печалбу. Нашао је у Турн-Северину своје сељаке из Пореча и Стефа Петревића, који им је причао окупљеним о њиховом »малом цару Цемаилу«. Речи су излазиле брзо из његових уста и шибале мржњом.

На дан Св. Меркурија била је служба у Љупшту у Поречу. У по ноћи дошао је у село Цемаил са другом Алимом да тражи Стефа Петревића, коме је дао »аманетот« да му набави ћилибарску муштиклу у срми, какве ни у Стамболу нема.

Залупали су на врата и звали Стефана да отвори. Јавио се Угрин, старији брат, на отвореном прозору да јави да Стефо није код куће. Управио је Цемаил пушку кроз капију и сасуо Угрину у лице пламен и смрт.

Прихватио је на руке мртвог брата Стефо, који је кроз прозор чекао. У тами ниске одаје није видео размрскано чело у свом наручју, али је нашао

пушку. Освета је била брза. Олово је стигло Алима, док се Џемаил јурећи кроз ноћ на коњу спасао.

Окружен печалбарима у фурунџиници свога земљака у Турн-Северину, Стефо се још сећао живо смрти Аљимове, коме је његов метак, пробивши лобању, зауставио покрет и живот. Пун дивље радости, гледајући по друговима, он је понављао, смејући се грозно, речи:

—Остави фесот у село Љупште.

Још у зору, остављајући женама да Угрин сахране, Стефо је са малим братом Пејом побегао из села, и после дугих лутања и скривања стигао у Румунију.

Није он дошао у Турн-Северин да меси хлеб или цигле, већ да између печалбара чету прикупи.

Причао им је о јунаку Ристи Костадиновићу из Тополнице поречке, који је са Михајлом Годорићем и млађим братом Лазаром у Ниш побегао, где су се скупљали четници.

На Ђурђевдан 1879 пошло је осам поречких сељака из Турн-Северина преко Дунава, да дугим путем пешке дођу до Врања, где их је оружје чекало. Стефу су изабрали за војводу.

Обећао је Мицко новоме војводи да ће и он за њима.

У јуну пошао је са Симјаном Ристевићем из Мартова пешке крај Дунава преко Оршаве све до Свињице. Чамцем су се превезли у Доњи Милановац и јавили среском капетану.

Испричао му је Мицко све о Џему, о јатагану бошњачком и ћилибарској муштикли.

Капетан му је дао »записку« и упутио га у Ниш код Кола Рашића.

Стигли су Мицко и Симјан, млади, незаморени дугим путем кроз планине у Ниш и одсели у хану Наста, који је некад био обућар у Крушеву и Мицка познавао.

Питао је ханцију за Кола Рашића.

—Је ли га знаеш?

—Го знаем како год тебе и њега.

Крај врата ханских стајао је Мицко и слушао блиску песму ковачких чекића, док је Насте тражио Кола по чаршији.

У мрак дошао је вођа нишких усташа. Прочитао је писмо које му је Мицко донео.

—Утре ће идеш у Врања. Те тражиш Николица војводу. Да му даеш ова цедула.

И Коле је дао Мицку једну »записку«.

У Врању у хану код Девет Југовића нашао је Мицко Николицу војводу, који је умео »да разговара пријатно« и предао му писмо и поруку.

Одговор није била цедуља већ пушка острагуша. Заједно су у ноћи прешли преко границе. Војвода је носио тајна писма за Утрина Рекалију у Скопљу.

Растали су се код Лисичја да се никада више не сретну. У Поречу је Мицко нашао чету Стефову, али му је преотео освету.

Сачекао је Цемаила крај друма и спалио му срце оловом, остављајући за собом леш Турчинов и песму:

»Седнал ми Цемо, слободан Цемо
Под таја круша водница
На таја њива орница
Во лева рака ћилибар
Во десна рака мартинка.
Мајка му вели, говори:
»Не седи, синко слободен,
Каури глава кренале,
Мицко војвода излегол.«

Зима је вратила Мицка у Србију, у Врање и у хан Девет Југовића. Освета и песма начиниле су га војводом. Сакупио је чету пријатеља, побратима и једномишљеника и у пролеће судбоносне 1881 године, пуне успомена хајдучких, њих тринаестица отпочели су заједнички живот неизвесности и надања. Учитељ и вођа био им је прво Черкез Илија, коме су пришли чим су за собом оставили границу.

У ужасној погибији Черкез Илије и његових четника нестала је половина чете Мицкове.

Спасивши живот и оружје, њих седморица гладни, болесни, уморни, пролазили су планинама до Пореча да траже нова другарства, пријатељства, победе или поразе. Баш у данима када су Турци кренули на побуњени Демир-Хисар, стигли су у Пореч и придружили се Ристи Костадиновићу код кога је Мицко постао помоћник. И овога пута изгубио је вођу. Риста је погинуо изненада једне зоре из заседе и млади Мицко Крстић примио је чету и пушку Ристину, ишарану сребром и седефом.

Поносно је носио црвени минтан војводски, који су му терзије у Кичеву тајно ноћу сашиле.

Када је у Демир-Хисару побуна била угушена, Мицко је одбио да се преда. Одабрао је три најбоља друга, док је друге послао кућама, и са њима се скрио у кичевске планине, где су усамљени и слободни провели цело лето и јесен 1881. године.

У јесењој ноћи, када их је ватра гушила мокрим димом, а киша са маглом пробијала до срца скоро, договорили су се о расстанку. Решио се да остане сам преко зиме и одабрао је дубоку, неприступачну пећину више села Белице, близу Кичева. Сељаци су га спустили на конопцу као у гробницу. Отишли су када су чули његов удаљени глас из мрака, којим им је јавио да је сишао на дно пећине. На конопцу су му слуштали храну целе зиме.

Све до половине јануара 1882 живео је одвојен од осталог света Мицко у пећини.

Турци, којима је он био озбиљна брига, нису пуштали из вида његове планине и у јануару, помоћу трагова у снегу остављених за сељацима, који су му храну носили, нашли су његово скровиште.

Пошто је пећина лежала као гнездо на зиду, у самој стрмој засеченој страни планине, то нису могли прићи у групи. Једни на врху а други у подножју виком су звали да се појави и преда.

Скривен у мраку гледао је кроз отвор на плаво ледено небо и снежне врхове који су му затварали хоризонт, чекајући да му једна нога или парче конопца пресече тај његов отвор кроз који је научио да гледа свет увек исти.

Стезао је грчевито укоченим прстима пушку и чекао.

Слушао је промукло викање којим су га звали на предају и била му је скоро пријатна та врева људских гласова, коју већ месецима није чуо у тишини пећинској. Али он није одговарао.

Испод и изнад пећине турски војници су се договарали. Хајдук им је био недостижан, а на другу опсаду у снегом завејаној плаини, да га глађу уморе, нису ни помишљали.

Један искусан у лову предложио је да га димом као звер истерају из пећине.

Војници су донели из села читаве пластове сламе и начинили су ломачу испод пећине.

Пре него што су је упалили, довикивањем су се споразумели, да чауш Латиф сиђе на разговор у пећину код Мицка. Тражио је бесу за живот и Мицко му је дао обећање. Низ стрму стену спустио се конопцем клизећи низ оштре, залеђене камене ивице. Заморен медвеђим животом, а сигуран да му нема другог излаза, Мицко се решио да се преда, верујући у обећану слободу.

Извукли су их на врх планине обојицу изгруване, изгребене и уморне. Из Мицкове огромне зарасле браде и косе вириле су само његове веселе очи. Дани који су после дошли, били су тежи Мицку него овај догађај, скоро шаљив, јер је и поред обећања, Мицка суд у Битољу осудио на доживотну тамницу — на 101 годину робије. Довели су са њиме и Симјана Ристевића.

Ухватили су му и друга Петка Станковића, кога су рањеног одвели у Синапу у Малу Азију, где је шест година у ропству провео.

Док су Мицко Крстић и његови другови лежали у тамници, скоро сви похватани, дотле су се догађаји на пољу развијали тако, да се личност непријатеља удвојила. Бугари су се показали у почетку свога непријатељства скоро свирепији од Турака. За Мицка би било два пута више бриге и опасности, да је био слободан, и зато га је баш народ спомињао и увек жалио за њим, надајући се у његов повратак и помоћ.

Егзархија која је продирала у почетку без крви, преваром и златним лирама, сметана пробуђеном свешћу и отпорношћу српских сељака, отворила је бескрајну поворку убистава. Српско-бугарски рат, завршен успехом по Бугаре, оживео је велике наде, учврстио је уверење у њихову снагу и Бугарска ојачана Румелијом, бацила се на Јужну Србију.

Отпочела је нова борба која је имала да се води фанатично до истребљивања. Испред егзархијских свештеника долазиле су сада терористе. За верска и национална питања се убијало брзо, нечовечно и све више, док се у Србији још веровало да се пропаганда може школом и црквом сузбити.

Али док су у Београду патриоте из Друштва Свстог Саве на вечерњим курсевима спремали од младића пребеглих из Јужне Србије, будуће учитеље, дотле су се у Софији оружале комитске чете.

1894 основана је у Софији Спољна Организација да спрема аутономију Македоније, а годину дана касније, Китанчев је превео преко границе комитске чете, позивајући сељаке Јужне Србије на устанак.

Неколико села им се придружило, једни принуђени од Бугара, други заморени турским насиљима, вољно су им пришли. На самом почетку они су заустављени. Војска је разбила чете, Китанчев је погинуо, а сељаке и похватане комите одвели су у битолске и солунске тамнице. Устанак је био врло кратак, безуспешан покушај.

Немоћан, затворен између тамничких зидова, Мицко је слушао о борбама које су се водиле и жучно се свађао са затворским егзархистима око имена.

Спиро Јовчевић, учитељ из Крапе, који је био заједно са њиме, научио га је да пише. У дрвету је изрезао свој жиг:

»М. Крстић — Албанец, 1882.«

Деда му је био из Требине, блиског Албанији.

Из тамнице је писао конзулу Милојку Веселиновићу и писма је почињао речима:

»Ваше Високо Величанство.«

Причао му је у њима о своме животу, скромно и опрезно, не помињући ни једног свога подвига, и о борби која се и у затвору водила између Срба и егзархиста.

Писма је потписивао:

»Мука у апсане битолску
Сиромас Мицко Крстевић
Требинец, кичевско окружје Порече.«

У марту 1897 стражаре тамничке, који су лено гледали пред собом, отежали пролетњим сунцем, тргла је вика из затворског дворишта. На калдрми лежао је избоден на 22 места ножевима у леђа и у главу Мицко Крстић, бацајући у млазевима крв из себе. Крај њега веран до смрти, остао му је друг Симјан Ристевић, који га је од печалбе из Турн-Северина до битолске тамнице допратио. Прискочио је у помоћ Мицку, кога су затворене егзархисте нападе ножевима што су их тајно набавили. Војвода из Латова потукао се са њима, јер су рекли да је српски конзул, — кога је он Високим Величанством називао — магарац.

Бранећи друга, Симјан је погођен ножем у срце издануо. И његовог су брата Митра у тој тучи исекли.

Када је оздравио од рана, Мицко је послао на поклон конзулу Веселиновићу ланац и сат. На сату је био знак коња, а ланац је имао

»у средину знак српска круна златна народан знак со све и то:

1. Србија
2. Славна
3. Сама
4. Слободна.«

Из Софије су интервенисали у Цариграду да се Китанчевљев покушај заборави и последице избришу. Султан је хтео да поврати пријатељство Бугарске и октобра 1898 послао је амнестију да се сви осуђени Бугари помиљују. Сретни да изађу из затвора, сви су гледали да се користе овим наређењем из Цариграда и нико није полагао на то да ли ће се у том тренутку звати Србин или Бугарин.

Са свима осталима у двориште битолске тамнице изведен је и Мицко Крстић.

Прозивали су редом све осуђенике да им скину окове и да их пусте. Прочитали су и Мицково име:

—Мицко Крстев, Бугар-милет, ослободуе се.

Мицко кад је ово чуо за себе, изашао је из реда и без објашњења вратио се натраг у ћелију, вукући за собом своја гвожђа.

Зачуђени његовим поступком, Турци су га питали зашто не иде кад је ослобођен и кад већ толико година лежи затворен.

—Ја несум ни Мицко Крстев, ни Бугарин, па несум ни ослободен.

Прошло је још неколико година и он је остао упоран тражећи своје право име и своју народност. И тек када се за његов случај заузео у Цариграду и наш посланик Чеда Мијатовић, после 21 године проведене у тамници, Мицко је дочекао да га једног дана позову као Мицка Крстића, Срб-милета и пристао је тек тада да се користи слободом.

ГОДИНЕ СМРТИ И ТАЈНЕ БОРБЕ

Један од првих терориста спремљених и упућених из Софије Китанчев погинуо је 1895 заједно са својим покушајем. Увидевши да комитска акција због неповерљивости српских сељака још није могућа, Бугари су се решили да сконцентришу сав свој рад на тајне организације, којима је био циљ убиство свакога Србина који им смета. Заморени и нестрпљиви због дугогодишњег рада и трошка у школама, изабрали су кратку и крваву борбу.

Млад бугарски официр, поручник Борис Сарафов, интеллигентан и лукав, постао је вођа бугарског покрета у Јужној Србији и Македонији и 1896 основао је у Солуну Унутрашњу Организацију, која је у својој првој фази имала да омогући комитску акцију, а по том да пређе на побугаривање Јужне Србије.

Годину дана се припремало и радило под централном управом Солуна у коме су завереници нашли згодно склониште помогнути живошћу пристаништа, чаршије, великог промета и тешке контроле странаца од власти. Из Унутрашње Организације родило се Друштво Против Срба коме је циљ био још јасније опредељен: убиство. »Да огњем и мачем искорени Србе из Македоније«, отворено је тада бугарски лист Народно Право написао.

На лешевима жртава налажен је увек знак крста на челу. Извршиоци ових убистава били су најчешће најмљени циглари из Кукуша.

Организатор и вођа ове акције био је Дамњан Грујев, професор бугарске гимназије у Солуну, који је доцније постао комитски војвода.

Прва жртва њихова, чије је тело са урезаним крстом на челу нађено једног јутра у забаченој улици солунској, био је Илија Пејчиновић, професор српске гимназије.

После његове смрти цела 1897 година испунила се успоменама на убиства. По друмовима, по улицама, у селима, налажени су мртви наши људи. Свој ужасни посао организација је вршила смишљено, систематски и непрекидно са жељом да поплаши, сломије, истреби.

У Охриду су донели очајној његовој удовици закланог Димитрија Грдановића. У његовој кући била је смештена српска школа. У Прилепу је убијена из револвера Анка, ћерка Петра Димитријевића, управитеља српске школе, који је рањен побегао. Ударцем ножа у леђа убијен је у Гостивару учитељ Крста Пејовић, а у Битољу одсекли су најамници руке Михајлу ХациПоповићу, трговцу и председнику српске црквене општине док се бранио од њихових ножева.

Мржња се пренела и на децу, и у Скопљу ђаци српске и бугарске гимназије, тукли би се код сваког сусрета. Так српске гимназије Илија Чумић, кад је пролазио поред Вардара, у одбрани убио је једног бугарског ђака, протеравши му амрел кроз грло. Он је био сам, а Бугари у групи остали су над својим умирућим другом, док се он користивши забуну спасао.

Још један догађај који подсећа на средњевековне верске мржње одиграо се у Куманову. Егзархисте су заузеле цркву и избациле из ње српске свештенике. После напада и битке остало је 25 рањеника у црквеној порти и на црквеним вратима. Жене су кукале, носила се вода и завоји и турски жандарми ушли су у цркву да раздвоје противнике.

Срби су успели да доведу те године за администратора митрополије у Скопљу Фирмилијана Дожића, првог Србина на том положају, што је појачало мржњу и акцију са стране бугарских пропагандиста. Дочекан је са великим манифестацијама радости од целог Скопља и Скопске Црне Горе. Много се од њега очекивало.

У сред вртлога убијања и фаталне мржње, јавила се у Дримколу прва наша чета, коју је Иван Марковић-Чулкић из Нерезија сам окупио и повео.

Његов отац Марко Чулкић отворио је 1870 у своме селу прву српску школу и довео у њу Цветка Поповића из Кумодража београдског, за кога је и поменик Бигорског манастира забележио да је био »србски учитељ во село Нерези«. Али је његов рад био кратак јер је »нужде ради бил принуден да се побележи под блгарску ведомост«.

Против пропаганде и акције, која је чак и Србе из околине Београда претварала у Бугаре, устао је јуначки војвода Иван и за његов рад се сазнало по целој Јужној Србији.

Али та мала група четника, усамљених у Дримколу, без помоћи и без средстава, није могле да заустави навалу.

После ове прве године ужаса и клања и надања, дошла је 1898, још пунија убистава ,освете, интрига, непријатељства, мржње и смрти.

Избоден је ножевима Риста Наумовић, управитељ српске школе у Ђевђелији, убијен је из револвера у Солуну Андреја Ванђеловић, члан српске општине, заклан је у Кичеву Наум Србиновић. У Велесу су убили Петра Ташевића, вођу Срба из Башиног Села. Куршум из његовог мртвог тела извађен донео је др. Вукадиновић у Солун и конзул Павле Денић показао га је солунскоме валији. Као откуп за смрт Ташевићеву отворена је Србима поново школа у Велесу.

По селима још мање заштићеним убијало се са више свирепости а мање припрема и скривања. Сељаци нису били нигде сигурни, ни у дворишту, ни у кући, ни на путу, ни на раду. Свугде су гинули.

Цветан Јаћимовић, првак српски из Ветернице, једне зимске вечери није се вратио својој кући, а у јутру од Цветана, паметног, здравог и веселог човека остало је само исечено тело које је један поплашени сељак донео заједно са бугарском поруком у село.

Поп Никола из Стојакова, желео је да му син сврши српску гимназију у Солуну и тамо га је послао, незаплашен претњама од стране комитета бугарског. У лето 1898 младић се вратио кући и његове ферије биле су свршетак његовог живота. Заклали су га кад је усамљен лутао по њивама, још дете, жељан да напуни очи сликама свога роднога краја.

Још и данас се памти историја три прекинута живота: деда Кола из Мајданли, Ристе Стојановића из Берислава и поп Јована из Патороза, који су истога лета својим нестанком ослабили са три снаге спонтану одбрану Јужне Србије.

Увек је још свеж гроб игумана Хаџи-Језекиља и окићен црвеним ружама у дворишту манастира Лешка, у који су спуштени остатци његови пре 20 година, после страшног мучеништва. Усмрћен је многобројним ударцима каме а потом разнет на оштрицама у селу Лешку, на подножју његовог манастира и његовог дела, у сред подне пред уплаканим очима и јецајима сељака којима је био добротвор, заштитник и старатељ.

За извршиоца смртне пресуде над Јевђом Фртунићем, српским учитељем у Скопљу, комитет је нашао баштована Вељка Мандарчева и дело је овај извршио на начин, који је после омилио убицама: камом у леђа. На ножу, који је извучен из плећке, биле су урезане речи:

Смрт на враговете.

Ипак ова урезана жеља није се испунила јер је Фртунић лако и сретно преболео своју тешку рану.

Нову 1899 годину Бугари су отпочели убиством Тодора Поп-Антића, српског књижара у Прилепу, коме су секиром одсекли главу.

Једне недеље велико узбуђење прошло је кроз цело Скопље. Осамдесет српских ђака у шетњи на Тахталице срело се са бугарском богословијом и учитељском школом. Деца која су долазила дочекана су погрдама, псовкама и каменицама. Са изудараним телима и крвавим главама неколико је пало онесвешћено. Наши професори који су их водили, Влада Петковић и Светозар Томић, огорчени и изведени из последњих граница уздржљивости, јурнули су у гомилу и бранећи децу, почели су да пуцају из револвера. Седамнаест бугарских ђака рањено је револверским метцима.

У страху за своју децу и Срби и егзархисте, појурили су на поље Тахталице, где је већ стигао на фијакеру руски конзул Машков са турским властима да спречи овај озбиљан сукоб који се лако могао претворити у покољ.

Једна наша млада учитељица, Јелена Панковић, Скопљанка, симулирала је несвест и лежећи на земљи, скривала је својим телом револвер, које су наши професори, видећи да долази турска полиција, под њу бацили.

Мислећи да је рањена, Турци су хтели да јој помогну и да је однесу, али су их наши брзо спречили, објашњавајући:

—Бен бајлдум¹.

Нашли су брзо један фијакер и подигавши је, покупили су са њеним хаљинама и оружје.

Турци су узалуд претресали наше професоре и ђаке тражећи револвере. И ако нису ништа ишли, Турци су ипак ухапсили професоре Светозара Томића и Владу Петковића, учитеље Ристу Огњановића и Лазара Божовића и ђака Михајла Кијаметовића, а од Бугара калуђера Неопита, васпитача и десет ђака.

После месец и по дана тамновања у Куршумли-Хану, у друштву са још 600 осуђеника, изведени су пред суд.

Светозара Томића изабрали су да у име свију даје одбрану.

Терџуман Мурат-ефендија, муслиман из Херцеговине, превдећи исказе Томићеве, појачавао их је у нашу корист. Осећајући спонтано да од њега зависи много, сам им је хтео да помогне.

—Од куда рањени Бугари? Јесте ли ви пуцали? — питале су судије Томића.

—Не. А да сам имао и топове, пуцао бих, када хоће да покољу децу којима сам ја и отац и мајка.

—Џанум, како су то они пуцали и себе убијали? чудили су се Турци.

Једном бугарском ђаку остао је у вилици метак из Нагановог револвера, који је био српски, државни. Он је требао да буде најјачи доказ да су Срби пуцали. Преко ноћи, у очи суђења, Срби су за пет белих мецедија купили тај куршум од турског полицајца који га је чувао, и на место његово подметнули су зрно из белог Булдога.

То је утицало на пресуду, те су наши осуђени мало, на по два-три месеца,

1 Пала је у несвест.

а како су Томић и Петковић своју казну издржали, њих су одмах пустили.

Турци су завршили суђење закључком: »Бејаз домуз, кара домуз, епси бир«¹, задовољни увек новим раздорима између Срба и егзархиста, које су користили за себе.

Тахталиџанска се афера стишала и Скопље се мало умирило, али све само за неколико дана. На Лазареву Суботу нађен је прикован ножем кроз срце на својим вратима богати Србин Тома Јовановић, из чувене српске породице Јовановића, равне по богатству са Хаџи-Панчевићима, којима је само једанпут — годину дана пре овог убиства — украдено из касе 56 ока злата.

Убио га је снажним замахом младић Александар Белопољац, Србин из Белог Поља у Санџаку, који је показао својим делом како су већ били отровни и зрели плодови бугарске пропаганде. Њега су придобили, васпитали и поткупили егзархисти, док се бавио у Скопљу.

Под утицајем егзархије и комитета, Срби су улазили у бугарску странку, губећи тиме своје име и заборављајући прошлост. Појам народности и странке био је помешан. Породице су се цепале, а од два брата дешавало се, да се један звао Србин а други Бугарин.

У Тетову је Момир Мартиновић био председник српске, а његов брат, прота Миса Мартинов, био је председник бугарске црквено-школске општине.

У Водену, од три рођена брата Хаџи-Ташковића, најстарији, Глигорије, био је директор српске гимназије, други вођа Бугара, а трећи брат, грчки војвода.

У Мирковцима код Скопља, и за егзархисте и за патријаршисте, била је једна иста црква и једна иста школа у коју се улазило истим степеницама. Врата од двеју учионица била су једна до других и док је у једној на црној табли писало кредом: Ја сам Србин, у другој је исто тако на табли било написано: Аз сам Блгарин.

Деца, још равнодушна према партијама, ишла су и у једну и у другу

1 Бела свиња, црна свиња, једно исто.

учионицу.

*

После низа убистава по селима, градовима и по путевима, бугарски комитет осудио је на смрт и нашег конзула у Скопљу Павла Денића, због његовог рада на отварању српских школа. Отпуштени слуга Гоне Поне из Мачукова био је одређен да изврши пресуду, али је ухваћен у заседи пред руским конзулатом, у који је конзул Денић дошао, пре него што је успео да изврши задаћу.

Био је последњи тренутак да се мисли на одбрану.

Рад мале чете Ивана Марковића у Дримколу показао је да се само са оружјем навала може одбити.

Конзул Денић, осећајући и сам величину опасности, затражио је да Србија помогне оружјем Србе на Југу, »како би чувајући и бранећи свој дом, образ својих чељади, бранили и очували Српство.«

Писар конзулата др. Јован Хаџи-Васиљевић, који је чувао у сећању из детињства слику Велике Беговице, када је кроз дворнште његовог стрица иконома Димитрија корачала са синциром од 30 ока преко рамена пребаченим, и сретао као дете Спиру Црне и Вељана Капетана, спремио је био и прву четицу, која је требала да брани од егзархиста бељаковачки манастир.

Јања Илић-Бутинче, Милун из Мазараћа, Ниче комита из Прилепа и Риста Николић-Кумановац, слуга у врањској кафани код Плуга, јавили су му се први да постану наши четници. Само је оружје требало набавити.

Председник владе др. Владан Ворђевић одбио је конзулов предлог «на који ни један министар ни једне цивилизоване земље не би пристао.«

Своје љутито писмо завршавао је речима:

»Србија се неће никада служити дивљачким средствима у својој просветној радњи за своје сународнике изван своје границе.«

Не налазећи помоћи код званичне Србије, сељаци су сами добављали оружје. Кријумчарило се, путовало се данима да се дође до пушке, која је најчешће пре одбране доносила тамницу или смрт на мукама.

Два брата Маниташевића, Лука и Тома из Велике Оче призренске, успели су да у августу 1899 набаве од граничара код Вртогоша 16 мартинки. Носили су их на колима покривене сеном. Изнад пушака на сену лежала је њихова мајка.

—Болна је, одговарали су на турска питања и погледе.

Носили су је тобож по манастирима да оздрави.

Прве пушке у призренски крај дошле су на овим воловским колима на којима је стрпљиво и постојано лежала старица.

II
ПРВЕ ОДБРАНЕ

СУСРЕТ Др. ГОЂЕВЦА И СТОЈАНА ДОНСКОГ

Стварање српског комитета почело је од једног разговора др. Гођевића са фурунџијом Дамчетом.

Његово интересовање и човечност приближили су га људима из Јужне Србије, који су неопажени проводили зимске месеце у Београду. Они су напустили своја села склањајући се испред освете, потере или глади са сиротињом. Осећајући у сваком том човеку неупотребљену снагу и спремност за борбу, уз смиреност природе и урођену финоћу, др. Гођевић се спријатељио са фурунџијама, ашџијама, буреџијама, салеџијама. Обилазећи њихове продавнице и кујне нашао је у њима и друге људе који нису били ту запослени, а који су му пали у очи својим оделом, изгледом и понашањем.

Обазриво су одговарали на његова питања и тек када је добио пуно поверење код својих пријатеља из Јужне Србије, онда су му рекли да су то људи који се лети по шумама боре против насиља и Турака, а зиму проводе неки у Србији, а неки у Бугарској, где их је увек Македонски Комитет призивао.

Код једног од својих најбољих пријатеља фурунџије Дамчета, познао је др. Гођевић војводу Стојана Донског, једног од најпознатијих вођа тога доба. Стојан је био из околине Лерина.

Прво су се састајали сами и разговарали док је Дамче пекао своје румене хлебове, и остајали по некад до ујутру, а после се њихов разговор претварао у мале скупове на које су долазиле и друге подвојводе и комите.

Др. Гођевића највише је интересовао рад комитета и гледао је да од њих сазна све о томе.

Мисао о потреби наше акције већ је имала свој одређен облик у њему. Хтео је да искористи статуте, методе и искуства бугарског комитета.

Стојан Донски је излагао др. Гођевићу циљеве које је револуционарна организација себи поставила.

Оружана борба против Турака и турских качака, да би се становништво заштитило, привлачила је комитету све оне који су морали да напусте своје

домове и од њих се није тражила народност него вера. Главно је бити хришћанин и имати одлучности за борбу. Комитет који је убијао српске вође по селима, примао је Србе у своје редове и заклетвом их везивао да му буду верни. Сарафов и људи из комитета рачунали су да ће они лагано својом акцијом убедити становништво Јужне Србије, — остављено само себи — да је оно бугарског порекла, када помоћ за њихово ослобођење долази само из Бугарске.

Исто тако ова борба требала је да привуче пажњу и интервенцију Европе и да јој покаже да у Јужној Србији и Македонији постоје само Бугари. Коначни циљ већ је у почетку рада расцепио комитет на две струје: централистичку, чији је шеф Сарафов тражио аутономију Македоније и врховистичку вођену од генерала Цончева који је у споразуму са владом радио за присаједињење Бугарској.

—Ја не се борам за Бугари, објашњавао је Стојан Донски др. Гођевцу. Ја сум Македонец и се бијам за аутономија на Македонија.

Остале комите које су ћутећи слушале говор свога малог, неугледног али паметног вође, прекршетених ногу климањем главе одобравали су ове његове последње речи.

Гођевца је чудило како је комитет и поред убистава и насиља могао да привуче себи неке наше људе, и то борце и бунговнике.

Донски је говорио тихо, преживљајућу своје речи, загледан у дувански дим и почађали зид Дамчетове фурунџинице, о наоружаним Арнаутима који су упадали у домове небрањених сељака, о куваним кокошима, ракији и девојкама којима су их морали угостити, о освети сељачкој и запаљеним кућама.

У селима су били качаци и турске власти које су муслимане помагале. У шуми је био комитет. Из Србије помоћ није долазила и није било нигде склоништа ни заштите.

Мисао о стварању српског комитета била је већ од првог разговора потпуно сазрела код др. Гођевца. Он и само још неколико људи у Србији, и не знајући једни за друге, осећали су да се више не сме губити време, и да су

то последњи тренутци када треба послати помоћ. Са четама је требало почети. Организовати, спремити, упутити. Јужну Србију требало је бранити тада од Арнаута, а још више од бугарске акције.

За људе у којима је комитет осетио отпор и мржњу, а оне који су били свесни шта значи бугарска наметљивост и пријатељство, и не чекајући помоћ из Србије, бранили су се избегавајући њихову близину и радећи против њих, била је намењена само смрт.

Убиства нису престајала. Поклани су српски свештеници у Грчишту, у Мировцима, у Јабланици, у Нивичанима. Секиром су расцепили главу проти Јовану Максимовићу у Кратову, у реку су бацили закланог проту Димитрија Марковића из Кочана, а претученог архимандрита Партенија у Сопотници у виру су удавили.

Најстрашнија је судбина попа Алексе у Робову у Малешу. На њиви су ухватили поповог брата и његову одсечену главу послали су Алекси са поруком да напусти одмах село. Огорчен и поносан изабрао је да остане и настави борбу.

Једне јесење ноћи остала је код куће његова жена са снајом удовицом и два детета, а поп је изненада отишао послом у суседно село. Кад се сутрадан вратио, место своје породице нашао је на пољавама натопљеним крвљу гомилу удова и исеченог меса. Около су кукале сељанке и причале како је било. Комите су прво силовале жене.

Раскидан од бола и мржње, али увек пун јунаштва, остао је свештеник и даље међу својим сељанима, сам са сећањем на страхан крај својих, живећи за освету, али је после неколико месеци и он, обазрив и неверљив, пао у заседу. Везаног сатима су га комите секле комад по комад, продужавајући долазак смрти њему, коме су још једино живот могли да униште.

Прошла је јесен и зима 1901 године и др. Гођевац да би се приступило раду, решио је да са својим намерама упозна и Луку Теловића, јер је за ту акцију, поред људи пре свега био потребан и новац. Идеја о раду у Јужној Србији одушевила је овог богатог Београђанина. Основа будућег комитета је била постављена али је још та прва акција дуго била само обавештајна.

Требало је упознати људе, тражити канале, испитати услове за успех у борби. Један пренагљен и непромишљен покушај могао је у почетку уништити овај велики и судбоносни посао.

КОД „ЦРНОГ КОЊА”

У пролеће 1902 отишао је Стојан Донски са друговима у четовање. Из Београда у коме су зиму мирно провели, одморни, са скупљеним снагама враћали су се опет комитету у гору и не слутећи да је он, баш у то време, казнио страшном смрћу човека, само зато што се осећао Србином као и они. То је био Ђорђе Димитријевић-Патриота, коме су одсекли главу, да је баце псима, а његова црева су вукли средином прашњаве дорјанске чаршије, поред празних ћепенака са којих су трговци побегли у дно својих дућанчића да се скрију иза кожа, јоргана и јагњећих бутова.

После неколико месеци хајдучког живота у јесен исте године појавио се Стојан Донски опет у Београду.

У то време питање акције у Јужној Србији било је покренуто и у масонској ложи, у којој је и Гођевац био члан, али где он још није ништа говорио о своме познанству и пријатељству са комитама.

И наша масонска ложа по примеру италијанских слободних зидара радила је директно на националним питањима.

Стари пуковник Хорстиг наводио је пример духовног уједињења Немачке, где је масонерија имала за девизу:

«Германство је слободно зидарство, а слободно зидарство је у Германству.»

Духовно спајање свих немачких племена, претеча полигичког уједињења које је Бизмарк извршио, спровели су слободни зидари.

Једне вечери у новембру 1902 изашли су Гођевац и Васа Јовановић, млад београдски адвокат, из ложе Побратимства у улици Дечанског и пошли су у своје станове.

Било је око 10 и по часова увече.

Опет су говорили о Јужној Србији, која је лежала на срцу и једном и другом.

—Припремио сам ти једно изненађење, почео је од једном доктор.

—Шта је то?

Гођевац је дуже оклевао, неповерљив као и његови нови пријатељи четници, и ипак је пристао да му призна свој рад:

—Упознаћу те са једном комитском четом која је Дошла да презими у Београду.

—Како сте их пронашли? зачудио се Јовановић који до тада ништа није знао о докторовом зближењу са четницима.

—Дамче фурунција ме је још раније упознао, а ја сам решио да и тебе приближим овом свету.

Били су већ на Варош Капији. Гођевац је увео свога пријатеља у кафаницу код Црног Коња.

У ниској соби пуној дима око округлих масних столова поливених вином седели су људи нејасни под мутном светлошћу петролеумске лампе која је чађила. Било је загушљиво и топло. Кроз маглу од дувана њихове су се прилике издужиле и устале да поздраве свог пријатеља ећима.

—Ево га наш господин Васа Македонац, казао им је доктор.

Упознали су се. Најмањи по расту био је Стојан Донски њихов војвода.

Међу њима је био Стеван Недић-Ђела. Од тифуса му је коса опала. Кочо Куршум, млад, леп човек, одличан нишанџија, црномањаст, звали су га Кара-Ђорђе. И пекар Мисајло Каранфиловић, који је за хлебове што их је продавао у Осијеку, куповао оружје и носио га у свој крај лети, да се бије са Турцима. »Хајдук Вељко« тако назван због лепоте Ђорђе комита, седео је тог вечера за столом.

Једини Србијанац у дружини, касапин из Крушевца, пио је са њима и био четник као и они.

Познанство код Црног Коња постало је доцније тесно пријатељство четника са Васом Јовановићем, који им је на скуповима са др. Гођевцем наизменичио, и у кући Луке Ђеловића, говорио да им расветли сасвим појам јединства и племенске неподвојености.

Сећао их је на задужбине српске, крај њихових села, што су биле, очигледан доказ. Говорило се о њиховом наречју које је неоспорно српско; о слави коју су сви они имали, о везовима који су носили грбове и слова српских владара.

Комитет је био поколебао свест оних који су дошли у додир с њиме, јер су са осећањем српства, које су понели из својих села и свога детињства, чистим и природним, помешали појам о »автономији Македоније.« Сећали су се речи, пријатељства и поклона Сарафовљевих. Мале искре недоумице биле су бачене у њихове душе. Те недоумице, које су се после провлачиле као наслеђе, и чији су трагови колебали свести, цепале су породице, завађале села и доводиле људе рођене са српским именом у Софију.

Мисајло док је још у мртвој улици осјечкој чекао да прођу ноћи и да му се хлебови испеку, прочитао је све народне песме на светлости зажарене фуруне. Сматрао је себе учитељем и често у разговору изговарао је стихове које је скоро на памет знао. Понављао је своју мисао да ће четници са Југа ослободити свој крај као Карађорђе Шумадију.

Једанпут на скупу испричао је како су чекали у високом кукурузу крај друма из заседе, они чланови комитета, по наредби Сарафовљевој, да убију једног сељака. Време је пролазило. Свугде је била тишина, а друм сасвим празан. Скоро су заспали. Одједном један глас их је тргао. Путем је ишао сељак и водио магарца натовареног купусом. Он је певао:

»Кад се жени српски цар Стефане ...« Мисајло је заплакао, а његови су другови први пут погазили наредбу комитета.

ОСВЕТА СТЕВАНА ЋЕЛЕ

Држећи руку увек на својим широким брковима, лица непомичног, седео је Стеван Недић-Ћела на свим тим састанцима повучен у каквом куту, и само би климањем главе давао знак да и он присуствује разговору. Ћутљив, неповерљив, он је избегавао речи.

Од његових другова знали су Васа Јовановић и др. Гођевац да је његова прошлост сва била испуњена крвљу и осветом. Тако честе трагедије сељака из Јужне Србије испресецале су његов живот и очврсле његову сирову душу. Под његовим снажним шакама често су истицали животи из пререзаних грла. Он је читав свет поделио на непријатеље и другове. Други нису за њега постојали.

Поглед му је био увек миран и само су сећања на прошлост будила одсјаје мржње. Другови су у њему поштовали једну крајњу мужевност и необуздану храброст.

Кад су прошле многобројне ноћи заједничког седења, упознавања и пријатељства, пристао је Стеван Ћела да прича о себи. Молили су га толико пута узалуд. Говорио је брзо, грозничаво, не скидајући руку са својих плавих бркова, као да је њима хтео да заустави речи које су нагло долазиле. То вече је нарочито био загрејан пићем и успоменама.

Већ су прва сећања на младост и његово село Стругово била испуњена горчином и мржњом: стриц који му је отео имање, када је после очеве смрти остао сам са малом сестром Донком; сеоски Турци који су га на сам дан очеве смрти претукли, светећи се сину за шеснаестогодишњу власт над селом, коју је његов отац као председник општине имао. Без куће, без заштите, без пријатеља, гладан, подеран и огорчен, лутао је осамнаестогодишњи Стеван кроз шуме тражећи пут ка граници. Пролазио је крајевима које никад није видео и избегавао је људе којима није веровао. Знао је да су његови сељаци, када су тражили зараде и посла, ишли у Румунију, земљу бегунаца и хајдука, па је и он тамо пошао.

Путовао је планинама и неутрвеним стазама, кроз поља зрелог жита, пролазио је по ноћи уз бесан лавез паса кроз села за која свет није знао, и

усамљен и изгубљен плакао је и певао од очајања. Сећао се своје сестре Донке, девојчице од десет година, која је остала сама код куће. Хранио се дивљим воћем и осушеним сиром који му је још заостао измрвљен на дну торбе.

Када је стигао у Букурешт болестан и огорчен, збуњен стајао је на раскрсницама и гледао лепе жене и фијакере. Његова усамљеност му се чинила већа него у шуми, али је већ исте вечери у предграђу нашао своје земљаке фурунције, придружио им се, одређен неизбежном судбином скоро свих балканских хајдука да у својој младости меси хлеб и убија људе.

Годину дана је он стрпљиво гњечио тесто и слушао зрикавце који су долазили из авлије, да му ноћу певају за фуруном. Срце му је било препуно неупотребљеног јунаштва и мржње. Када је чуо 1895 да се у Бугарској скупљају чете и да Китанчев спрема устанак против Турака, напустио је одмах своју мирну улицу, коју је заволео, своје суседе раднике и сто у грчкој кафани за којим је слушао циганску музику и свађу гостију.

Одлазио је пун наде у дугачке борбе, велике успехе, и са дубоко скривеном последњом жељом да се врати у своје село, под оружјем, као победник, он Стеван Недић, да га се сви боје, да побије оне које је највише мрзео: свога стрица Вељана и Смаила Турчина насилника, а малој Донки да спреми лепе, велике дукате.

Мрзео је и волео, и делио је људе на оне које треба убијати и оне за које се може умрети.

У Софији је пришао чети деда-Ангиној. После неколико дана прешли су јужну границу и у Неврокопу запалили пошту. То је њиховој чети био једини и последњи успех. Растурену, пребацили су је Турци натраг. У Пештеру, пошто им више нису били потребни, Бугари заплашени неуспехом, одузели су им оружје и оставили сваког себи.

Без посла и уштеђеног новца Стеван је пошао натраг у Букурешт и враћао се скоро задовољан, као кући, умирен за сада разочарењем.

Четири године је Стеван месио хлеб за другог, и провео те четири године живећи једнолико као у једном истом дугом дану и једној истој дугој ноћи. Пете године је постао газда. Фуруна је била само његова.

Сарафов је унео нов прелом у његов тек отпочети миран живот и револуционарни комитет, који је он 1900 године године у Букурешту основао, добио је у Стевану Недићу најборбенијег члана. Заклео се на крсту и ками. Као и у Јужној Србији, решио је Сарафов да прво дело комитета у Букурешту буде убиство румунског професора Михајланова. Вучена је коцка и она је пала на Стевана и Стојана из Скопља.

У Михајланову је Стеван видео само непријатеља и мирно је те ноћи исповедања причао о убиству:

»Издали су нам наредбу да се убије Михајланов, зато што је издавао новине у Влашкој да у Старој Србији живе само Власи и Грци, а да нема Срба и Бугара. Заклети и спремни чекали смо да га убијемо. У повратку кући из шетње, наишао је са женом и ћерком. То је брзо било. После неколико тренутака жене су кукале крај палог тела, а ми смо нестали у мраку за ћошком. Ухватили су само Стојана и код њега нашли оружје, а мене су под сумњом тек доцније затворили. Стојан је примио целу кривицу на себе и није одао никога, а мене су после три месеца лежања у затвору прогнали у Бугарску. У Софији сам тражио Сарафова да ме новчано помогне. Моја радња је пропала, у Букурешт се више ниисам могао да вратим, а био сам без пара. Одбио ме је. Није ми ништа дао, сем уверење да сам извршио убиство.«

И опет фурунцијски момак и у Софији радио је за друге и мислио на своје село. Овог пута са једном крајњом решеношћу, заморен почетцима, неуспесима и узалудним радом.

У новом познанотву са војводом Наћом чинило му се да већ види остварење својих жеља. Њему је све поверио, са њиме се саветовао и напослетку 1901 придружен његовој чети прешао је у Ниш. Из Ниша су се приближили турској граници и отишли у Врање.

Војвода Наће увек пред своје потхвате на југу, долазио је да се припреми у Србији и то у Врању. Не само он, него и многи други борци су то радили,

бирали увек Врање да се ту припреме, одморе и смисле планове за своје будуће упаде, тако да је Врање, самим својим положајем, заменило српски комитет који још није постојао. Они су се ту случајно налазили, спријатељавали и заједнички радили без икаквог програма и више организације.

Стеван, за кога је пушка била и моћ и правда и пут до куће и слободе, поклонио је своју кашикару Ристи војводи српском, кога је у Врању упознао, а који није имао пушку, у знак поштовања и послушности. А за себе је молио заједно са Наћом од окружног начелника да му да другу. Добио је стару мартинку. После неколико дана прешли су границу и прво сишли у Наћово родно село у крају кичевском.

Кад се Наће задовољио, оданде, избегавајући све путеве и села, пошли су у Стругово, Стеваново родно село, у битољском крају. У планини Пространској изгладнели, наишли су на два сељака. Једног су задржали за таоца, а другог послали у Прострање по хлеб.

»Нисмо ни слутили да су ови сељаци били организовани. И место лебац добијемо писмо од војводе Јордана да се не носи леб у планину него ко је патриота треба да дође код њега у село. Познавали смо га и морали смо сићи.

— Лоповлука више нема, казао нам је Јордан кад смо се поздравили, организујте села и закуните се да ћете се борити за народ, слободу и да буде засебна Маћедонија.

Заклели смо се и остали под његовом управом. Јордан је сирома имао велику узданост у бугарске учитеље и мислио је да ће бити као што они кажу.

Он је имао наредбу да неког Цинцарина богаташа ухвати са нама, узме му 1000 лира турских, јер није хтео да пристане уз организацију и новац пошље за издржавање четника. Одемо у Гопеш, ухватимо Цинцарина и још четворицу и одведемо у планину Биглу. Једног Цинцарина вратимо кући са писмом да донесе новац. Он нас каже Турцима. Војска нас опколи. У борби видим да пушка неће да пали. Ћутао сам у борби и крио се између другова док се није смркло. Преко ноћ смо побегли кроз шуму до Демир Хисара. Ни један наш није погинуо, а Цинцари су нам умакли осим једног кога смо

убили. У селу Брезову убио сам Турчина заптију, требала ми је пушка. Није се могла купити, није се могла добити, морала се имати. Сељаци су јавили војводи Јордану да друмом од Битоља иде турски заптија и носи две пушке.

Војвода је рекао четницима:

—Сад нек стегне срце онај који нема пушку.

Погледао ме је право у очи.

Научили су ме да обучем сељачко одело и да понесем само секиру. Поред мене ишао је сељак из Брезова и носио исто као и ја секиру на рамену.

Као данас гледам заптију како полако иде. Правили смо се невешти, гледали смо у земљу и стезали чврсто наше секире. Он нам је први пришао и затражио ватру да упали завијени дуван. Гледао нас је поверљиво. У тренутку ми је срце задрхтало, загледао сам се још једном у две пушке његове, лепе и нове, и кад се он сагао над пламеном, ударио сам га у врат.

Војвода нас је похвалио да смо се храбро показали.«

Стеван после толиких борби и доживљаја још је био далеко од свога села где се надао да ће брже стићи. Сад је своју жељу поверио војводи Јордану Пиперки: Освету над Турчином насилником и стрицем отимачем. Чуо је да му је стриц присвојио цело имање, па чак и део мале Донке, коју је нагнао да се уда за једног старог удовца.

»Јордан ми је дозволио и дао четири друга да пођу самном. Кад смо стизали у село, прво сам хтео да прођем кроз моју њиву, и тамо видим стрица како оре мирно моју земљу. Убио сам га чим сам му се довољно приближио. Половина моје жеље је била испуњена. У шуми је војвода чекао наш повратак. С њим смо пошли до Смиљева, и тамо смо случајно чули од сељака да је Смаил Турчин, кога сам тражио, са сином у селу.

Сви су га мрзели, и зато нам помогли да извршимо дело. Рекли су нам где ће проћи када се буде враћао кући. Преко ноћ смо ухватили заседу у шуми. Њега смо убили, а син је побегао рањен.

Пошли смо у манастир Светог Петра, али нас је потера уз пут стигла. Издржали смо борбу од подне до ноћи, изгубили смо једног комиту а двоје тешко рањених оставили смо у селу.«

Кад је прошла јесен растурили смо се. Стеван је отишао са Наћем да презими у кичевском крају. У планинским селима завејаним снегом, у која потере нису долазиле, обучени у сељачка одела, проводили су дуге зимске месеце крај задимљених огњишта, у тихом животу, од кога су се већ тако давно одвикли.

Пред највећи пролетњи празник, на Велику Суботу 1902, Наће и Стеван са четом дошли су у Вранештицу. Девојке су фарбале јаја, а младићи тек савијене брезове штапове шарали су црвено и зелено. Дан је био леп, а село весело од ћилимова и поњава пребачених преко доксата.

»Било је 2 сата када су дотрчали чобани међу скупљене сељаке код цркве и јавили нам да смо сардисани од турске војске и Арнаута из околине. Из села смо се бранили све до ноћи. По мраку смо умакли у густу шуму у близини. Турци су је опколили. Три дана Ускрса држали су нас без леба и воде. Са високих грана, гладни, гледали смо како они наизменце силазе у село и тамо једу јагањце, које су сељаци за нас били испекли.

У шуму Турци нису смели ући. Прошао је Ускрс и пошто су све појели и попили по селу, видећи да ми не излазимо и мислећи да нисмо више ту, вратили су се Турци у Кичево, а Арнаути у своја села. Ми смо продужили свој рад читаво лето.

Када је било пред јесен у дебарском крају а Наће је почео сасвим друго да ради од онога што смо се заверили. Тражио је од сељака паре, да их шаље у касу, али то није чинио, већ је новац задржавао себи. Силио је људе да заборављају своје славе и своје старе српске обичаје, говорећи им да то скупо кошта. Народ је почео да се буни, а и мени то није било право; одвојим се са још два четника и пређемо у Пореч. Када смо рекли да смо српске комите и да идемо у Србију, сељаци поречки лепо су нас дочекали и дали су нам леба и слеба. Продужили смо пут ка српској граници и у Београду смо нашли Стојана Донског и примили смо се код њега у чету«, завршио је Ћела, који је погледао на Донског и другове.

У диму од дувана лица се нису више разликовала.

„СЛОБОДА ИЛИ СМРТ”

С пролећа 1903 почели су да се спремају Стојан Донски и његови другови за одлазак и из дрвених сандука украшених огледалцима извадили су своја комитска одела гајтанима извежена и очистили су оружје и реденике. Одлазили су опет на пут неизвестан, пут изненађења и непредвиђености. Др. Гођевац и сада бринуо се за полазак својих пријатеља и пратио је њихове припреме. Приметио је на капама плакете, на којима су око двоглавог македонског лава била речи:

»Свобода или смрт»

Од Донског је чуо да су им то послали из Софије.

Питао га је зашто не носе натпис: слобода, када се тако и у њиховом крају каже, већ бугарски: слобода.

—Тако нам дадоше, што да праиме?

Пристао је Донски на докторов предлог да им замене знакове.

Др. Гођевац отишао је код кујунције Крсте Пашковића и наручио му 300 посребљених плакета са речима Слобода или смрт. Пашковић их је израдио изврсно па поносан ставио је једну у излог. Њу су спазили Фети-пашини шпијуни и јавили му. Фети-паша, тадашњи турски посланик у Београду, протествовао је енергично због тога код нашег Министарства Иностраних Дела. Оно је доставило захтев Министру Унутрашњих Дела, а овај наредио Управнику Града Божи Маршићанину да ствар извиди.

Једно јутро др. Гођеваца је у 7 часова пробудио телефон. Тражио га је Управник Града Маршићанин врло узбуђен и звао га одмах да дође.

Гођевац је помислио да није нешто говорио против краљице Драге и поплашен похитао је у Управу Града.

Још са врата узрујан упитао га је Управник Вароши:

—Какве су ово ствари?

Показао му је 300 плакета које су лежале на његовом столу.

Доктору је било лакше.

—Па, господине управниче, замолили ме људи да им покажем где да израде.

—Зашто ви мени увек правите неприлике с Турцима? Председник Владе вас је звао и рекао да одмах дођете до њега.

Др. Гођевац одмах је отишао до Председника Владе генерала Цинцар-Марковића који га је примио врло љубазно.

—Шта је то, господине докторе?

—Боре се, господине Председниче, људи наше крви за слободу. И као прави патриота сматрао сам за своју дужност да их помогнем.

Гођевац му је испричао како је до поруцбине дошло.

—Е, мој докторе, и ја сам вам из оних крајева. Из охридске сам Беличице из које су побегли моји испред турских зулума. Само још сада није време да се тамо почне. Треба мало причекати.

Афера са плакетама, благодарећи разумевању генерала Цинцар-Марковића, завршила се без икаквих других последица.

*

Пролеће 1903 почело је а са њиме се пробудила и узнемиреност духова. На Косову Арнаути су се побунили и напали на Митровицу. Руски конзул Шчербина, који је скоро био дошао и отворено показивао своју велику наклоност за Србе, бојећи се за српске животе, ако Арнаути продру у варош, енергично је тражио од неодлучног команданта војске Саидбеја да брани варош топовима.

Арнаути су наилазили збијени, један до другог, неопрезни, мислећи само на пљачку и приближавали су се мосту на Ситници.

Изненађени паљбом и неспремни гинули су у масама, падајући један преко другог. Топовска зрна раскидала су читаве гомиле. Одбрана је

уништила преко триста педесет арнаутских живота. Шчербина је спасао имања и живот митровичких Срба, али је зато себе осудио на смрт.

Сутра дан, 18 марта, пошао је са Драгоманом Ђурашковићем и козаком Ђорђеом да обиђе положаје са којих се бранило и на којима су још турске трупе стајале.

Војник, Ибрахим, Арнаутин који је био на стражи одао је поздрав Шчербини, али чим је прошао, пуцао је у његова леђа. Док је држао тело свог господара, које се тресло, козак Ђорђе спазио је да стражар који је пуцао бежи. Једним револверским метком пребио му је руку и зауставио га је.

Пред преким судом је рекао да је пуцао да освети три стотине педесет убијених Арнаута.

Десет дана је трајала агонија и надање код Срба да ће Шчербина остати жив. Султан је послао свог лекара из Цариграда да га лечи.

28 марта у зору Шчербина је издахнуо. Ибрахим Арнаутин био је стрељан.

*

Стојан Донски упућен у тајне комите, знао је да ће и они нападати. Зато се журио да пређе границу.

Пред сам полазак молио је Гођеца да му набави три брзометке, какве је онда наша војска тек била добила.

Др. Гођевац отишао је код Министра Војног генерала Милована Павловића, са надом да ће остварити у неколико своју велику жељу и помоћи не само речима него и пушком и радом своје комите.

Генерал Павловић га је позвао да дође са својим четницима који су желели да од Србије добију оружје. Са Стојаном Донским, Мисајлом Каранфиловићем и Стеваном Ђелом дошао је Гођевац у Министарство Војно и генерал Павловић примио их је пријатељски и срдечно.

Његова наклоност начинила је на четнике дубок утисак.

Сутра дан после овог састанка др. Гођевац је примио код своје куће три лепе нове пушке брзометке, са 1500 метака.

Овај поклон незнатан по својој вредности, а врло значајан по своме циљу причинио је огромну радост комитама.

Неколико дана касније Стојан Донски пренео је први пут српске значке за капом и српске брзометке преко границе.

Ново оружје изазвало је код народа радост и поуздање и значило почетак велике помоћи коју су већ давно и сваког дана чекали.

За Донског били су врло измешани појмови рада комитета и српских интереса, и није схватио да је његов боравак у Београду и добијено оружје и пријатељство Срба својим значајем требало да раскине његову прошлу везу. Понова је дошао у додир са Сарафовљевим људима и са њима опет почео да ради.

Боље су то разумели од њега и јасније Стеван НедићЂела и Мисајло Каранфиловић, пекар из Осијека и зато су, сумњајући у свога вођу, оставили га и вратили се у Србију.

ЖУРДАН ЖОРЖ

Није прошло много од прелаза Стојана Донског а комитет се јавио својом акцијом, која је у првом тренутку била управљена на Солун.

У ноћи 15 априла две запаљене бомбе под возом, који је долазећи из Цариграда улазио у солунску станицу, објавиле су почетак. Био је уторак, кога и Турци сматрају даном несреће.

Сутра дан пре подне експлодирао је казан на лађи Гвадалкивир својини француског друштва Месажери Маритим у солунском пристаништу. Пламен је избио више катарки и неколико тренутака касније са зажареног огњишта на сред воде густ дим обавио је цео залив. Сирене су тужно пиштале, ознојени лађари уносили су сву снагу у весла да стигну што пре са чамцима натовареним пумпама, а свет жељан јаким сцена стајао је дуж кејова, гледајући како испод пламена и дима измичу барке пуне преплашених путника и онесвешћених жена.

Катастрофа брода била је за свет на кеју само један необичан, занимљив приказ.

Пред мрак пожар је угушен, дима је нестало, и место елегантног белог брода над површином морском провидном у вечерњем миру штрчао је црни сагорели гвознени костур.

Улице су биле пуне света узнемиреног, радозналост и брбљивог. Око 8 часова одјекнула је код Отманке Банке трећа најстрашнија експлозија.

У башти код Алхамбре било је препуно.

У вреви гласова један гост је викао келнера:

— Ена бира.¹

— Амесос,² узвикнуо је келнер к потрчао.

1 Једно пиво.

2 Одмах.

У том тренутку је нешто прелетело преко столова и пало крај келнерових ногу.

Сенуо је пламен и у диму и треску резлетело се и келнерово тело усред разбијених чаша и јаука рањених гостију.

Паника је обузела све. Настао је потпуно мрак у целом Солуну и само су севања и грмљава бомби држале целу варош у страху све до 1 часа по поноћи.

Пожар је почео да избија из кућа запаљених експлозијама. Све чешће чула се пушчана пуцњава. Војници су пуцали за једним фијакером који је јурио као полудео кроз варош и из њега је један човек крвав бацао на све стране бомбе.

Људи су бежали да се склоне у најближе капије, које су журно биле закључаване. У мраку се чула само пуцњава, урлици и јаукање.

Арнаути и софте отпочели су у вардарском крају покољ Хришћана светећи се за пале жртве.

Војска је опколила цео кварт око Отоманске Банке, која је горела сва испрскана и порушена експлозијом. Директор Латеиф, блед и дрхтећи од страха, причао је како се спасао скочивши кроз прозор горњег спрата, кроз који је прво бацио своју децу, коју су ухватили у рибарске мреже.

Војници су ископавали из рушевина леш богатог трговца Тримплера, који је пролазио поред банке у тренутку експлозије и нашао смрт под зидом који је на њега пао.

У кегел клубу у хотелу Коломбо, који је био до Отоманске Банке, исеченим чаршавима превијали су рањенике од бомбе која је ту била пала.

Пуна немира и страха била је та ноћ у Солуну. Кундацима су разваљивана врата и људи у кошуљама одвођени у затвор. Војници су опсели целе квартове и вршили претресе и хапшења.

Знало се да су атентати били дело комита. У казану лађе Гвадалкивир нађени су комади од бомби и утврђено је да их је бацио Јоргаћ Милев,

бугарски свршени матурант укрцан на тој лађи, која је требала да пође за Варну.

У 1 час по подне 17 априла одјекнуле су нове експлозије, па одмах су затим затрашале пушке. Трговци још пуни страха, који су тек били отворили своје дућане, пуштали су брзо капке преко ћепенака. Чаршија се затварала, а људи су бежали са улица.

Пуцњава је отпочела опет у близини Отоманске Банке. У једној споредној улици одмах ту био је стан једне Талијанке која је издавала намештене собе. Више од годину дана становао је код ње Журдан Жорж-Јордан Ђорђевић, Србин, како је он сам тврдио, али који је увек говорио само француски или турски.

Талијанки је било мило мушко лице Журдана-Жоржа под фесом, који је стално носио, али он на њу није обраћао никакву пажњу. Живео је затворен у својој соби, у коју су скоро сваке ноћи долазили неки тајанствени млади људи, скривајући у сенци своја лица.

Увече на дан атентата на банку вратио се Журдан без феса, сав узбуђен и узрујан кући. Зној му се сливао са лица а његово дисање било је испрекидано и брзо. Затворио се у собу из које је сутра дан рано у зору преодевен, први пут са сламним шеширом на глави, изашао, ужурбан и пун брига. Залупао је газдарици на врата и док се она заводљиво смешкала на њега, он јој је брзо рекао да ако дође какав младић нека га чека у соби.

Страшне догађаје те ноћи и узнемирен и чудан изглед Журдана Жоржа газдарица је у својој простој лукавости довела у везу. Кад је видела да је већ замакао за углом, ушла је у његову собу и хтела да прегледа његов велики сандук закључан катанцем. Није успела да га помери с места. Талијанка је решила да своју сумњу саопшти полицији.

У подне се Журдан вратио кући, у којој га је већ чекао младић чијој се посети надао. Нешто касније друга два млада човека су отишла у његову собу. 30 војника дотле невидљивих од једном су опколили кућу.

Турски официр са револвером у руци ушао је први и Талијанка дрхтећи од страха показала му врата Журданове собе. Залупао је и позвао да отворе.

—Чекај, био је одсечан одговор из собе.

Чуо је како лупа гвожђе, ужурбане кораке, нервозно пригушено шапутање, осетио је дим запаљене хартије.

Официр је позвао војнике да развале врата. Али она се у том грнутку отворила сама. Четири човека са револверима и бомбама у рукама јурнула су из собе на доклат и почели одатле да бацају бомбе. Војници су потрчали за њима пуцајући. Један од оних младића скочио је у двориште али видећи да војници јуре к њему испалио је себи метак у груди. Журдан рањен, пошто је бацио бомбе, разнео је себи револверским метком мозак.

Друга двојица комита побегли су на кров и заклањајући се иза димњака бранили су се последњим бомбама. Са безброј рана њихова мртва тела склизла су низ црепове и пала на руке турским војницима. Имали су их сву четворицу али мртве.

Из крвавих хартија које су нашли у цепу убијеног Јордана видели су да је он био бугарски официр. У његовој соби су биле израђиване бомбе.

Док су десетине војника упадале у куће и хапсиле сумњиве и омрзнуте хришћане, муслиманске гомиле су их убијале. По џамијама се договарали Турци где ће се вршити покољи.

Кола пуна босоногих лешева покривених само сламом брзо су пролазила улицама и возила за хришћанско гробље.

Масе фанатичне жељне убистава трчале су улицама уз вику тражећи смрт хришћана.

Гувернер Солуна Фехми-паша јурио је на фијакеру окружен коњаницима и пред сваком гомилом држао је мирољубиве говоре позивајући их да оставе Султану и суду да они изрекну казну неверницима.

У јутро 18 априла близу железничке станице ухватили су жандарми једног младића за којим је амалин носио необично тежак куфер. Кад су у полицији обазриво отворили ковчег, видели су да је пун бомби.

Ухапшени младић био је Велешанин из богате српске породице Богдановића, који је пришао егзархистима и постао члан комитета. Признао је одмах да је он један од оних који су извршили атентат на Отоманску Банку. И тек је он открио тајну.

Преко пута саме банке била је мала пиљарница. Одмах иза радње силазило се у подрум, кога су комите изабрале за улазак у тунел, који су хтели да ископају испод банке.

На пола године пре атентата пиљарницу је узео у закуп један члан комитета, ко ји се записао као Марко Стојанов пиљар. Одмах се отпочело са копањем тунела. Земља је у почетку бацана у суседне подруме које нико није употребљавао. Један стари канал који је пролазио испод улице искоришћен је и проширен. Тунел су подупирали гредама и облагали даскама. У дворишту је била столарница у којој су израђивали дрвенарију.

У тунелу су наизменце радила два човека. Један је копао земљу а други ју је извлачио кантама. Кад су попунили све околне подруме земљу су сипали у цакове и кесе, и чланови комитета који су долазили као купци, носили су је у фишецима место воћа. Стојанову је дућан увек добро радио.

Тунел је ишао испред хотела Коломбо, затим испод Отоманске Банке и настављао се ка турској пошти. Требао је да прође испод целог тог кварта где су још биле Митиленска и Солунска Банка и аустријска пошта, али се десило нешто што им је тај план покварило. Хотел Коломбо хтео је да очисти своје канале и отпочео је копање са улице и то баш изнад тунела. Завереници који су више својих глава чули ударе пијука, испод којих се ронила земља у тунел, уплашени да их не открију решили су да баце у ваздух Отоманску Банку 16 априла у 8 часова у вече, и да у то доба изврше на све стране атентате како би привукли пажњу Европе на себе.

На три места стављен је динамит у тунел и везан фитиљима за подрум. Тачно у 8 часова у вече фитиљи су запаљени. Журно се радило и површно. Само је један запалио најмању количину динамита под самом банком. Да је експлодирала главна мина од 4 килограма динамита читава би улица пред банком и хотелом отишла у ваздух. За време атентата организација је пресекла цев од гасног осветљења да би забуна била већа.

Полиција је у тунелу, који је полазио из подрума пиљарнице, сем динамита који није упалио наша је постеље комита-радника, њихове ствари и остатке јела.

Тога дана појавили су се прво димови на видику, а нешто касније јасно се виделе силуете два аустријска ратна брода која су улазила у солунску луку.

Ирадом је било проглашено за Солун ванредно стање и образован је војни суд под председништвом генерала Едибпаше.

Хапшења су била непрекидна. Затворених је било на стотине и њих су водили све у Бејаз Кулу у којој су раније били затворени бунтовници кумановски. Ту је био доведен и Никола Јаћимовић, богати трговац у Солуну, родом из Велеса, сродник најбогатије српске куће у Скопљу браће Јовановића, од којих је Тому убио комитет. Јаћимовић је био пришао егзархистима и исто као и Богдановић радио са комитетом. Сутра дан по хапшењу у зору нашли су стражари његов леш сав размрсан крај подножја куле. Затворени чланови комитета удавили су га преко ноћ, бојећи се да их као Србин не ода и бацили га кроз прозор.

Два дана после атентата у тесној улици близу Зејтинлика један пијани турски официр срео је младића са малом плавом, риђом рашчупаном брадом, чије су очи немирно на све стране гледале.

—Дур,¹ викнуо је официр на њега.

Младић је стао.

—Ђаур си?

—Јесам.

Потерао га је пред собом псујући и претећи како ће они све невернике поклати.

Падало је вече. Улица је била потпуно пуста. Чуло се само далеко урлање паса. Дошли су до једног угла, када се младић, чији покрет руке пијани официр није спазио, од једном окренуо. У руци му је био нож. Другом руком

1 стој.

зграбио је за гушу официра коме је у тренутку могућност блиске смрти одједном збрисала пијанство, али који није имао кад да учини ни најмањи покрет. Ударац је био тако силан да је нож изашао на леђа и заковао леш за капију, пред којом се све ово једном вртоглавом брзином одиграло.

Младић, обрисавши кржаве руке о ново официрско одело, јурнуо је натраг ка унијатском манастиру код Зејтинлика где је имао пријатеља. Добио је одело унијатског свештеника и са лажним француским пасошем побегао је за Атину. То је био Василије Трбић, одбегли светогорски калуђер. Родом из Белог Брда код Осијека, он је после школовања у Србији свршио богословију у Кареји. Није остао дуго као учитељ у Ђевђелији, већ је отишао у Хилендар да се закалуђери. Бугари су тада тражили да Хилендар припадне њима. Већ су добили решење, али је Трбић причекао тројицу бугарских калуђера, који се враћали са драгоценом хартијом, и вешт у руковању ножем уништио је брзо и сигурно сваки траг бугарскоме праву на овај наш манастир, али је морао побећи у Солун.

Његова велика авантура била је почела.

КРАЈ ЋОР ЗАИМА НАСИЛНИКА

Солунски догађаји нису нашли одјека код званичних представника Србије, која је била сва у тешкој династичкој кризи. Али су подстакли оно неколико људи, који су и дотле незнани и непризнати, скривајући од власти, спремали велики покрет, да похитају са припремама. Осећали су да огромном брзином стижу дани који се не смеју пропустити.

Сем неколико људи окупљених око др. Гођевца у Београду био је у Врању други један мали, али исто тако активан центар. Млади официр и песник капетан Живојин Рафајловић, одрастао на граници, пун борбености, са дубоким схватањем потребе да се помогне нашем свету на југу, већ је дуже времена сам у својим виноградима спремао људе одважне и смеле.

Од бегунаца из Јужне Србије и граничара, од бозација и фурунуија образовао је он групе, које су ноћу прелазиле тајно границу и убијале насилнике. Почело се на малој основи, још се није помишљало на чете, рад је био појединачан.

Ноћи су биле немирне у близини границе. Пушчана пуцњава значила је увек нечију смрт. У зору неиспавани, крвави и уморни враћали су се осветници преко граница са одсеченом главом у зобници.

Тешко је било само донети главу страшнога Ћор Заима и ако је његова кула у Кленикама била непун сат хода од границе. Увек су за нове његове злочине причали у Врању. Када је једнога дана одвео у свој већ препуни харем једну младу девојчицу од 15 година, Српкињу из Кленике, чији је отац испребијан при отмици и болестан пребегао преко границе да моли за помоћ, решио се капетан Рафајловић да сврши и са њиме.

Док је у Битољу стари војвода Мицко лежао у тамници, појавио се у Београду један други Мицко, који је његово име и славу хтео себи да присвоји.

Пред кафаном Албанијом усред зидара без посла, салепција и носача виђао се у извеженом оделу, сав искићен паласкама и ћостецима један крупан човек. Његов кукасти нос и дугу црну браду није било лако заборавити.

Он је говорио да је војвода Мицко Крстић из Пореча. Чиновници мирни, који су читали из Београдских Новина о комитама, пензионери који су свраћали код Албаније на каву или чокањ, млади официри, који су мислили на борбе, са дивљењем су гледали раскошно четничко одело и црну браду Мицка лажнога кога је свако у кафани гледао да гости. Заинтересовало се и Министарство Иностраних Дела и тада је стигао од конзула извештај да је војвода Мицко Крстић још увек у битољској тамници.

Лажни Мицко је једног дана, увек свечан у своме војводском оделу, морао да напусти Београд и отишао ја у Врање. Капетан Рафајловић обавештен хтео је да опроба његово јунаштво. Са Костом фурунцијом из Врања, упутио га је, пошто је обојицу наоружао пушкама и обукао у одело граничара, да убију Ђор Заима. Пуна 3 месеца лутали су лажни Мицко и Коста фурунција неодлучни дуж граница, нестајали ноћу са караула, да у јутру причају како су узалудно тражили Ђор Заима, али његову главу нису донели. Незадовољан Рафајловић им је одузео оружје и одело. Коста се вратио својој фуруни, а лажни је Мицко нестао. Његов траг од тада се изгубио.

У то време је дошао у Врање и Ђорђе Цветковић млекација из Тетова. Он је већ четовао по своме крају из кога се тек био вратио.

Рафајловић га је био обукао у одело граничарског наредника и са још једним граничарем, који се сам јавио, упутио га је да убије Ђор Заима.

Три дана је Ђорђе Цветковић посматрао границе према Кленици и треће ноћи, тек што се смркло, са својим другом пошао је беговој кули. Знао је распоред. На доњем спрату је била штала са стоком. Привукли су се обазриво. Ноћ је била топла, из зрелог жита дизало се певање и зујање инсеката. Врата од штале била су отворена и видели су на слабој светлости момка који још није био легао. Прибијени уз зид поред врата чекали су га да изађе. Брзо се појавио сањив и безбрижан Арнаутин из штале из које је избијао тежак и топао задах. Једна снажна шака зграбила га је за уста, док га је цело друго тело својом тежином бацило на земљу. За тренутак пре него што је и могао да дође себи био је увезан. Потом су га унели и бацили у сено.

Лежао је на леђима, немоћан, затрпан сеном и полуугушен својим кечетом које су му стрпали у уста.

Ђорђе је са граничарем пошао дрвеним лествицама на горњи спрат куле где је спавао Ђор Заим уморан од јела и од жена. Лупнуо је капак који су померили. Девојка измећарка, коју је лупа тргла, истрчала је пред њих.

Зграбили су је за врат.

—Где спава Ђор Заим? — питали су је шапатам. Девојка је руком показала врата. Нагло су их отворили и пред собом угледали Ђор Заима који је опрезан и обазрив устао чувши лупу. У ноћи се чуо само одјек револвера. Ђор Заим је издануо без гласа.

Доказ извршене освете Ђор Заимову главу предали су у Врању капетану Рафајловићу.

ПОСТАНАК СРПСКОГ КОМИТЕТА

Двадесет девети мај 1903 који је изменио ток наше историје и приближио нас ослобођењу био је пресудан и за нашу четничку акцију.

Др. Гођевац, Васа Јовановић и Лука Ћеловић, ослобођени полиције старог режима која је на њих мотрила, приступили су одмах формирању прве своје чисто српске чете.

Војвода је требао да буде Илија Славе, калдрмџија, мали, слаб, неоугледан, али необично паметан човек. У ту је чету ступио међу првима и Анђелко Алексић из Мидинаца у гостварској кази, који је држао ашчаницу у Сарајевској улици.

Док је др. Гођевац образовао прву своју чету дошао је једног дана код њега Риста Херцеговац и саопштио му један предлог; који га је изненадио и заинтересовао.

У београдском граду издржавао је казну због туче са једним сељаком Илија Вујановић из Бања Луке и са страхом је ишчекивао дан слободе, који је требао да га одведе на вешала. Робија у граду била је за њега продужење живота. Управа казног завода требала је да га по издржаној казни изда аустро-угарским властима, код којих је био осуђен на смрт због убиства једног жандармериског наредника. Пребегао у Београд, очајан, зао и прогоњен, свађао се и нападао је своје прве познанике у Србији и ножем је ранио једног сељака који није хтео да му да новац. Зато је и лежао у граду.

Др. Гођевац је требао да утиче на наше власти да омогуће Илији Вујановићу нестанак из Београда и спрече његово враћање у Аустрију. Успео је и ако су га у почетку енергично одбијали. Илија Вујановић спроведен је у болницу, а његов стражар био је жандармериски поднаредник Воја Кораћ, који се и сам јавио за комите.

После једногведеног дана у болници преко ноћ су заједно побегли и дошли у стан Луке Ћеловића. Цела нова чета Илије Славета чекала их је ту. Обукли су их и наоружали.

Исте ноћи избегавајући сусрет са Београђанима, спремни, пошли су на воз преко Баре Венеције. У мраку, без ларме и параде, ушли су у последњи вагон за њих одређен код рампе београдске наши први четници.

Истим возом путовали су за Врање др. Гођевац, Јовановић и Теловић који је давао новац да се омогући стварање чета.

Четници, њих осморица, сишли су у Врањској Бањи и кроз поља, већ обилазећи сеоске куће и сусрете, стигли су до Буштрања на граници где их је чекао путовођа, њихова три пријатеља Београђанина и капетан Рафајловић да им пожелеле срећан пут.

Чим су прешли границу босански убојица Вујановић напао је на Славета, вичући да неће да служи једног калдрмцију, ранио га и побегао натраг преко границе. Крај Дрине је хајдуковао и пљачкао док га потера из заседе није смртно ранила.

Малога Славета, несуђеног војводу, вратили су у Врање рањеног, а чета још мања овог пута изабрала је за вођу ашчију из Сарајевске улице Анђелка Алексића.

Носили су са собом шифровано писмо које је требало да им омогући пријатељство и помоћ комитета. Било је прво код Славета, па га је наследио Анђелко. Написао га је за комитет Мисајло Каранфиловић, пекар из Осијека.

Увек у неизвесности и несигурности пролазили су кроз Пчињу, обазриви али храбри и сваке зоре кад се спремали на одмор знали су да су ближи Вардару највећој препреци њиховог пута којим су стрпљиво ишли за Пореч.

По Београду се већ причало о преласку прве наше чете.

Тога лета седео је једно вече др. Гођевац код Имперјала. Мислио је на малу удаљену чету, док је расејано пратио шум фијакера помешан са неколико започетих или завршених циганских песама. За његов сто пришао је изненада пензионисани генерал Атанацковић.

—Ама чујем, докторе, да ви тамо нешто са Луком радите на нашим стварима у Старој Србији. Молио бих вас да ми нешто о томе кажете па да акцију развијемо.

—Особито ми је мило што и ви, господине Атанацковићу, нудите своју помоћ. Ни ја ни Лука нисмо ни по својој прошлости ни по своме друштвеном положају ни спремни ни способни да водимо сами ту акцију. Нисмо ни дипломате ни војници. Били смо принуђени када се нико други није јавио. Молим вас, господине Атанацковићу, видите ли ви да је Турска је маса која је пала под стечај. Јавили су се и најситнији дужници и повериоци, а ми који пре свију имамо право да тражимо свој део, који је највећи, не јављамо се и ћутимо. Наши људи имају страх од заплета и док Бугари раде бомбом, пушком и пакленом машином ми још верујемо да се може Стара Србија бранити пластиром и часловцем.

Атанацковић му се приближио сасвим и казао му скоро на уво:

—И ја мислим да би требало спровести једну конкретну организацију и не само на овим почетцима остати.

Последица разговора код Империјала био је састанак одржан после неколико дана у кући газда Луке Ђеловића. Поред првих оснивача српског комитета на договор су дошли тајно и пензионисани генерал Атанацковић, Љуба Давидовић, мајор Петар Пешић, Милутин Степановић, Живан Живановић и Светозар Стефановић ресторатер са железничке станице.

Гођевац и Ђеловић су хтели да прошире круг и изложили су свој рад и циљеве новим помагачима који су требали да развију и да распростране њихову мисао и дело. Петар Пешић им је причао своје утиске и све шта је видео када је обилазио Стару Србију преобучен као житарски трговац.

Гођевац, Ђеловић и Васа Јовановић су одали тајну своје мале чете коју је ашчија Анђелко из Мидинаца водио негде крај Пчиње, још невичан али смео усред сталних опасности.

Сагласили су се једномишљено да треба радити са четама. Рад се морао крити од Министарства Спољних Послова јер је оно било за обазриву пропаганду школску и црквену, а не за оружану акцију.

Споразумели су се да оснују шири комитет, који ће управљали целим радом на стварању чета. Неколико дана касније у стану Атанацковићевом у Крунској улици комитет је формиран. У његове три секције: револуционарну,

за пропаганду и финансијску ушли су Атанацковић, др. Гођевац, Љуба Давидовић, Живан Живановић, Љуба Јовановић, Лука Ћеловић, Петар Пешић, Љуба Стојановић, Јаша Продановић, Милутин Степановић, Светозар Стефановић и Димитрије Ћирковић трговац са Саве.

Написали су статуте и тога дана рад комитета је почео.

У ПЛАМЕНУ

Био је последњи тренутак. Пљачкани, батинани, затварани, мучени сељаци нашег Југа, упропашћени и понижени, у страху за своје куће, животе и девичанства својих кћери, звали су у помоћ. Бегунци су сваке ноћи прелазили границу. Ми још нисмо стизали. Бугари су послали чете, организаторе, оружје, динамит.

На Светог Илију, 20 јула 1903 године, врелог летњег дана, избили су густе црни димови изнад ниских кровова Крушева, високо саграђеног у планини под старим шумама. Крушеву, великом лепом гнезду, било је суђено да својом пропашћу објави почетак устанка. Почело је одједном са свих страна. Динамит, бомбе, пушке. Све баште расцветане биле су у диму. Од мудурлука, беледије и ђумрука остали су само трагови њихових темеља да догоревају са остатцима 1600 запаљених кућа. Три »аутономашке« комитске чете читав дан су палиле, убијале, уништавале.

И у битољској равници чуле су се свугде пушке, чете су упадале у села, охрабрени и принуђени њиховим присуством, сељаци су ископавали оружје кришом из далека донето и напуштали домове. По друмовима убијани су Турци путници и усамљени стражари. У Екшису, Владову и Острву бачени су у ваздух железнички мостови. Срби су пристајали уз бугарске чете, јер се за народност није питало. Уговорени знак је био крст, кога су људи бележили на челу и грудима.

Дамњан Грујев, Борис Сарафов и Анастас Лозинчев, изаслани из Софије, вешто су у први мах бацили покличе и мудро избрисали име бугарско. Обећавали су аутономију и сами се звали »аутономашима«. Пореч, најотпорнији и најнеприступачнији, средиште српско, није овде видео бугарску опасност и приступио је покрету кога је Сарафов водио, дајући уточиште његовим четама које је војска гонила.

Први успеси дали су снаге и смелости дотле утученим сељацима, опијеним од поуздања када су видели турске карауле у пламену и лешеве заптија. Пало је и Кичево, а Костур је био опкољен и запаљен. Свугде у првим редовима били су српски сељаци.

Пренеражени, тучени, растурени, Турци су касно схватили значај покрета. Из свих гарнизона упућена је војска са топовима. Свако село на које су наишли било је паљено, а ако сељаци из њега нису побегли, топовима су га рушили. Читава Пелагоија пушила се од згаришта, а пољима се вукао тежак задах стотине лешева, који су се на сунцу распадали, кидани од гладних паса. Најсретнији су били они који су стигли да побегну у планине.

У тим данима мржње на све што је хришћанско један турски стражар убио је генералног руског конзула у Битољу Александра Ростокоског када се са породицом враћао у кочији 26 јула 1903 године кући из манастира Букова.

Горело је сто двадесет села. Чете и сељаци били су свугде сузбијани. Бежали су у планине.

Једна од највећих чета, Петра Ацева од 40 бугарских четника и скоро 500 српских сељака, наоружаних старим грчким берданкама, носећи по двадесет оловних куршума у торби са пројом и комадићима сувог козјег сира, разбијена у борби са војском, одступала је ка Мукосу бележећи свој пут лешевима. Сумрак их је нашао на врху планине. Равница под њима била је осветљена пожаром. Уморни, подерани, носећи рањенике са собом, остављени без војводе и његових четника, разочарани, преварени и пуни горчине, сељаци су нашли одмора и склоништа у горском трњу. Жеђ их је гушила. Неколико младића пошли су са козјим мешинама на поток да донесу воде за другове који су беспомоћно по камену лежали. Одела и косе биле су улепљене крвљу. Од једном младићи који су пошли за воду вратили су се журно да јаве да су у влашким колибама наишли на Петра Ацева и његове четнике и видели их да се веселе и пију.

Мржња је обновила њихову сасвим исцрпљену снагу. Сељаци су уморни и рушећи камење у брзом ходу силазили су колибама. Из мрака чули су песму, смех и врисак. Четници су у колибе довели турске жене похватане у последњем селу где су мудурлук запалили.

Извукли су последње метке које су чували за одбрану живота. Запраштале су у мраку пушке. Урлајући, рушећи се, јурнуле су бугарске комите из изрешетаних колиба и бежали кроз мрак спасавајући се пред сељацима који

су долазили. Тројицу рањених комита, који су код колиба остали, сељаци су раскинули на комаде.

Крвавих шака вратили су се под врх Мукоса гледајући како њина села горе у равници. Од 500 јунака остало је једва 200 јадника који више ништа нису имали.

Устанак је био болно разочарење за све оне српске сељаке које је бескрајна жеља за слободом повела за туђим вођама.

Сарафовљева намера је ипак успела. Велике Силе заинтересовале су се питањем које је устанак покренуо. Бугари су били задовољни што су овде могли да преко гробова битолских и прилепских сељака истакну своје обележје.

По захтеву Великих Сила Турска је приступила са много ларме реформама и Солун је постао седиште гласног реформатора Хусејин Хилми-паше, који је требао да препороди стару отоманску царевину и да реши питање названо македонско.

„ЈАБЛКЕ ЗА ТУРЦИТЕ”

Ове страшне приче пуне живих слика најчистије трагедије узбудиле су Србију. Мисао о одбрани нашег Југа од једном је изашла из уског тајног круга др. Гођевца и жеља за њихово спасење прелила се као пуна чаша на читаву земљу.

Граничарско Врање прво се грозничаво пробудило. И зато су пожурили на поноћни састанак 16. августа, позвани тајанствено, њих тридесет. Само у цедуљи послатој протојереју тражено је да понесе крст, јеванђеље и епитрахил. Када су у 1 сат по поноћи ушли у школску зграду, на белом окреченом зиду чекале су их сенке, капетана Рафајловића, управитеља школе Мила Цупаре и инспектора Монопола Дувана Милана Граовца. Седели су мирно за столом са једним новим изразом свечаним и одлучним.

»Сваки дан стижу бегунци преко границе и траже нашу помоћ и заштиту.«

Рафајловић је говорио о њиховој беди, пропасти, о великој нашој одговорности и први пут се тада у скупу сложило да се нашим оружјем мора помоћи.

Речи старца Томе Стајића падале су пророчански. Један првак пун одушевљења и ума покренуо је дубоко њихова убеђења. То је био Веља Карић. Пред зору су се заклели на крсту и јеванђељу. Поносни и са новим осећањем велике брига и одговорности саставили су одбор.

Код Јанче абације поручено је бело сукнено одело вежено гајтанима. Кафеџија Панта Јовановић благајник, чувао је 10.000 динара у злату које је Врање дало да се чете опреме. Рафајловић је био председник а Цупара секретар. На крову железничке станице био је тајни четнички магацин у који је шеф Драгиша Лукић сакрио пушке набављене преко Стрељачке Дружине. Влада је још увек била противна оружаном акцији. У каси Монопола Дувана са парама пуване су бомбе које је Пера »Пепек« бравар излио.

Исти циљеви и побуде приближили су и довели у заједнички рад врањски одбор и Гођевчеву организацију.

Неколико часова касније — по заклетви врањскога одбора, под развијеним заставама код споменика Кнежевог, у белом оделу поречком, после проте Алексе Илића, професора Ристе Одавића, државног саветника Живана Живановића, великошколца Јеврема Симића и Јована Ђаје, говорио је пред окупљеним Београдом Наум Јамандијевић:

»Много је година протекло како Македонија чека повратак Србије. Нас су Арнаути и Бугари били а ви сте ћутали. Турци нас сада гоне, све се на нас окомило. Душа је у подгрлац дошла. Гинимо као што Срби гину, као потомци Краљевића Марка. Ви нас не смете оставити. Ако ми у Македонији изгинемо и ви ћете.«

Покличи испред споменика допирали су и до дворане Коларца у којој су окупљене жене своју акцију припремале.

Сликарка Надежда Петровић, пријатељица Мештровића и Иве Војиновића, тек што се вратила из Минхена и Париза, пуна утисака Рембранта, Рубенса, сецесије, Словенка, Југословенка и Српкиња, осетила је да сада прво треба помоћи Србима на Југу. Сва се дала на ту идеју. Своју мисао остварила је у позиву женама да се тога дана 17 августа 1903, скупе у дворани Коларца и створе једну заједницу за помоћ и самосталност. Друштво је крштено: Коло Српских Сестара.

Убрзо затим отишле су две жене Мица Добри и Надежда Петровић и са кошуљама раздале су сељацима Пореча, Пелагоније и Пчиње много топлоте и пријатељства. А Надежда је собом оданде донела њене дивне скице манастира и живота и тако узајамно повезала и скратила даљину Београда и Јужне Србије.

*

Истих дана, на своме путу за Пореч, мала чета Анђелка Алексића издржала је прву борбу са Турцима. У близини Ђуришког манастира уморне и гладне Анђелкове четнике, који су скривени у цбуњу хтели да преспавају дан, пробудиле су пушке. Заклоњени, у заседи, видели су недалеко пред собом наоружане људе али нису знали ко су. Пушчана ватра ишла је под

другим углом. Није се тицало њих. Они су били непримећени. Али они нису хтели да остану скривени док се други боре.

Четник Стојан Ристић саставивши од две одсечене гране крст дигао га је високо изнад главе. Од једном су зрна почела и око њих да звижде.

—Ово су Турци ...

Анђелко је повео своју малу чету уз пуцњаву и вику.

Аскери који су се борили са једном бугарском четом нису могли да издрже нов напад са леђа и одступили су ка Светом Николи. Бугарске комите, дотле опкољене код манастира, зачуђено су гледале неочекивану помоћ која их је ослободила. Велика чета бугарског професора Пушкарева поздравила је одушевљено своје нове савезнике.

Комите су секле дебеле гране да начине носила за Анђелковог помоћника Арсу Гавриловића дунђерина из Леунова коме је метак из мартинке раме разнео. Други су превијали његовог четника Николу из Тетова, ставили су му у огромну рану усред груди фитиљ и кучину и стезали је комађем прљаве исечене кошуље.

Анђелко је позвао Пушкарева и његове комите нудећи им склониште и спас на нашем земљишту. Српска је граница била ближа, на Козјаку су их чекали наши курири, док је пролаз ка Кривој Паланци био затворен. Требало се журити јер се од Светог Николе и Велеса кретале велике војничке потере.

Бежали су ка северу. Незграпна носила која се тресла источила су сву крв рањеног Николе. Журно су га покопали ноћу у шуму. У манастиру Светом Прохору Пчињском три дана су седели заједно Анђелкови и бугарски четници скривени од наших калуђера, чекајући да се заморе дигнуте потере и да се претрпане пљачком врате у карауле. Четврте ноћи неузнемирени прешли су границу код Буштрања.

У Врању је ту ноћ била официрска забава. У 1 сат по поноћи капетан Рафајловић приметио је крај врата једног граничара са карауле буштрањске који га је звао очима. Неприметно изашао је из кафане.

—Дошла је велика чета. Има наших и Бугара, саопштавао је граничар.

Рафајловић, наредивши да се оседлају коњи, са гавазом Петком Призренцем и граничарем крене ка Буштрању. Свитало је када је у дну јаруге у шуми угледао гомилу наоружаних људи дугих брада и косе, који су сви поскакали спазивши официра на коњу.

Пред Рафајловића изашао је професор Пушкарев у бугарској официрској униформи. Рекао му је ко су, испричао сусрет са Анђелковом четом, заблагодарио на помоћи српских четника и замолио за гостопримство да се дан два одморе а потом пребаце у Бугарску.

За шумом било је село Буштрање. Послали су гласника по Перу Петровића, председника општине. Рафајловић му је наредио да угосте Бугаре. Одбор ће платити. Сељаци су донели сир и млеко, у јарузи су се на ражњевима пекле овце, а све су сеоске куће месиле хлеб за госте.

Да се одужи за овакав дочек Пушкарев је показао нашим четницима како они лију бомбе и Пера «Пепек», социјалиста и патриота, користио је њихово искуство. За ово Рафајловић је потражио Тасу Неранџића гвожђарског трговца на Сави. Добио је од њега два графитска лонца за топљење бронзе. Скупљали су старе разбијене пећи, лампе, аване, бакраче и тепсије да их у бомбе прелије.

Бронзу су добијали нарочито из Ниша од новог комитског пододбора који су бивши конзул Тодор Станковић и марвени лекар Божа Драгићевић основали.

Бронзане лопте које је Пепек излио пунили су калиум хлоратом из апотеке Кушаковића помешаним са ситним шећером.

У кући Рафајловићевој један Пушкаревљев четник Лазар Илијевић пунио је бомбе чистећи их опрезно четкицом за зубе и учвршћујући крај штапина гутаперком и воском.

Рафајловић га је обилазио у послу.

—Шта радиш, Лазо, бре?

—Ето, господин капетане, правим јаблке за Турците.

У дубини Казанђола код Марковог Кала наши први четници вежбали су се бацајући бомбе, чији су штапин цигаретом запалили.

После дужих преговора са Београдом Пушкарев и његове комите отправљени су у затвореном вагону за Бугарску. Остављено им је и оружје.

Преко границе су непрекидно стизали у Врање бегунци, четници, одметници и осветници. Одморене и опорављене одбор их је слао већим делом у Београд у Стару Богословију.

Мајор Крста Смиљанић и капетан Добра Павловић постали су нови тајни сарадници Рафајловићеви. Олакшали су му рад на набавци пушака и муниције за наше четнике, који су дотле носили највише старе кашикаре и кокинке, прилоге награђених добрих стрелаца.

*

Турски конзул у Врању, који је пратио рад Рафајловићев и његових четника, био им је највећа сметња. Свакодневно су ишли његови извештаји турском посланику у Београд.

Миле Цупара је сазнао да је конзулов гаваз Муса пореклом Србин, чије су претке потурчили. Младић је био заљубљен у једну Српкињу, ћерку Аритона Накића, бојације из Врања.

Цупара се са њиме спријатељио и звао га је често на каву. Потурчењак је имао икону код куће. Учитељ је видео да ће од њега направити свога човека. Једног дана му је казао:

—Да си православни могао би се њоме оженити. Ми би ти сви помогли.

Његов нагли пристанак је чак збунио секретара врањског комитета. Морао му је објаснити да извесно време остане под фесом док буде служио организацији а после ће га покрстити. Научио га је шта да ради.

Гаваз је сваког дана носио извештаје конзулове на пошту. У пролазу поред куће Цупарине убацио је писма и продужио да шета кроз варош. Усијаним ножем подизан је печат са писама турског конзула, на пари је коверат отворан и по том је један младић који је знао турски брзо извештаје

преводио. Писмо је по том затварано, печат враћен на своје место и када је сат два касније гаваз наилазио односио је пошиљку на пошту. За неколико месеци Цупара и Рафајловић су открили целу конзулову обавештајну организацију. Све тајне турскога конзулата комитски одбор је знао пре турског посланика у Београду. Често су вешто подражавајући конзулов рукопис и текст писма мењали. Један Грк израдио је и конзулов печат који су на измењане извештаје ударали.

Ова опасна игра која је врло дуго трајала ипак је морала да се заврши кад је гаваз Муса постао сумњив. Напустио је своје место и на крштењу дали су му, по његовој жељи, име Милош Србиновић.

ТРГОВАЧКИ ПОМОЋНИК ВОЈА

На поречким пропланцима јесењим, жутим и руменим, појавиле су се две Амазонке. На малим, планинским коњима јашиле су младе девојке Надежда Петровић и Мица Добри. Смеле и занете носиле су помоћ из Београда. Пратиле су их суварије и секретар Поликарпов-Јован Ћирковић из Битоља.

Узбуђене лепотом народа, чистотом везова, обилазиле су села, гробља, цркве.

У Самокову су оставиле Марку Церићу, управитељу поречких школа, 60 наполеона, да помогне пострададе од устанка.

Доле су остала згаришта у равници битољској. Поречке планине очувале су своју девичанску одвојеност. Две стотине Срба Поречана који су са комитама ушли заједно у запаљено Крушево светећи се за зулуме Исљама из Гарана, за спахијски намет Ибиша из Кичева, за четелје¹ качачке, вратили су се неопажено кућама.

Церић је задржао слутећи за њих другу намену.

Убрзо је Самоков добио нову посету. У Битољ су са Милутином Степановићем, пријатељем Бацетиним, стигла два млада официра: Војислав Танкосић и Ђока Живковић.

Мали, неугледан, велике гургураве косе, у кратком тесном капуту, са пасошем и изгледом трговачког помоћника који је дошао да сазна цене жита, Танкосић није могао само да скрије челични блесак из немирних очију.

Негдашњи сеоски дечак из Руклада у Тамнави, најогорченији завереник, преки судија браће Луњевица, повереник генерала Атанацковића и доктора Гођевца, потпоручник Танкосић је у своме маломе стасу носио циновску снагу рушења и стварања. Необуздан, незадржан, смео, непознавајући страх и препреке, Танкосић је ширио око себе пламен четништва.

Преко Кичева пошао је са другом за Пореч. Код једне сеоске цркве угледали су сељаке окупљене у празничном оделу. Црква је славила. Под

1 рабоше.

подераним шатором био је нишан око кога су се такмичиле заптије и пољски чувари. Танкосић је привучен неодољиво одјеком олова узео пушку и свако његово зрно погодило је у центар. Око непогрешнога стрелца све су се више окупљали сељаци и жандарми.

Живковић нагнут над другом, шапутао је:

—Гађај у страну.

—Нећу, одговорио је пркосно Танкосић и наставио је да шаље метке у црвено средиште круга.

Један сељак прогурао се до њих и обазриво је шануо:

—Како си, господин Војо?

—Какав Воја?

—Ич се не плаши. Зар се не сећаш када сам ти продавао бурек у касарни?

Лазар Кујунџић, учитељ из Кичева, који је преобучене офицере пратио, погледао је узнемирено око себе. Тихе речи бурегијине нико није чуо.

Похитали су за Пореч. У Самокову чекао их је Марко Церић са учитељима Стојком Јовићем и Крстом Ђорђевићем.

Танкосић им је саветовао, скоро наређивао, да за наполеоне Кола Сестара место брашна купе оружје.

Зима која је долазила пречила је брзи почетак покрета.

Танкосић се вратио у Србију носећи у себи пространу слику поречких планина и шума, кроз које је комитске чете требало повести.

ЧЕТОВАЊА ВОЈВОДЕ ГЛИГОРА

Ближила се јесен 1903. Окупљали су се четници увек у већем броју у Врању и Београду. Дошли су Дејан из Охрида, Таса и Цветко из Присојана и Трајко Митровић-Копоран Чауш који је четујући убио чауша. Обукао је његов крвави копоран, по коме је ново име добио. Вратили су се Стеван Ћела и Коча Куршум из Пореча.

Једног јутра појави се у Врању калуђер танак и висок у ризи од грубог сукна. Питао је за капетана Рафајловића. Чуо је да је баш тада пошао за Београд. Воз је већ био кренуо и калуђер је ускочио у последњи вагон. Кондуктер код кога се распитивао дошао је Рафајловићу:

—Господине капетане, тражи вас некакав калуђер.

Неповерљив, Рафајловић је откочио револвер.

Видео је пред собом младог, плавог човека који се представио:

—Ја сам Василије Трбић, хоћу у четнике.

—Па зар се овде јављате?

Рекао му је да сачека његов повратак.

Трбић је пришао вратима и искочио напоље из воза који је јурио.

После три дана Трбић је био у четничком оделу. Рафајловић и др. Васа Јовановић, који је дошао из Београда у инспекцију, примили су га и поред протеста и љутње потпуковника Трифунца:

—Ја кад примим неког у чету и наредим му да погоди непријатеља у десно око, он мора у десно. Ако погоди у лево, убићу га. Ова калуђерска сорта никад се неће дисциплини привикнути.

У Београд је стигао и Стојан Донски путујући од Скопља одевен као трговац са аустријским пасошем, који му је аустријски конзул гроф Пара издао.

Једног дана дојурио је зидар Спаса Костић код др. Гођевца, Београдска полиција затворила је војводу Глигора и његове четнике са којима је тек из

Турске стигао. Глигор се вратио са терена рањен и завијене главе лежао је због неспоразума у затвору. Гођевац је морао да потражи управника вароши и похапшене четнике полиција је одмах пустила.

У Палилули у кафани код Два Побратима, коју је Никола из Крушева држао, нашао је Глигор Соколовић брата, који је на београдском водоводу радио.

Др. Гођевац још није био видео новог војводу, кога је он ослободио. Прозлазећи Варош-Капијом у подне, Васа Јовановић сазнао је да се у ашчиници код Размана налазе на ручку четници за које се његов пријатељ био заузео.

Ушао је унутра.

—То је војвода Глигур, рекао му је Дамче фурунција, који га је у ашчиницу увео.

За столом масним од лоја седела су три четника пред великом заједничком чинијом пуном пасуља који се пушио. Угледавши Васу Јовановића скочили су. Глигор се први представио пружајући збуњено своју тешку, тврду руку пуну жуљева. Млад, веселих плавих очију, бојажљив у покретима, скроман, он није имао у себи ничег хајдучког. Само је његов прави високи стас издавао огромну снагу.

По ручку Васа Јовановић повео га је др. Гођевцу, који је скоро разочарано погледао новог војводу, при том првом сусрету. Заинтересовао се његовом раном на глави, коју су прљаве крпе покривале. На питање где је рањен, Глигор се само збуњено осмехнуо:

—Ништа неје ...

—Па ко те је ранио?

—Тепасмо се...

Неповерљив, избегавао је дуге разговоре.

Др. Гођевац почео је да га лечи. Рана нанета кундаком по челу није била тешка али веома запуштена. Постепено Глигор се решио да прича о своме прошлome животу.

Имао је 33 године од којих је 8 провео у четовању.

Још сасвим млад и миран сељак кад је био, гледао је како Степанце, Присат, Смиловце, Никодим и Крстац стрепе од обесног Али-аге из Прилепа, надстојника чифлука Авди-пашиног, који је био господар од Бабуне.

Престале су по селима свадбе, јер је Али-ага свугде прву ноћ себи захтевао. Убијао је овце сељачке да прочисти метком зарђалу цев пушчану, а сељаке је шибао што мазник¹ није био довољно маслом заливен.

Пет села су спремали тајно смрт зулумћару, али је осветник дошао из шестого. Јавио се он, двадесетпетогодишњи Глигор, син Сокола Ламевића из Небрегова.

Са Талетом Шејтаном изашао је на пут на Бабуну. Узалуд је чекао. Али-ага није изашао из Прилепа. Упоран Глигор је данима остајао у заседи. Једнога јутра јаве му сељаци из Степанца да се Али-ага кренуо кроз чифлуке. Тале Шејтан испет на врху високог дрвета посматрао је пут преко планине. Он је имао снажно да затресе грање ако би се опасност указала.

Са загрљеном мартинком лежао је Глигор крај пута. Указао се Али-ага на коњу. Дремао је држећи пушку на крилу. Одјекнуо је пуцањ. Пробуђен смрћу Али-ага је тешко лупио телом о земљу. Атица је завриштала и јурнула ка Прилепу.

Глигор и Тале похитали су да што пре у шуми нестану. Нико их није видео. Јурећи без јахача кроз прилепске улице, атица је објавила смрт Али-агину. Аскер је одмах пошао у потеру.

У ноћи Глигор се вратио кући. Свугде су сељаци шапатам јављали о његовом подвигу.

1 пита са сиром.

—А, бре, где ћемо ми са ова ситна деца? запито га је отац када га је угледао.

—Колај си работа, одговорио је Глигор поуздано.

Заптије и војници су дошли да врше претресе у Небрегову. Упали су и у кућу Соколову. Сам их је Глигор мирно дочекао. Нигде оружја, нигде крвавих трагова, ничег сумњивог нису открили.

Тек пошто је војска отишла, вратио се Глигор у шуму где је у шупљој букви нашао остављену мартинку. Тада је у лето 1895 отпочео четовање из кога се није више мирном животу у село вратио. Ђорђе Палаш из Присата, Риста ТодоровићШика из Дреновца и Коце из Оморана, бунтовни и борбени, пошли су за њим да прву чету саставе. Нису хтели да буду далеко од својих. Крили су се по шумама на Бабуни и на Небрешкој, долазили су на трла више самих села узимајући храну коју су им чобани припремили. У јесен када су шуме постале голе и када су први снегови одавали трагове морали су бежати испред потере. Чули су да је у Бугарској начињен некакав комитет за борбу против Турака. Гладни, прозебли, измицали су ван путева да их гониоци не стигну. Свака ноћ ближила их је све више граници.

У Бугарској нису имали дугог одмора.

На Атанасов дан 1896 вођени од Диме Деде иа околине Солуна, прешли су натраг преко границе. Било их је у чети 9 другова. Снегови су били велики, зима сурова и Глигору су од мраза ноге промрзле. Довукао се до Небрегова. Ноге су му биле отечене, у ранама.

Није смео да се јави својима. Склонио се код пријатеља Станка Богојевића верујући да му се неће траг открити. Месо промрзло је са ногу одпадало. Лечили су му ране травама. У селу се већ чуло да се Глигор вратио. Бојећи се за своје, Станко оде једне ноћи Глигоровом оцу Соколу и јави да он не сме више да чува хајдука. Старац је дошао да види сина. Када је на светлости огњишта угледао његове ране заплакао се. Пренео га је у своју кућу и излечио. Када су са Бабуне окопнили снегови, Глигор се опет вратио у шуму. Окупио је малу чету од старих другова.

Са пролећем кроз села су зашле беглице да распишу порез на стоку. Сељаци су скривали овце у пештере и на трла, али су их Турци и тамо тражили. Једног дана дојахале су биле беглице пред трло код Дреновца. Чобанин је изашао из колибе рекавши да нема оваца. Турчин сјахавши с коња нагао се кроз отвор колибе. Одјекнуо је пуцањ. Остављајући друга мртвог, са присутим мозгом, остале су беглице у лудом трку побегле. У колиби је била чета Глигорова.

На Бабуни се није могло више пред потерама одржати. Глигор са друговима пређе у Морихово, обележивши свој траг лешевима четири бега из Витолишта, које је побио на Железним Вратима. Више ни у Морихову није било склоништа и чета се скрије у Белицу поречку.

Једнога дана стигла је порука да два турска трговца из Охрида путују за Велес преко Бабуне. Хитајући познатим стазама стигао је Глигор да на време постави заседу испред Степанца.

Угледали су друмом трговце. Јахали су на коњима и за појасом су носили револвере сребром оковане.

—Чикараз алтипатлак!¹ грмнуо је Глигор скочивши пред њих.

Преплашени Турци бацили су оружје, али животе нису откупили. Потере су се са свих страна дигле. Глигор је морао опет да бежи ка бугарској граници. Да спасе своје од освете, није се више појављивао на Бабуни. Четовао је у солунском вилајету по Пирин планини, друговао са грчким четницима носећи као и они опанке са великим кићанкама.

Када је у јулу 1903 избио устанак, Турци Десовци, верујући да је Глигор са комитама, сачекају његовог оца Сокола када се враћао кући из Прилепа и убију га. Одсечен нос и уши понели су са собом као знак извршене освете.

Глигор који је био у Бугарској, сазнао је за смрт очеву. Скупио је чету и пошао да крв очеву наплати. Дошао је само до Вардара који је био војском поседнут. Чете разбијене бежале су ка Бугарској и Србији. Морао је и Глигор да одступи. По једном четнику послао је писмо браћи:

1 Бацај пиштоље.

»Ја појдо да вратим крв али аскера много беше на Вардару.«

На крају писма као оправдање додао је:

»Преосветио сам га, а не осветио.«

Пошао је ка Ћустендилу, али када су га код Ђувешева, првог бугарског села иза границе, Бугари хтели разоружати, потукао се са њима. Рањен са осам другова пребегао је поново у Турску са жељом да дође сада до српске границе. Код Буштрања, старом комитском стазом, прешао је у Србију. Наум Марковић, Јордан Северковић, Коце Мргушка иа Дреновца, Илија Мочко из Прилепа, Јосиф из Беле Цркве и Илија Јовановић, нису напустили свога војводу. Изнурени, подеране обуће, одела замазаног блатом, зарасли у браде, јавили су се српским граничарима.

Довели су их у Врање. У кафани Табане оставили су оружје и пошли за Београд у који их је одбор упутио.

Већ са станице, сумњајући да су бугарске комите, одвели су их у полицију и задржали у затвору одакле их је др. Гођевац избавио.

Кад му је рану излечно, др. Гођевац га је послао у Стару Богословију где је већ било око педесет четника.

НОЋНИ САСТАНАК НА СЕРАВИ

У времену кад су у Београду и Врању радили четнички одбори, у Скопљу још није било наше организације. Конзул Куртовић био је за пријатељство са Турцима. Веровао је да се бакшишом и црном кавом може највише учинити. Ни његов заменик и наследник Милојко Веселиновић није био за комитску акцију.

Директор српске гимназије у Скопљу Светозар Томић, још од Тахталиџанске афере уверен да се само оружјем може радити, крио је од конзула своје намере и припреме. У лето 1903 дошао је у Београд на одмор, нашао је др. Гођевића и капетана Рафајловића, одушевио се њиховим радом и примио упутства.

По повратку у Скопље поверио се пријатељу Милу Манчићу, кројачу из Врања. И он кројач, као хлебари, ашчије, зидари његови другови, имао је једну неодољиву жељу да уравнотежи свој скромни занат и живот са стварањем и јунаштвом. Сви они који су требали друге да нахране, обују и одену, вучени су јаким нагоном да створе нешто велико, па макар и свој живот изгубили.

Неуспех крушевске побуне, а у исто време пријем указан Пушкареву у Врању утицали су на Бугаре да потраже помоћ Срба за своју даљу акцију. Сами били су слаби. Тражили су додир и споразум са Србијом. Кожухаров, професор и војвода прешао је у Врање на договор. Предложио је револуционарни конгрес у Скопљу. Обавештен је о овоме Томић, преко границе је пребачен као делегат, опет у калуђерској ризи, Василије Трбић и заказан је састанак.

У октобру, једне кишне вечери, када су ћепенци били већ спуштени и петролеумске лампе у магли слабо осветљавале пуне улице, обазриво ушли су Томић, Трбић и Манчић у једну егзархијску кућу на обали Сераве, увучену, ограђену високим зидовима.

У главној одаји чекао их је Даме Грујев, Кожухаров и још неколико бугарских учитеља и комита.

Потапшали су их по рамену, послужили ракијом коју су Бугари први пили због отрова, и отпочела је седница. На слабој светлости лампе која је пушила, један млади бугарски учитељ водио је записник. У ниској соби гласови су убрзо постали јетки, огорчени. Препирало се, свађало и под ударцем песнице о софру звечали су филцани из којих је већ трећа кава била попијена.

Трбић се није узрујавао. Мирно је говорио:

—Искуство које смо имали у летошњем устанку показало је да наш народ није спреман за револуцију. Сељак се одвикао од слободе. Побуну гледа само као скидање намета и заштиту од ага и спахија и разуме је као материјалну помоћ. Каква аутономија Македоније?

Подвлачио је нарочито да не треба стварати македонски општу револуцију.

Народ се имао изјаснити за кога је. У својим сферама радили би они књигом и пропагандом и припремали становништво за народ који не постоји. Усред вике и свађе Томић и Трбић предложили су поделу на интересне сфере српске и бугарске.

Кожухаров је ногом претурио софру скочивши бесно. Остатци кафе и ракије просули су се преко сицада.

—Маћедонија е една. Не се делим, повикао је претећи песницом.

Грујев је признавао да становништво није способно за револуцију, али да га треба васпитати.

Трбић се лукаво смешкао:

—Добро. А на коме ћемо језику да васпитавамо овај народ? Како ће се говорити у школама? То може да буде или српски или бугарски, јер македонски језик не постоји.

Бугарски изасланици били су разјарени.

—Блгарски..

Радиће се на бугарском, а Срби ће помагати.

—Автономија, викали су други, већ промукли.

У диму и мирису просуте ракије није се знало ни шта ко више говори. Комите су се хватале за каму и претиле.

Пред зору, неиспавани, огорчени, разишли су се један по један. Томић и Манчић известили су одмах комитет у Београду и Врању.

Трбић је напустио Скопље и отишао у Пчињу.

Покушај за споразум је пропао.

Београд је ипак остао југословенски. Када је нешто касније, концем новембра, Сарафов на путу за Беч, Париз и Лондон дошао у Београд, студенти, одушевљени југословенском идејом, приредили су му срдачан дочек.

Са балкона хотел Париза одржао је на бугарскоме говор и искупљена маса одушевљено му је пљескала.

Међу слушаоцима био је и др. Гођевац који је са Мисајлом Каранфиловићем, комитом и фурунцијом, Стојаном Донским и Кочом Куршумом био изашао у шетњу.

—Шта прави овај ваш господин Сарафов? упитао је др. Гођевац Донскога.

—Па зборува.

—Нека зборува, али на српском или француском, а бугарски нека зборува у Татар-Пазарцику.

Љут, Гођевац је отишао кући и када је увече дошао Донски да га позове на састанак са Сарафовом код Париза, он га је одбио.

САВАТИЈЕ МИЛОШЕВИЋ

Једног јесењег пазарног дана дојахао је под кишобраном Стојан Дајић у Приштину. Био је учитељ у Доморовцима, али му школа није дуже већ радила због свађе митрополита Нићифора са конзулом Каљевићем.

Зауставио се пред кафаном Косово. Док је механцијски слуга водио коња у шталу, Дајић је се прво упутио газда Стојану Бојковићу, званом Коњушанче, који је седео за касом. Погледао је около пажљиво и пун неповерења брзо предао газди савијено писмо с извештајем и револвер. Он је као и сви наши учитељи вршио добровољно обавештајну службу. Газда Стојан је спустио писмо у фијоку, а револвер у касу.

И као случајно сваког дана навраћали су да пију у истој кафани гавази нашег конзулата Стојан и Тома. Пили су стојећи, брзо говорили увек скоро исте поздраве и шале. Уз кусур кафеција би им гурнуо у руку и писмо.

И то јутро дошао је гаваз Тома да попије каву за добродошлицу Дајићу. У конзулату су већ знали да је учитељ из Доморовца стигао.

Пала је ноћ када је у кафану, коју су осветљавале две петролеумске лампе, ушао један млад, висок човек, са малом плавом, скоро риђом брадом. Погледао је брзим погледом све по кафани и задржао се за тренутак на новоме госту. Потом је ћутећи отишао у правцу соба. Појава овог човека са шеширом у вароши где се сем качета могао једино фес видети, пала је одмах Дајићу у очи.

— Ко је то био? запитао је кафецију Стојана.

Отац кафецијин стари чика Бојко, теча Дајићев, који је заједно са њиме седео око тагара са жаром, претекао је одговором сина:

— Е, моје дете, ово је секлетар нов дошао, ама што је човек, муву неће да згази. Нашо квартиљ, али у турску малу, па неће тамо, вика боље у кафану да седим. Јеси ли га видео, како девојка. Један Божји човек.

Док је чича Бојко ово говорио, његов син је мувао Дајића песницом у ребра и са муком задржавао смех.

Потом је одвукао учитеља у угао и шапатам му саопштио да је то Саватије Милошевић, који је тек пре три недеље дошао као секретар конзулата. Смешећи се значајно, додао је:

—Није он баш секретар. Има друге работе.

Било је време вечери. Дајић је желео да се што пре упозна са Саватијем и како је кафеџија служио лично секретара, који је у својој соби вечерао, Дајић га је замолио да му његову жељу достави.

—Имењаче, запитао ме је ко си, први, док нисам почео говорити, известио је у брзо кафеџија Дајића. После сам му све испричао а он те је позвао на каву.

После вечере, нестрпљив, Дајић је отишао у собу где га је дочекао Саватије. Поздравио се и Стојану кафеџији, који је стајао крај врата рекао да донесе за госта вино које он сам није пио.

Гледајући га непрекидно хладним, мирним погледом, почео је да га пита како је путовао и показао да га занимају и сасвим обичне ствари. Од једном упитао га је за Настка Јовановића-Нешића, трговца из Гиљана.

—Какав је као Србин? шта ради?

Дајић му је испричао шта је знао. Сматрао је Настка за најбољег Србина у Гиљану.

—Онда је тачно што ми је онај рекао, прошапутао је Саватије као за себе.

Ко је био онај, Дајић никад није сазнао, али је од тог тренутка Саватије постао поверљив. Говорио је о организацији која се морала провести и о великоме послу који их је чекао.

Снага и сигурност избијали су из његових речи, покрета и погледа.

Рођен у Павлици на Рашкој, на самој граници, носио је наследно јунаштво и жилаву отпорност граничара.

Син истакнутог радикала и сам одушевљени присталица Карађорђевића, дошао је Саватије брзо у сукоб са властима напредњака и Обреновића.

Срески капетан на Рашкој Павле Јаснић гонио је Саватијевог оца и празнину паланачку и душевну испуњавао је измишљеним кривицама које је радикалскоме прваку стварао. Чинило му се да све то није довољно па је желео да се свети и сину.

Саватије који је тада служио војску у Крушевцу тешко се разболео. Дуге дане лежања у тужној, бело окреченој соби војничке болнице наставио је боловањем код куће. Вратио се на Рашку и када се сасвим опоравио, дошао је у општину, у којој је пре војништва био писар, да помогне старим друговима.

Испуњен лукавством и злоробом капетан Јаснић је спремао освету. Послао је писмо у Крушевац, јављајући да је Саватије сасвим здрав, да ради у општини и да би га требало позвати натраг у касарну.

У брзо је стигао одговор. Командант пука је прекинуо боловање Саватију и тражио од среза да се он одмах врати у команду.

Вешт у стварању кривица Јаснић је затворио акт у свој сто и чекао. После недељу дана вратио га је натраг. На саопштењу су срески капетан и један његов писар наизменично писали наређења и изјаве да Саватије неће да се одазове позиву ни на сва саветовања. Акт већ нарастао од нових табака ушивених јемствеником, изгужван и измашћен, путовао је за Крушевац.

О свему томе Саватије ништа није знао.

Једног дана добио је писмо од брата од стрица, писара у штабу пука, којим му је јављао да га је командант, на основу извештаја Јаснићевог, огласио за војног бегунца и да је срезу послато наређење да га везаног доведу у Крушевац.

Саватије је у једном тренутку све разумео. Није било времена за размишљање јер је знао да ће сутрашња пошта донети акт срезу, који је требао да му одузме слободу.

Побегао је те ноћи преко границе и склонио се код сестре, која је била удата у Новој Вароши.

После три дана упали су жандарми у кућу Саватијевог оца тражећи бегунца да га вежу и поведу са собом. Узалуд је Јаснић претресао таване и

подруме, хапсио и тукао Саватијевог оца, претио целој породици. Бегунцу је траг био потпуно изгубљен.

Открило га је писмо које је изненада на Рашку стигло:

»Да ли си човек или нечовек?

Зар те је мржња толико заслепила да си ме силом направио одметником и војним бегунцем?

Од данас знај да смо ја и ти у ратном стању. Убићу те у току од десет дана.

Ово ти поручујем, да би се знао управљати, јер ти ни твоји жандарми, нити ико на свету неће помоћи, нити те заштитити.

Поручујем ти и за то, јер нисам научио мучки радити као ти.

До виђења ускоро

Саватије«

Чело се набрало Јаснићу, али су му се усне насмејале. Руком која је дрхтала, смејући се гласно, пружао је писмо својим чиновницима. Писар који је неколико дана пре тога састављао лажан Саватијев одговор, писао је сада наредбу којом се војни бегунац оглашавао за хајдука. Свако га је могао убити.

Огрнут овчарском кабаницом, испод које је скривао Мартинов карабин пун и откочен, ушао је снежне новембарске ноћи Саватије на Рашку и стао крај стуба телеграфског на улици, којом се ишло за кафану. Била је на ивици вароши и капетан Јаснић је сваке вечери долазио у њу на ракију и пршуту.

На пустој улици у ноћи није дуго чекао. Спазио је гомилу људи и познао испред њих Павла Јаснића. Рука му се још јаче згрчила на челику слеђеном од мраза.

Ђутао је и даље наслоњен и чекао.

За Јаснићем и његовим друштвом ишла су три жандарма.

Неограничен господар у своме крају срески капетан је подвикнуо када је наишао крај младића у овчарској кабаници, чији лик у тами није познао:

—Шта ти ту чучиш дечко?

—Одмарам се, сада сићох са бачија.

Измењен, танак, скоро детињи глас Јаснић није познао. Безбрижно су сви ушли у кафану, пред којом је само Саватије остао.

У хладној зимској ноћи грејао се блиском осветом и није осећао мраз од кога је снег под његовим ногама шкрипао.

Прошао је пун час дугог чекања. На кафани су се поново отворила врата и на светлости која је као топла струја из ниске кафанске собе истицала, угледао је Саватије широка рамена капетанова. Смрт и мржња, света и ослобођење слили су се у њему у снажну жељу да се све што пре заврши. Ипак је стрпљиво чекао. Није хтео убиство из заседе, већ одмазду витешку.

Чуо је речи капетанове, који се још опраштао са ноћним друговима:

—Зар ћу се ја бојати балаваца који од страха беже из војске?

Сишао је низ степенице и три жандарма су пошла за њиме. Један му је саветовао:

—Господине капетане, боље би било да ја пођем напред. Са одметницима се не треба шалити.

—Остави се глупости ...

Јаснић загрејан од пића и пркоса извадио је револвер и дижући га у вис подвикнуо:

—Ој, Саватије, где си да се ноћас поразговарамо ...

—Ево ме.

Пред капетаном, чији је корак и глас био пресечен, стајао је Саватије без кабанице.

Грч страха затегао је капетанову руку. Три пута је блеснуо пламен из револверске цеви и зрно је однело капу са главе Саватијеве, али је четврти метак остао неиспаљен. Погођен у сред срца лежао је на снегу Павле Јаснић загладан мртвим очима у тамно ноћно небо.

Већ заклоњен иза стуба Саватије је повикао жандармима да се склањају и да не гину без потребе. Двојица нису ни сачекали његове речи, већ су после првих метака побегли, верујући да је чета хајдучка заседу поставила. Трећи је пуцао, док му врело олово није руку пребило.

Када је над пробуђеном варошицом опет настао мир, пошле су потере, али је осветник већ био са друге стране границе. Из Нове Вароши продужио је за Пећ, где га је беса јунака Мула Зеке чекала.

О свему овоме Саватије није ништа говорио Дајићу већ му је причао само како је прерушен у Арнаутина већ од 1899 прелазио стално преко турске границе, спремао организацију у Ђаковици и Призрену, стварао канале, упознавао људе, задобијао пријатељство Арнаута. У Ђаковици је имао кума Малисора.

У јесен 1900 пошао је опет преко границе и идући ка Ђаковици свратио је у Клокот да ноћи. На себи је имао одело подримских Арнаута, кече на глави, али је носио шумадијске, дугачке шарене чарапе.

Клокот је беговско село и у њему су живеле беговске чивчије. Пошао је у прву кућу једног чивчије Србина. Затекао га је са сестром, али тек што су почели да говоре ушао је у кућу и агин ћеаја Арнаутин.

Саватије је знао арнаутски као што се говори у Малесији. Видећи да ћеаја улази поздравио га је:

—Промја мир¹.

У гиљанском крају Арнаути кажу:

—Мир промја.

Ћеаји је то већ било сумњиво. Загледао се у његове шарене шумадијске

1 добро вече.

чарапе какве ни један Арнаутин не носи. Почео је да га испитује. Рекао је да је Арнаутин из Ђаковице. Девојка, сестра Србина чивчије, шапутала је нешто ђеаји који је престао да више запиткује госта.

Саватије је имао под оделом каму и револвер који се видео иза појаса. Пажљиво је пратио сваки покрет Арнаутинов. Почели су да вечерају. Девојка је излазила из куће и враћала се. По том се за време вечере дигао и ђеаја али се одмах вратио.

Пушили су ђутећи после вечере сви узнемирени и неверљиви када је у кућу ушао још један Арнаутин.

—Мир промја.

Оба Арнаутина почела су да шапућу међу собом. Немарно, не журећи се, Саватије је пошао из куће и упутио се стоговима сламе и сена. Када је зашао у сењак И видео да га стогови заклањају, скочио је преко плота и појурio преко голе пољане ка друму. Иза пута били су високи зрели кукурузи у које је зашао.

Приметивши да се сумњиви гост не враћа, ђеаја истрчи из куће и опали из пушке. Двадесет пушака припуцало је у близини. То су стизали људи чак из Радивојца и Пожерана којима је он још пре него што су почели да вечерају тајно јавио да дођу. Отпочела је потеря кроз кукурузе. Са свих страна су звиждали метци. Шум зрелих кукуруза одавао је траг бегунца.

Видећи да ће га стићи, Саватије легне у вреже од тикава између кукуруза. Арнаути пуцајући пројуре поред њега и не приметивши га. Док је потеря измицала све даље, Саватије скрене у супротном правцу, дође у заселак Чифлук, ту се завуче у сламу у којој проспава до зоре. Када је свануло, кроз шумарке распутицама упути се ка Подрињу, и чим је прешао Феризовић, дохватио се друма и трећег дана стигао је у Ђаковицу. Одавде је преко Скадра прешао у Црну Гору.

Издаја у Клокоту остала је Саватију у сећању. Сумњао је подједнако на чивчију и на његову сестру и мислио на освету. Две године касније дознао је да је већ био освећен. Сестра чивчије Николе у чију је кућу дошао, издала га је ђеаји, са којим је одмах после тог ноћног гоњења и побегла. Брат је радећи

за другог, бедан и понижен, увек са рукама на прсима пред сваким Арнаутином, смишљао освету за погажено гостопримство. Чекао је пуне две године када је успео да домами сестру у кућу. Ноћу је бацио у бунар. Када су дошле заптије рекао је да је сама скочила. Њега су одвели у тамницу из које није изашао.

Тихим гласом, равнодушно и благо, причао је Саватије и најужасније ствари. Поглед му је увек остајао миран.

Још док је Саватије био у Скадру на Цетињу се чуло за његов долазак. Једног вечера у цетињској кафани Балкан на првом еспрату за србијанским столом око кога су се окупљали емигранти Алекса Жујевић, Ранко Тајсић, прота Милан Ђурић, Јаша Ненадовић и млади официр и песник Михајло Степановић, појавио се и Саватије Милошевић. Освета на Рашкој начинила је од њега јунака и страшног хајдука и сви су га зачуђено гледали не откривајући тајну његовог мирног, благог, детињског лица.

Ни у Црној Гори није Саватије престао да мисли на рад националан. Са Михајлом Степановићем, који је због својих песама, потписиваних са Рад. Космајац, морао да бежи из војске и из Србије и да ступи као поручник код кнеза Николе, припремао је Саватије велику замисао да преко Арнаута спречи подизање аустро-угарске железнице кроз Санџак.

У јесен 1900 прешао је Степановић-Космајац са Цетиња у Војни Стан у Подгорици. Са њиме је пошао и Саватије и остали емигранти, везани неразднојно избегличком чежњом м сталном оскудицом.

Један аустријски фратар, сумњив и радознао, појавио се у Подгорици тражећи Саватија. У једној бутиги у Мирковој новој вароши састали су се. Фратар је одмах учинио понуду: да Саватије ступи у службу Аустро-Угарске. За везе са Арнаутима, нудили су му 500 круна месечно. Први је посао био да спроведе фратра до Мула Зеке у Пећ.

Саватије није одбио понуду, али је о њој обавестио пријатеља Степановића. Седећи у сумраку на белим поломљеним стубовима римског храма у старој Дукљи, смишљали су заседу аустријскоме изасланику. Упућен

је сутра дан гласник Феровићу, вођи Арнаута у Плаву, чија је жена била Српкиња, а чији је син Смајо касније српски четник постао.

Фратар је био преобучен аустријски официр. Саватије га је допратио до црногорске границе, али га је већ на обали Лима, место обећаног путовође, чекала арнаутска заседа. Феровић је заробио официра, претресао га и уценио са 10.000 форината, које су аустријске власти из Плеваља одмах исплатиле.

Када је фратар преварен, осрамоћен и исмејан обукао опет аустријску капетанску униформу, Саватије је пошао сам за Плав носећи Феровићу као дар од Степановића маузеров револвер и укоричени Коран у преводу Љубибратића. Рад са Арнаутима против Аустрије требао је сада да почне.

У Пећи је Мула Зека нестрпљиво чекао Саватија. Одушевљен за реч и витештво, да би потврдио своју искреност на почетку рада са Србима, Мула Зека је поделио српској сиротињи сто хиљада ока жита.

Саватије је ишао од једног поглавице фиса до другог, као Мула Зекин курир, и у марту 1901 сакупио је збор арнаутских главара и старешина домова у Луки више Дечана.

Саватије им је причао о муслиманима мухацирима који су гоњени и бедни бежали из Босне, где им је Аустрија имања одузимала, о опасностима које су и њима претиле, ако аустријска железница прође кроз Санџак. Раздражени, огорчени његовим мирним речима које су палиле њихову осетљивост као пламен, Арнаути су донели одлуку:

«да сваки покушај грађења железнице спрече оружјем, тако да први будак, који би био ударен у санџачко земљиште, буде знак узбуне на коју ће похитати сви који оружје могу да понесу.»

Ову је одлуку потписао Мула Зека, а изабрани кол¹ послао је султану и владама Србије, Црне Горе и Аустро-Угарске.

Као одговор дошло је саопштење Аустро-Угарске да је пруга Вишеград—Косовска Митровица више не интересује.

1 одбор.

Увек у покрету Саватије је преко Црне Горе прелазио у Аустрију из које је једном пребачен у Србију, спакован у сандуку као роба, и тако је путовао од Новог Сада до Београда, где су га његови пријатељи извукли скоро угушеног.

Дошао је у везу са завереницима и понудио се да он изврши атентат на краљицу Драгу и Александра Обреновића. Не познавајући страх, одлучан и дрзак он је требао да за време вожње ускочи у кола краљевског пара и да их побије из револвера.

Да не би атентат непредвиђеном случајношћу пропао, завереници су остали ипак при плану који је у ноћи 29 маја извршен.

Са пропашћу Обреновића вратио се Саватије у Београд. Отишао је за писара у битолски конзулат као Сава Милићевић, чекајући формално помиловање које се спремало. Нови начелник округа чачанског Обрад Благојевић поништио је његово оглашење за хајдука. Злочин је био политички и са променом и он је отпао.

Када се у лето 1903 Љуба Михајловић заступник конзула вратио у Битољ из Београда, затекао је новог писара Саву Милићевића.

—Ја нисам Сава Милићевић већ Саватије Милошевић, биле су прве његове речи. Ја нисам дошао да заузмем ваше место већ да тајно останем ту под лажним именом, док помиловање не стигне.

Помиловање је стигло и чиновник конзулата Сава Милићевић отпутовао је за Приштину слободно као Саватије Милошевић. Послови конзулата нису њега много интересовали. Он је видео други већи задатак, на коме је још као прогоњени емигрант радио. Његова познанства из доба лутања служила су му у томе великоме послу. Сматрао је да се за борбу, која је требала да почне, морала осигурати помоћ Арнаута.

Поноћ је већ била прошла, а у Саватијевој соби крај задимљене лампе, њих двојица су још увек разговарали. Саватије је говорио о својој новој мисији, за коју је тражио сараднике међу учитељима и одважним људима из народа.

Он је већ имао план утврђен искуством и излагао га је Дајићу. Требало је почети са организовањем младића који би се слали у Врање да од одбора приме оружје да га разносе народу. По том, када би сва села била организована и наоружана, сва везана каналима, дошле би чете. Онда би велико дело почело.

Дајић је слушао пажљиво. Узбуђивала га је мирноћа овога човека који је имао сво поуздање једнога вође.

Сутра дан када је у први мрак Саватије видео у кафани Дајића крај тагара са жаром, прошао је поред њега, као поред непознатог. Али је већ дотле кафеција пренео Дајићеве ствари у собу до Саватијеве. После вечере опет су се састали.

На једној хартији, на светлости мале димљиве лампе, Саватије је цртао цифре и слова. То је била шифра са бројевима место слова. Свако слово имало је по четири разна броја. Шифром је Дајић требао да шаље извештаје. За брзо дописивање био је и други начин. Између редова обичног писма писало се хемијском течносту од које је Саватије дао малу боцу Дајићу. Али ово је било мање сигурно.

Дајић је имао да организује гиљански крај, околииу Феризовића и Сирињску жупу и да држи везу са скопском Црном Гором.

Обавештен и спремљен вратио се Дајић у Доморовце. Требало је почети. Тешкоће су се сада тек јављале. Ислитујући пажљиво луде, Дајић је рачунао прво на омладину.

У то се време свугде певала песма о војводи Мицку из Латова и Џемаилу.

Прву своју пропаганду отпочео је Дајић скупљајући младиће око себе и учећи их да певају ову песму.

МЛАДОСТ ТОДОРА АЛГУЊСКОГ

Ашчије, фурунције, бозације-печалбари, стизали су сваког дана пред зграду Старе Богословије иза Саборне Цркве претворене у касарну. Тражили су да их пријаве и приме у комите.

Једног зимског дана стигла су два печалбара из Румуније. Млађи од њих, плав, немирних, веселих очију, Тодор Крстић из Отље у кумановском крају, имао је за собом већ дугу четничку прошлост и радосно је лупао по раменима и љубио се са својим старим друговима из чете Елефтерова и Пушкарева, које је у Старој Богословији нашао.

Њихови сусрети изненадни и неслућени нису их чудили. Сваки је од њих имао почетке заустављене, испресецањ живот, или је био учесник велике драме. Са опредељеном и јасном крајњом жељом лутали су, равнодушни према себи, кроз механе, склоништа, шуме и затворе, сачекујући увек случај и успех.

Детињство Тодора Крстића, у горчини и усамљености прошло, није га сломило. Када су му оца убили Арнаути, мати му се преудала у Алгуњи, а он је отишао код стрица ашчије у Прокупље. И он је, док је прао масне судове, видео себе као четника.

У пролеће 1902, пошто у Србији није било четника, прешао је у Бугарску, Елефтерову, полицијском писару и војводи. Рањеног у неврокопском крају, лечио га је чича Илија травом и ракијом у Ћустендилу.

Понова у чети, пошто је оздравио, одступао је после угушеног крушевског устанка ка бугарској граници. Разбијене чете поручника Танасова, Бабате и Крсте Коњушког окупиле су се у Ђувешеву, првом селу на бугарском земљишту. Вође су решиле да из освете запале Криву Паланку. Прешли су понова границу код села Доганца и спремали се да преко Калин Камена сиђу у Криву Паланку. Место путовођа на Калин Камену наишли су на војску. Повлачили су се журно натраг у Бугарску. Опколили су их код граничне карауле. Тодор Крстић, заостао иза другова, сам са Крстом Ковачевићем — доцнијим нашим војводом Прешевским — беспомоћно је

слушао звуке војничке трубе и пушчану паљбу, гледајући како турски војници долазе са свих страна.

Нису се могли ни бранити. Пушке су им биле покварене. Испроламаним земљиштем, кроз шуме и дубоке јаруге, бежали су ка граници.

После борбе код Доганца, разбијене и растурене, остављене од војвода, четнике су упутили у Ћустендил где су их сместили у касарну.

Кад их је зора пробудила, комите су нашле закључана врата од касарне. На пољу је била стража. Три дана су лежали а четвртог су их упутили под стражом за Радомир. Гледали су како пролазе војска и топови и иду за границу. Чули су да је Турска ставила ултиматум Бугарској.

Опкољени бугарским стражарима ишли су по киши, гладни и разочарани. У Радомиру су их сместили у коњске вагоне, закључали их и дотерали у Софију где су их у једном кварту држали три дана без хране. Ни у чему нису видели разлике између турских тамница и софијских затвора. Тек сада су осетили да земља, за чије су се интересе борили, може да буде за њих туђа, индиферентна и скоро непријатељска.

Раздражени глађу и понижењем, преварени, гледали су кроз решетке, не разумевајући зашто су људи према њима тако груби и у Турској, и овде, и у Румунији...

Саслушавали су их и питали где ко жели да буде интерниран.

Тада се Тодор сетио чича Илије, који га је у Ћустендилу лечио. Он му је говорио о старим балканским хајдуцима, који су новце отете од Турака закопавали код Каварне. Знао је стари Илија за Суву Чесму, за криву врбу код воденице и три бреста у дугој ливади, под којима се причало да су закопани ћупови, али су га године и слабост спречавале да сам пође и да их потражи.

Тодор је затражио да иде у Каварну, у којој је нашао свог првог војводу Николу Елефтерова као среског начелника, који га је хладно примио и одбио свако пријатељство и помоћ.

Без посла, лутајући пустим улицама, са радошћу је опазио радњу Иљаза, бозације. Ушао је унутра и уз чашу бозе почео да говори са Иљазом. Бозација му је причао да је из Тетова, али не родом, него му је деда оданде дошао. Пушили су, гледали искривљену свећу и пажљиво слушали један другога. Помињући успомене зближавали су се мислима на њихов родни крај. Радовали су се случајном познанству сматрајући се за рођаке.

Тодор је спавао умирен и дубоко, као у детињству, иза дућана на даскама, крај бурета са бозом. У подне су делили Иљазов ручак из исте чиније.

Нестрпљив, Тодор је питао свога новог пријатеља да ли зна за Суву Чесму.

—Е, моје дете, буди здрав. Знаш ја шта ти тражиш.

—Шта? тргао се Крстић пун слутње.

—Тражиш закопане паре. Буди ти жив, то је ископао Бојко баштованџија.

Бојко из Битола имао је башту код Суве Чесме. Копао је око ње да доведе воду и одједном је постао газда.

Тодор је испричао Иљазу шта је од чича Илије сазнао.

—Знаш ли и за друга места?

Ту ноћ нису спавали, а чим је небо почело да се осветлава, приближавали су се местима, којих се толико пута сећао Тодор по чича Илијиним речима. Поља где су требали да виде знаке, била су преорана, дрвеће посечено, трагови изгубљени.

Тада се Тодор сетио последњег места, чесме испод Каварне, на чијој је води млело четрнаест воденица. Ту је требао испод старе криве врбе неки кожар да испира коже.

—Има ли нишан? питао је Иљаз.

—У корену врбе је камен.

Кад су стигли под врбу, срце им је куцало јаче, а они су се правили невешти и од зелених грана дељали штапове. Погледом су тражили нишан

испод сувих, чупавих жила, које су се над земљом дизале. Видели су га. То је био велики, бео, леп камен.

У ноћи су га поткопали пажљиво и испод њега на месечини угледали су ћуп.

Нестрпљиви и радосни вукли су огроман терет из земље. У ћупу је било око 60 ока бакарног новца којим су Турци плаћали купање у амаму. Место очекиваног богатства, добили су за сав тај бакар 60 лева.

Опет сиромах и не верујући више у закопано благо, Тодор се упутио у Варну да тражи посла. На пристаништу је нашао своја два друга из чете, Јована из кривопаланачког и Николу из ђевђелијског краја, са којима се још у Софији растао.

Лутали су заједно поред мора чекајући да преносе цакове у лађе. Пред кафаном на обали угледали су једног дана велику гомилу света. Питали су шта је.

—Купе се добровољци да иду на Јапан.

—Ми смо ти, повичу три бивша четника.

Одмах су се уписали. Сместили су их у један мали хотел и после десет дана, пошто су дали свакоме по три наполеона, укрцали су их за Одесу.

У Одеси су становали у кадетској школи и после неколико дана извели су их пред комисију, која је нашла да ни један није способан за војску. Док су одабрани добровољци одлазили певајући да приме војничка одела, њих су отпустили.

Опет без посла, чувајући добијене наполеоне ушивене у појасу, лутали су по одеском пристаништу. Тодор је спазио једног старог амалина са фесом и наслутио је у њему човека из свога краја. Упознао се са њиме и сазнао да се зове Дели Мета и да је још као млад војник био заробљен код Руса на Плевни.

—Одакле си Дели Мето?

—Од Куманова.

—А из ког места?

—Из Отље.

—Па и ја сам из Отље, повикао је Тодор Крстић, стискајући тврду и испуцалу као парче земље руку Дели Метину, на чијем се равнодушном лицу од сиротиње и рада развукло нешто што је личило на осмех.

По мало збуњен, Тодор му није могао одговорити о сваком за кога га је питао. Можда су били и мртви, а он је као дете отишао из села.

Дели Мета их је позвао сву тројицу у свој стан, ниску, мрачну собицу на дну једног дворишта у којој је становао са још неколико амала.

Посла није било нигде и Никола, који је био фурунција, предложи да отворе пекару. Са девет наполеона закупе једну празну фуруну, купе брашно и отпочну да раде. Дели Мета им је довео прве муштерије, своје другове амале. Али хлебарница није дуго радила. Једног јутра Никола је нестао а са њиме и новци које је он чувао. Тодор и Јован остали су без ичега. Било је у пекари још седам цакова брашна и за новац добијен од проданог хлеба купили су карте за Кијево. Имали су још толико новаца да на путу за Србију стигну до Јаша. Кад су се у Јашу нашли без новца, постала су оба одбијена добровољца посластичарски шегрти. И опет им је помогао један њихов земљак из Јужне Србије из Битоља у чију су радњу ступили. Остали су код њега док нису зарадили сваки по наполеон. Њихова нова зарада дозволила им је да продуже пут до Браиле.

Лутали су поред Дунава, очекујући да им сусрет са неким новим Дели Метом, неким земљаком, донесе посао, зараду и продужи пут.

Трећег дана по доласку у Браилу, пролазили су поред једне крчме на обали, пуне лађара, када су их од једном зауставиле познате псовке.

За једним столом седело је неколико морнара. Пили су цујку, викали су, смејали се и псовали. Тодор и Јован били су већ весели и скоро безбрижни, због близине својих људи. Сели су за сто до њиховог и гутали су сваку српску реч у овом удаљеном и туђем граду, где се около говорило само грчки и румунски, а њих нико није разумео.

Један од морнара, кога су звали Стеван, приметио је да их Тодор посматра.

—Што ме гледаш? повиче на њега и опсује.

—Мило ми је што чујем да српски говорите.

—А шта си ти?

—Ми смо од Македоније.

—Ајде онда код нас за сто, повичу лађари и поруче и за њих ракије.

Док су заједно пили исприча им Тодор да он и његов друг желе да иду за Србију, али немају ни пасоша ни новаца.

—Ми вас не можемо повести док не питамо капетана.

Пред вече се појавио и капетан.

—Одакле ови цивили? питао је чим је видео Тодора и Јована између својих морнара.

—Неки изгубљени људи, али наши су.

Пошто их је испитао, капетан је казао својим људима да их пресвуку у стара морнарска одела па да их поведу за Србију. У самој кафани у једном углу преобукли су Тодора и Јована.

Требало је уносити товар у лађу.

—Узмите и ви нешто и унесите, али немојте више излазити, рекао им је капетан.

Тодор је зграбио један кош са рибом. У лађи застали су неодлучно Крстић и његов друг, незнајући где да се скрију.

Магационер је повикао на њих:

—Шта чекате ту? напоље да носите товар.

Хтели су већ да изађу, када је дошао матроз Стеван. Умирио је магационера и сакрио их иза оцака. Лађа је кренула. Тодор и Јован су дубоко удисали свежину вечери на реци и чинило им се да удишу слободу.

У Кладову су их искрцали и предали властима. Полиција их је ухапсила. Нису имали код себе никаквих исправа.

—Кога познајете? питали су их.

—Имамо пријатеље у Београду.,

Рекли су да желе да ступе у српску организацију.

Дали су им по 10 динара и упутили их за Београд у Стару Богословију.

Њихова прва авантура била је завршена.

ЗАСЕДА НА ПЧИЊИ

Склоњен ван путева, скривен шумом и планинским косама, ограђен конацима и зидовима као тврђавом, манастир Св. Прохора Пчињског био је најсигурније склониште четничко. Од њега је било свега четири сата до границе.

Игуман Владимир и епитроп Недељко Ковачевић из Клиновца радосно су дочекали Василија Трбића када се у калуђерској ризи у манастиру појавио. Долазио је из Скопља са неуспелог конгреса. У игумановој соби крај мангала, пошто су се уверили да ниједно издајничко уво кроз врата и прозоре не слуша, изложио је Трбић намеру да села организује. Требало се прво са Пчињом почети јер је допирала до границе. Морали су се спровести канали за пролаз четника.

Игуман и епитроп одушевљени, загрлили су Трбића и обећали своју помоћ и сарадњу. Добро су познавали своја села и људе од поверења. Заштићен калуђерском ризом, обавештен, Трбић је лутао кроз села, ноћивао у кућама оних са којима се требало састати, певао у ноћи крај сеоских огњишта тихо Малога Радојицу, говорио о српском четништву и призивао поуздане људе на договор. Означавао је прве сеоске војводе и курире, поносне због поверења и звања које им је најчешће муке и смрт доносило. Сви су тражили пушке.

Старци су се сећали генерала Белимарковића и негдашњих бунтовних усташа Вељана и Поп-Пауновића, помињали своје успомене са сузама у грлу што је тешко Македонцу.

Нестрпљиво су чекали сви повратак првог курира Ристе из села Старца, кога је Трбић у Врање послао. Већ су били пали први снегови. Једне ноћи, када је ветар урлао и јурио кроз голе гране у манастирској шуми, зачуо се уговорени знак на капији Светог Оца Прохора. Риста Старачки и неколико сељака, натоварени пушкама, савијени под оловом, журили су бешумно у мрачни конак. Оружје је смештено у скривницу. И сваке ноћи поновио се куцај од три ударца. Изаслани курири из села долазили су да приме оружје.

21 јануара 1904 начинила се изненада у манастиру узбуна. Топот коњских копита, вика и звек оружја објавили су долазак Шериф бега, спахије над 17 села у Пчињи, који се са свога имања враћао за Куманово. Три наоружана момка пратила су га. Манастирске слуге потрчале су пред беговог коња. Трбић који се спремао да пође у село Старац, наишао је на бега у манастирском дворишту. Доцкан је било да узмакне. Бег се загледао у његово голо, младо плаво лице, непознато и застао у сумњи и мислима. Пред њим је стајао Трбић оборене главе са рукама прекрштеним светачки. Ни једна реч није пала. Бег се окренуо и пошао вратима у гостинске собе на којима га је игуман дочекао.

Одмах је питао игумана ко је млади калуђер са хајдучким очима. Старешина му је збуњено причао о путујућим калуђерима скитницама из Свете Горе које милостиња издржава. Док је бег кидао прстима испечену кокош, смешкао се неубеђено.

Предосећајући и сам опасност, Трбић је ишчезао неопажен из манастира.

Пут за Куманово водио је дуж Пчиње чије су обале биле залеђене. Испред села Пелинца пут и река нагло су скретали и високо усечена обала пружала је место за заседу. Трбић је погледао опрезно око себе. Снежна пољана била је пуста. Крај реке на голом грању врба висили су као црни плодови гаврани.

Стезао је озеблом руком револвер. Дуго није чуо ништа осим жубора воде под ледом и крика птица. Трзало га је прскање грана на мразу. На једном спазио је бега. Коњ се приближавао без шума. Бег је пушио. Пушка му је лежала на крилу. Гледао је у ведро небо. Од једном његов се поглед укочио од ужаса. Пред њим су опет биле хајдучке очи и цев револверска. Без одјека пуцањ кратак и туп прекинуо је његову последњу слику црног калуђера на белом путу. Коњ је преплашен појурио сам на пратиоце који су тек стизали. Пут је савијао, само су чули пуцањ и видели коња. Побегли су преплашени причајући доцније како их је чета напала.

Дуго је лежао Трбић сакривен на залеђеној обали. Видећи да је сам поред мртвог бега и да нико не долази, вратио се у Св. Прохор.

Истрага је вођена и у манастиру. И Трбић је мирно одговарао. Тек после два дана када је сумња постала све јача за њега, опет је пошао кроз мртве шуме и прешао 23 јануара границу.

У Врању је у ашчиници Трифуна Аврамовића уз пасуљ и ракију причао друговима свој последњи доживљај.

Борбен, заситио се брзо одмора. 15 фебруара ноћу био је опет на турској земљи. Водио је чету од пет другова. Само је 24 часа био војвода. Мало их је било. Наишли су на војску код Спанчевца и већ су другу ноћ морали да се врате на српско земљиште.

Турски конзул у Врању пратио је Трбићеве појаве и нестанке. Када га је поново видео, тражио је да се склони хајдук са границе. Окружни начелник Драгић Павловић, да би умирио конзула, затворио је Трбића и после пет дана протерао га у Смедерево. Овде су га одмах пустили и Трбић је стигао у Београд. Осећао се најбоље у Богословији, код Шар Планине и код Белог Јагњета. Спремале су се чете и Трбић је одмах могао да понуди своје искуство.

ОРУЖАЊЕ ДОМОРОВЦА

Протекло је неколико месеци од састанка Дајићевог са Саватијем Милошевићем у Приштини. Учитељ неповерљив, није знао коме да се обрати. Ништа није урадио у Доморовцу. Отворено и право из срца смео је да говори само са попом Ђорђем Поповићем. Саватије је стално питао из Приштине за организацију. Говорио је да треба само са младим људима радити.

Дајић је задржао своју пажњу на два млада, презрена сеоска распусника. Заводили су удате жене, пили су, убојице су били. И он им је због села морао да забрани долазак у школу. Знао је њихово добро срце и правичност. Њихова дрскост скривала је одлучност и срдачност. Саопштио је своју намеру попу Ђорђу.

—Боље сам намакни себи уже на врат.

Поколебан, одложио је своју намеру. Из Приштине је дошло ново прекорно писмо.

Једно вече у марту 1904 гледао је Дајић кроз прозор у пролетња дрва пред школом и опет мислио о свом несвршеном послу. У томе је кроз ретке гране угледао како се приближава високи стас Стојана Цветковића-Селића. Млади сеоски заводник први га је потражио.

Мучени различитим жељама које су их приближиле, погледали су се радосно.

Узбуђен, скоро место поздрава, Селић му је брзо без даха рекао:

—Аман, тражи од мене шта хоћеш, само ми дозволи да смем да уђем у школу.

Када су у сутон излазили кроз мали оквир школских врата, били су везани тајном и пријатељством. Стојан Селић ишао је кроз село горд и самопоуздан. Био је весео. Пред њим је стајао озбиљан и опасан посао. Баш он је изабран у селу. Заклео се. Видео је опет пред собом Јеванђеље, каму и револвер сложене у крст. Кроз 15 дана требао је да се венча. Био је удовац. Обећао је да му она неће сметати.

»Ништа ме не може задржати«, поновио је у себи.

Сутра дан довео је на заклетву свога друга, опет сеоског љубавника, Величка Трајковића-Туфегџића.

Извештен, Саватије је наредио да Стојан и Величко пођу по оружје у Врање. Младићи никад нису прешли преко Китке, где је пут за границу био скривен и најкраћи. Дајић се сетио Стојка Нуре, сеоског бакалина, арнаутског пријатеља и печалбара, коме су сви путеви били познати.

Од њега је љубав начинила пустолова и због његове чежње постала је песма:

»Кад сум бил мори, Ђурђо, дете како тебе ...«

Као младић волео је најлепшу девојку у селу Ђурђу коју су родитељи удали за другога. Очајан отишао је од куће и лу тао три године кроз Румунију, Бугарску и Србију. За то време Ђурђа је постала мати и остала удовица.

Кад се вратио кући донео је дукате у марами, искуство туђег света и песму спевану у печалби. Оженио се Ђурђом и није хтео као остали сељаци да ради земљу. Отворио је бакалницу.

Дајић га је придобио. После сумње и неповерења уверио се да је тај Стојко Нура искрено готов за помоћ и сигуран. Заклео је и њега.

У очи пијачног дана у Бујановцу младићи су причали да иду на пазар. Нура није говорио ништа, Нура брбљивац. Друге ноћи пред зору залупали су Стојан, Величко и Нура на окно код учитеља. Унели су у школу 6 острагуша и муницију у торбама.

Сељаци су нешто знали а више слутили за узрок промене код Стојана, Нуре и Величка. Нису их више избегавали. И ускоро су довели нове чланове. У априлу било их је осам, кад су пошли са њима преко границе по оружје. Организација се проширила на Доње и Горње Кормињане, Петровац, Ранилуг, Дреновац. Образоване су две сеоске чете које су Стојан и Величко водили.

Преко Дреновца су пушке слане за Сиринић и за Подримље.

КИТАН ИЗ КАРБУНИЦЕ

Заборавило се брзо на тражену помоћ и сарадњу Срба. Отпочела су понова тајна убиства која су бугарске комите вршиле.

Китан Милошевић првак кичевске Карбунице, једног пазарног дана у марту 1904 дошао је у Битољ. Нерадо је напустио кућу и село јер је знао да на њега чекају заседе. Три пута је поносан и смео одбио заповест комитета да изјави да је Бугарин. Читаво село за њим је ступало. Једно јутро нашао је смртну пресуду приковану камом на кућним вратима. Постао је још опрезнији али се није одрекао имена.

Осећао се безбедан када је са читавим караваном пазарција пошао за Битољ.

Пут је остајао за њим пун живота а са стране пролетња поља и бескрајно небо. Није осећао страх и весело је у себи једну песму понављао. Дан је био топао, пролетњи, Турци су изашли из кавана и крај Драгора пили шербет и пушили. Чобани су догнали прве јагањце на пијацу. Китан је лутао кроз чаршију, куповао со и петролеум за кућу, бирао је оштрицу секире. Један непознат младић, који га је већ пола часа пратио, давао му је знак оком. Пошао је за њим у прву пусту улицу.

Шапћући рекао му је непознати брзо да су ту у једној мали скривене српске комите и да траже неког из кичевске казе. Он га је знао као доброг Србина те је зато смео да му се повери.

Радостан Китан је пошао за вођом чије очи није гледао.

Прљав поточић текао је кроз пусту улицу. Куће се нису виделе изван зидова од земље црвене и масне. На једном крову рода је снажно лупала крилима. Китан се за тренутак сетио пресуде и лукавства комитског. Застао је али је вођа већ залупао на једној капији. Позвао га је осмехнувши се. Још није ни праг прекорачио а тежак ударац кундаком у потиљак бацио га је на земљу. Покушао је да се дигне и видео је револверске цеви, прљаве браде комитске и смрт у њиховим очима. Нека лица учинила су му се познатим. Ударцем ноге вођа му је помогао да устане. Војвода, познавао га је по кићеном оделу, брисао је каму о рукав.

—А бре, куче србоманско, сакаш ли сега да се викаш Бгларин?

Китан је затресао главом:

—Господ знаје, војводо, да ми татко беше Србин и да и ја морам то да останем.

Уво одвојено од тела, као крвав пуж, пало је на земљу меку и влажну.

Промукао, са камом испред очију, војвода је поново питао.

Китан је поново затресао главом са које је крв капала на његово чисто празнично одело, које је за град обукао.

И друго уво грчило се на земљи.

Двојица комита зграбили су Китана за раме и бацили га на колена. Трећи га је шчепао за косе, са којих је завијена црвена марама пала, и повукао главу уназад. Војвода је прешао камом преко грла.

Скинули су са њега одело, камама и секиром тело испарчали и бацили у ђубре.

Киша која је сутра дан пала, опрала је све трагове.

*

Неколико је дана само прошло до нове смрти. Мирно је умро у Крапи Секула, избоден комитским камама. На пазару у Прилепу нашле су га егзархисте и тражиле да Крапа, капија Пореча, прими егзархију.

Издајник није хтео да буде.

ЗЛАТЕ СЕ МОЛИ ЗА ПОКОЈ СВОЈЕ ДУШЕ

Са планине ветар је доносио мирис тек озеленелих шума. Под јутарњим провидним, дубоким небом, корачао је стазом сам и замишљен Злате Аврамовић из Слатине. Његове плаве, крупне очи лутале су расејано преко брегова румених и влажних и сламних кровова блиских сеоских кућа. Доле под гором треска је ваљала пролетње надошле воде. Сретао је прве сељаке из Тополнице који су као и он, одевени у белом празничном оделу, са везеном марамицом за појасом, ишли ка блиском поречком манастиру Св. Пречисте.

—Арно ли си?

—Сполај на Господа...

Сељаци су корачали ћутећи, један крај другог, сваки са својим бригама, затворени и мрачни.

Чуло се клепало. Био је Велики Петак и сам митрополит Поликарп дошао је из Кичева да служи у манастиру читаве Страсне Недеље.

Улазећи у цркву Злате је спустио на бакарни тас белу мецедију и узео две свеће. Запалио је једну пред иконостасом доле под чираком у песку где су савијене топлотом гореле воштанице за мртве. Са другом упаљеном у руци потражио је митрополита.

—Дедо владико, молим те да ми читаш опроштајну молитву.

Владикина рука коју је пружио сељаку застала је грчевито. Са неразумевањем и ужасом гледао је човека са запаљеном самртничком воштаницом који је стајао пред њиме гражећи здрав и снажан своје опело.

Злате са погледом спуштеним на под и испруженом руком, у којој свећа није дрхтала, одговорио је прибрано и тихо:

—Поиће сакам да умрам оти да бидам Бугарин.

Митрополит је певао и плакао. Злате се опростио са свима.

Враћао се тешким кораком. Више није припадао живима.

Ипак имао је да сачека своју смрт која ће доћи са првим мраком.

Примораван је, уцењиван и плашен, тражило се од њега да се призна Бугарином и егзархистом, он и његово село. Име Србин за њега било је бескрајно важно и драгоценост. И та мисао и појам јача од смрти. Смирено се одлучио. Журио се да прегледа као шарену књигу своје успомене и видео је поново врло јако тренутак када је у борби према турском непријатељу изједначио у један појам и осећај широки и словенски, Бугаре, егзархију и себе — Србина; ни под батинама није хтео Турцима да изда Бугаре који су хтели да га убију. Али доцније, он није крив што су се сукобили циљеви.

Створио је прву српску школу у Слатини и постао мутевелија¹. Одбијале су се од њега претње и није се плашио неизбежности. Горак и упоран морао је да умре за своје име. Данас на Велики Петак треба да умре као Христ. То га је осветљавало.

Синоћ док су собе кречене за Ускрс и рибани сандуци, стигла је последња порука, пресуда.

У дворишту су га сви чекали. Ускршња радост прекинута је била. Уплашени од ужасне сумње правили су се невешти међу собом. Избегавали су да говоре о страшном очекивању. Кућа је цео дан била пуна као на слави и погребу. Када је ушао у двориште сви су заћутали и застали. Жене дотле уздржане, почеле су плакати.

Увече свећа је горела. Седели су у кругу скамењени. Чекали су.

Одјекнуо је удар на вратима и у њиховим срцима.

Злате је мирно и журно изашао. Затворио је за собом врата. Одвели су га.

Сутра су сељаци вратили у село један тежак цак кога су нашли да виси на дрвету. То је све што је остало поред сјајне као звезда успомене од Злата.

1 надстојатељ школе.

ПОВРАТАК СТАРОГА ВОЈВОДЕ

Смрт Злата мутевелије повела је Пореч. Сувише је била блиска убиству Секулином. Два живота су одлучила одбрану.

Место радосног светковања Ускрс 1904 донео је смрт и заверу. У Самокову Церић је окупио учитеље, свештенике, представнике села. Разумели су се, сви су исто осећали, сви подједнако мислили. Није се дуго говорило. Тражили су само вођу и оружје.

Заклели су се.

На комаду платна лимуновим соком написали су поруку конзулу Станојевићу у Битољ. Крста Ђорђевић и Стојко Јовић понели су необично писмо између прљавих огрлица у бисаги.

Порука је била кратка. Или да им пошаљу Мицка и пушке или се и учитељи са Поречом одмећу.

Конзул их је љутито одбио. Ни за какве чете ни оружје није хтео да чује.

На излазу из конзулове собе сачекао их је Саватије који се поново вратио у Битољ. Он је знао шта се мора урадити. Поновио им је некадашње речи Танкосићеве. Са 60 наполеона, даром Кола Сестара, могли су прву чету да створе.

Два учитеља вратила су се у Пореч без Мицка и великих нада, али охрабрена саветом Саватијевим.

Требало је скупити чету.

Церић је отишао у Крушје, које је са Лубиштем и Томиним селом било страх за све качаке. Ни један зулумћар се није усудио у њих да уђе. Нестајали су без трага у селу. Њихови сељаци отпорни и смели створили су себи ограничену независност.

У Крушју позвао је Церић у школу Андона фурунцију, брата Димка мутевелије. Андон је оставио пекару у Београду и дошао натраг у Пореч предосећајући блиску борбу по својим планинама.

Одмах су се споразумели.

Наоружан тетовском мартинком изашао је тога вечера Андон из села и пошао у Златову Слатину, да нађе свога друга Кона, који је у крушевској побуни био код Бугара војвода. Разочарен, огорчен вратио се кући и чекао.

Андон му је донео поруку да се српска чета сакупља. Извукао је иза греда манлихерку и пун реденик и у пола ноћи два наоружана човека залупала су тихо на вратима школе у Крушју. Крај мале зачађале лампе чекао их је Церић са учитељем Орловићем.

Договорили су да Коне буде војвода а Андон му је први четник постао. Вратили су се кућама да се припреме и следећу ноћ одметну.

Церић радостан због брзог почетка послао је сутра дан гласника у Лубиште друго село хајдучко. Позвао је Зафира Премчевића да се одмах војводи Кону придружи. Четврти друг постао им је Димитрије мутевелија из Црешњева.

Четири је већ године Зафир по Поречу четовао. Носио је у себи хајдучко наслеђе и јунаштво стрица Стефа Петревића, последњег демир-хисарског војводе, који је 1881 устанике водио и кога су Турци у Битољу отровном кафом уморили.

Још младић печалбар у Каларашу, где је бозу продавао и цигле месио, Зафир је сазнао за комитет и чим се 1900 из Румуније кући у Лубиште вратио, придружио се Ристи Цветковићу из Сушице, који је чету поречку повео. И Риста се у Румунији определио за комитет, када су га у Букурешту, мирног алвацију затворили и прогнали после убиства професора Михајланова.

По Поречу су четовали три године. По заповести комигета нападали су на страже, Турке путнике и села арнаутска. Журно су по целе ноћи пролазили ван путева горама, да се у зору на новом месту појаве и својим увек новим присуством малу чету удесетоструче. Када је зими дрвеће прскало од мраза и леда крили су се по планини, увек гладни, уморни и гоњени.

Када је избила буна у Крушеву, Риста и Зафир са четом били су на Песјаку и нападали су на Кичево.

Устанак је био разочарење за све. Гледајући како горе српска села, они су разумели да се нису борили за себе и своје већ за туђе рачуне.

»Ми смо били бунтовници, да се пише по Европи«, говорио је Зафир касније разочарано сећајући се своје тешке и преварене младости.

Риста Цветковић се по слому устанка вратио у Србију, чета се растурила а Зафир се склонио у село, кријући своју грчку берданку и реденик у шупљем дрвету.

Смрт Секуле и Злата мутевелије поново га је вратила четништву, али сада у борбу против негдашњих другова, који су уз комитет остали.

Са радошћу је примио позив Церићев и поруку да се прва српска чета саставља. Дотле је био хајдук сам за себе, а сада је постао четник, део великог покрета.

Почела су се по селима шапутати имена поречких четника. Са априлским зеленилом појавила се чета Ђорђа Сугарева, бугарског учитеља који је водио 25 комита. Чуо је да се Конне, познаник из крушевске буне, одметнуо. Потражио га је и изненадио. Позвао га је да са њим заједно крстари. Конне је видео неспоразум, који га је спасао, и придружио се Сугареву, известивши брзо по поузданом сељаку Церића.

Опет су се у Самокову састали учитељи и мутевелије. Са комадом платна исписаним лимуном, опет је пошао Крста Ђорђевић за Битољ, али не више да тражи конзула.

Организатор, вођа, шеф, био је само Саватије. Позвали су одмах Мицка, кога су брижљиво пратиле очи турских ухода. Он им је био таоц за мир у Поречу. Сваког вечера појављивао се покорно у караколу¹ да увери полицајце о свом мирном животу, па да се врати у ашчиницу Ивана Бундаљевића, Галичанца, код кога се хранио.

1 кварту.

Јавио се и тог мајског вечера Турцима, а пре зоре, по мраку, обучен у старо одело Саватијево, седећи крај три Галичанца Бундаљевића у фијакеру, изашао је неопажен из Битоља.

На раскрсници крушевског и прилепског пута код хана Петилепа, чекао је Вељко Шоповски из Брода са другим колима.. Галичанци су продужили за Прилеп пратећи дуго погледом фијакер који је носио старога војводу у Пореч. На пустој друму, заклоњен кошом, Мицко је заменио Саватијев капут поречким оделом које је у завежљају понео.

Преко Кривогаштана и Врбљана дошао је у Крапу где га је код учитеља Дукића оружје чекало. У ноћи са пушком о рамену и реденицима око појаса пошли су њих двоје за Грешницу. У кући учитеља Данила Поп-Ристића састао се Мицко са Церићем.

Требало је јавити Кону који је још са Сугаревом ишао. Жене из Грешнице пошле су трагом бугарских комита. Откриле су их. Кону је убрзо саслушао усред веселог смеха, који је покривао речи, поруку да сутра са своја три друга чека Мицка у шумици изнад Слатине. Жене су безбрижно свој пут наставиле, а Кону се вратио међу комите са јабуком.

Већ недељу дана касније око Мицка и Кона окупило се двадесет четника наоружаних старим мартинкама. Искусан војвода клонио се сукоба који би његово дело могао у почетку да угуши.

Преварен, Сугарев је тражио Мицкову чету да је нападне. Срели су се између Томиног села и Манастирца изненадно у ниској шуми и пушчана паљба објавила је да је борба за Пореч почела. Сукоб кратак, брз, свршио се без жртава. Сугарев немоћан пред отпором јавио је комитету да ће ако помоћ не дође морати да бежи.

Кроз цео Пореч шапутало се опет Мицково име и очекивало радосно у срцима.

НЕОСТВАРЕНИ ПОКУШАЈИ

У Београду, далеко од догађаја, знало се само за једног непријатеља — Турке. И поред свих убијања наших људи, стално се истицала потреба српско-бугарског братства. Хришћанство и Словенство били су чврста спона и веровало се у могућност организовања заједничке борбе. Помагање Стојана Донског и свих четника који су на наше земљиште прелазили, без обзира да ли су били у бугарском комитету, или су се сами борили, дочек који је Београд указао Сарафову, показивали су какво је било тада расположење за зближење са Бугарском у Србији.

И сам наш комитет, а пре свију др. Гођевац, пријатељ Стојана Донског, познаник др. Татарчева и Стојана Радева, кога је и лечио 1901 када се овај на путу из Париза за Софију разболео у Београду, желели су да се оствари сарадња са Бугарима. Подвојеност и непријатељство организација сметали су и слабили су борбу за ослобођење.

Преговори у Скопљу са изасланицима бугарског комитета нису успели, али су тражени и даље нови додири.

Пред крај 1903 писао је др. Гођевац Централном Комитету у Софији да пошаљу своје изасланике у Београд ради споразума за заједнички рад. Два члана Централног Комитета Атанасов и Михајлов допутовали су на овај позив. Одржано је око 50 седица за три-четири месеца, и њима је као секретар присуствовао и мајор Петар Пешић.

Др. Гођевац је говорио да он не тражи да заједничка организација води своју пропаганду на српском, али не да ни да то буде на бугарском.

—Па на коме ћемо језику онда говорити? питали су бугарски изасланици.

—Узмите из четири вилајета четири бабе, које нису биле ни у Софији ни у Београду, па како оне говоре, тако нека се воде записници и сва пропаганда.

—Не, само на бугарском, остали су код своје жеље делегати из Софије, који нису хтели да приме говор са Југа.

Њихов предлог је био:

—Вије да сабирате пари и нама да дајете, а ми ће да се бориме за слобода Македоније.

Даље су разговори прекинути и Атанасов и Михајлов вратили су се у Софију.

Али и после раскида мислило се на братство и зближење. О Ђурђевдану 1904 дошли су бугарски студенти у Београд да ту држе конгрес. Сви су говорници, и наши и њихови, стално истицали потребу српско-бугарског братства. Тек када су бугарски студенти отишли, сазнало се да је међу њима било више чланова Комитета, који су у Београд дошли да потраже своје другове и да их доведу натраг. Тројица од њих били су нарочито упућени да наговоре Глигора Соколовића да се врати у Бугарску, али их је он одбио. Састајали су се и са Стојаном Донским.

Тих дана саопштио је др. Гођевац своје староме пријатељу да ће наша организација вршити заклетву својих чланова пре него што их упуту преко границе. Стојан Донски је ћутао и гледао збуњено пред себе. Био је узбуђен.

—Ја сам већ Комитету заклетву положио.

И понављао је упорно:

—Не могу да кршим заклетву.

Растајући се, стегао је докторову руку и његове очи биле су сузне. Хтео је још нешто да каже, али није могао. То је био њихов последњи састанак. Стојан Донски отишао је у Бугарску и када је тога лета прешао преко границе, одмах се сукобио са турском војском. У борби је као јунак погинуо.

Цела наша државна политика била је онда за зближење са Бугарском.

Док је Комитет у Београду заклињао своје прве четнике, у Нишу су се 1 маја 1904 састали Краљ Петар и кнез Фердинанд Кобург. Председник владе генерал Рачо Петров и министар војни пуковник Савов пратили су бугарскога кнеза. У свити Краља Петра били су председник владе генерал Сава Грујић, министар Спољних Послова Никола Пашић и министар Унутрашњих Дела Стојан Протић. Већ је по томе било јасно какав је карактер имао овај састанак владара. Водила их је иста жеља уништавања и

распарчавања Турске. Тражио се основ за споразум. Помишљало се на Балкански Савез.

Тешкоћа и непопустљивости било је много и остало се само на покушају.

Ш
У БОРБИ

ЧЕТНИЧКА ЗАКЛЕТВА

Неколико месеци радио је Комитет са пензионисаним генералом Атанацковићем на окупљању првих четника. Стара Богословија је била комитска касарна. Две чете биле су у априлу 1904 спремне за полазак. Две чете идеалиста, патриота, осветника, несретника, јунака. Њихове две војводе биле су већ крштене у крви и четовању. Анђелко Алексић, ашчија до Оријента, превео је годину дана раније прву малу чету, а други вођа Ђорђе Цветковић из Лешка код Тетова, пуст и весељак, убио је Ђор Заима.

Три дана пре нишког састанка владара, 28 априла, у Београду заклеле су се обе чете.

У влажној и мрачној улици близу Саве и баре Венеције, тога вечера, када је и последњи фијакер са железничке станице био већ отишао, пролазили су у групама и сами, неки људи пажљиво и тихо и сви су се заустављали у сенкама око куће Луке Ђеловића. Кад су се врата отворила и једна их рука позвала, ушли су сви њих тридесет без ларме као у цркву.

У трпезарији за столом чекали су их Атанацковић, Гођевац, Лука Ђеловић, Васа Јовановић, Рафајловић, прота Никола Стефановић и још један члан четничког одбора.

Поздравили су се збуњено, питајући се са свима редом. Ђеловић их је увео у велики салон у коме је на средини стајао на столу крст са јеванђељем. Ћутали су и очекивали узбуђени и узнемирени. У салу је ушао генерал Атанацковић са члановима одбора. Почео је да им говори о великим тешкоћама које их чекају, о опасностима којима се излажу.

» ... ако се ко од вас осећа слабим да не може све да издржи из ма кога разлога, нека се слободно издвоји одмах. Нико му неће ни једне речи за то пребацити.«

Још генерал није ни завршио, а четници дотле мирни и ћутљиви, од једном су сви заједно повикали, поносни и одлучни, да ће пре сви изгинути него што ће се и један издвојити.

Стегнутим грлом одговорио им је генерал да је веровао у њихово јунаштво и да је од њих такав одговор и очекивао.

Гођевац је донео двосечну каму и револвер и положио их на сто поред крста и јеванђеља. Ћеловић је изнео хлеб.

Завладала је потпуна тишина. Четници су се примакли столу крај кога је стајао свештеник. Они који су били напред спустили су по три прста десне руке на јеванђеље, а сви остали спустили су прсте десне руке на раме своме другу који је пред њиме стајао.

Прота Никола Стефановић отпочео је заклетву коју су сви четници за њиме изговарали:

»Во имја Оца и Сина и Светога Духа, Амин.

Ја — Анђелко, Крста, Мицко, Коце, Спира... сваки је четник викао своје име — заклињем се у Господа Бога, у Господа Сина Исуса Христа и Господа Духа Светога; заклињем се у хлеб овај, заклињем се у крст овај, заклињем се на нож овај и револвер, да ћу тачно и савесно, безусловно испуњавати све наредбе Комитета које ми се буду дале а које иду у корист нашег ослобођења и уједињења са Мајком Србијом, а под управом Комитета. Ако бих се намерио огрешити о дату заклетву, да ме Бог, крст, име, слава и хлеб казне, а нож и револвер казну изврше. Амин«

После овог великог обећања генерал Атанацковић је изашао пред њих, прекстио се и пољубио крст, јеванђеље и револвер. За њиме су прилазили остали чланови одбора и сви четници, целивајући крст и оружје.

Генерал се руковао са сваким четником. Поновио им је још једном да од њиховог рада, храбрости и поштења зависи будућност њихове браће са Југа, којима ће они сада доћи као први заштитници. Подсетио их је да сав рад Комитета и свој чувају као тајну, јер цео успех зависи од прибраности и ћутања.

Ћеловић је задржао све четнике на вечеру. Били су тек поседали када је неко залупао на улазним вратима. Када је момак отворио, појавио се један жандарм. Капетан Рафајловић видећи жандарма, помислио је да су издани и

да је кућа опкољена од полиције. Био је у официрској униформи. Скочио је и повикао на њега:

—Шта хоћеш?

—Молим вас, господине капетане, јесу ли ово четници који ће да иду преко границе?

—Шта хоће тај, шта хоће? повикао је из трпезарије генерал Атанацковић.

—Дошао сам да се и ја упишем, одговорио је жандарм сав збуњен поцрвеневши.

—Врло добро, јуначе, одобровољио се одмах капетан Рафајловић и лупио га пријатељски по рамену.

Заклели су одмах и жандарма и позвали га за сто међу другове.

Војвода Анђелко је добио новог четника.

„ШУПЉИ КАМЕН” ГРОБНИЦА ЧЕТНИЧКА

Сутра дан, 29 априла, у вече, два вагона треће класе била су избачена чак код Управе Монопола. Завесе на њима биле су спуштене. Двадесетак четника са капетаном Рафајловићем пролазећи обазриво поред баре Венеције, ушли су неопажени у мрачна кола. Када су сви били укрцани, вагоне су прикачили уз воз који је ишао те ноћи за Врање.

У малој станици Прибој сишли су у јутру непримећени и продужили пешке кроз поља. У вече стигли су на чифлук Рафајловићев код Врања. У затвореној згради за раднике на чифлуку, крај пута који је водио од железничке станице за варош, смештени су да ту сачекају полазак.

Читавог дана нису из зграде смели излазити. Од дуванског дима нису се разликовала лица. Окупљени око Василија Трбића, слушали су песме о Краљевићу Марку и смрти војводе Пријезде, које им је он из Вукових књига читао.

Једини је војвода Анђелко остајао по цео дан са таким у руци нагнут над билијарским столом код Касине у Врању.

У ноћи долазио је код њих капетан Рафајловић, вежбао их војнички са неколико пушака које је на чифлуку имао, показивао им како се рукује бомбама које је Пера »Пепек« излио, како се ноћу извиђа и привлачи неопажено да се препад изврши. Искуство његовог госта Пушкарева тада им је користило.

Четници су већ били спремни. Чекале су путовође из Турске.

Чете су биле упућене за Пореч. Највећа препрека била је Вардар који су требали да прегазе.

Седмога маја у вече дошла су два сељака-вође на уговорено место на граници. Целу ноћ су бдили и пазили са напрегнутом пажњом очекујући чете. Нико се није појавио. У страху да их страже са турских караула не спазе, када је почело да свиће, брзо су се вратили у своја села.

Због пушке војводе Ђорђа закаснили су полазак.

Када се требало кренути, одвео је капетан Рафајловић по ноћи четнике на железничку станицу. На тавану код шефа станице Светислава било је скривено оружје. Рафајловић је поделио пушке. Пружио је и Ђорђу Цветковићу једну.

Ђорђе је загледао у пушку и није хтео да је прими.

—То није моја брзометка бр. 1.

—Па и ово је брзометка.

—Да, али није бр. 1, одговорио је тврдоглави Ђорђе. Са њом сам четовао и без ње не идем.

Још годину дана раније, пошто се прославио убиством Ђор Зајимовим, дошао је Ђорђе са другом Крстом Мисајловићем-Мустаћином Тетовцем у Врање, да иду у свој крај и да четују. Капетан Рафајловић дао им је прве нове брзометне пушке, које су тек биле дошле, бр. 1 и бр. 2. Кад се у јесен 1903 Ђорђе вратио из четовања, прешао је границу на Лисици и дошао у Лесковац. Од пододбора четничког узео је новац за пут до Београда а оставио им своју пушку на чување.

Видећи да Ђорђе неће да пође без брзометке бр. 1, Рафајловић му је дао писмо за пододбор и упутио га за Лесковац.

Ноћ уговорена за састанак на граници била је прошла.

По подне 8 маја вратио се Ђорђе са пушком у Врање. Четници су већ били изашли у близину границе и чекали скривени у шуми Дубрави код манастира Лепчинца. Са њима је пошао и Милан Ђорђевић, дечко од 18 година из Приштине, који је служио код Рафајловића и чистио четничко оружје. После дугих молби и плакања Рафајловић га је морао пустити да пође и он са четом.

Ђорђа је дочекао у Врању само војвода Анђелко. Пошто је одиграо последњи пут билијар код Касине, касно у ноћ пошли су заједно четама.

То вече и капетан Рафајловић са мајором Крстом Смиљанићем и капетаном Добром Павловићем изашао је код села Буштрања, од кога је пола кућа било на српском а пола на турском земљишту да их испрате.

Била је поноћ између 8 и 9 маја када су војводе са четама стигле на границу. Са њима је био и Василије Трбић, који је требао да их проведе преко земљишта њему тако добро познатог.

И ако их је Рафајловић саветовао да одмах прелазе, да не би били примећени са турских караула, војводе се ипак решише да остану до идућег вечера.

Скрили су се на дну велике јаруге да се спреме и одморе за велике напоре. Обучени једни у црно шумадијско, други у бело поречко одело, сви са укрштеним реденицима преко груди, са тарчугама пуним бомби и муниције, лежали су замотани у сукнене кабанице, тихо разговарали, пушили и дремали усред растуреног оружја. Довршавали су своју последњу ноћ која им је била сигурија и спокојна, пред новим животом за који су сви гласали.

Шума зелена, весела, пролетња дала им је и сувише поуздања. Војвода Анђелко и Ђорђе нису хтели да приме савете Трбићеве. Говорио им је да треба ићи на Козјак. После дана проведеног у планини сишли би ноћу у Довезенце и преко Живоња и Дивља спустили би се на Вардар. У летњим данима могао се прегазити код утока Пчиње.

Војводама жељним брзог успеха изгледало је и ово сувише обазриво. Смели и нагли, уверени у своју снагу, одлучили су да се најкраћим путем спусте у кумановску равницу и да избију на село Четирце.

Трбић их је увече напустио уверен да иду у сигурну смрт.

Ноћ је била тиха и топла. Чете су изашле поново код села Буштрања. Утопљене у тами биле су пред њима бедне колибе, скривајући у себи радости и трагедије, незнане од света.

Ни једне светлости није било у селу.

На самом гребену биле су крстине. Иза њих на неколико десетина корака дизала се турска караула у тами окружена каменим зидовима. Капетан

Рафајловић пузајући потрбушке, изашао је на било. Привукао се једној крстини и загледао у караулу. Све је било мирно. Већ се хтео вратити када му се учинило да се нешто креће. Остао је тражећи узалудно погледом кроз ноћ. Од једном се указао месец и на грудобрану угледао је како светле цеви пет пушака.

—Заседа, тргао се капетан и повлачећи се потрбушке, увек заклоњен крстинама, сишао је натраг у јаругу. Са четницима је био Пера Петровић председник општине и неколико сељака из Буштрања. Сви су били наоружани пушкама. Наредио им је тихо да оду на километар-два са друге стране карауле и да отпочну пушкарање.

Сељаци су похитали. Заклоњени јаругом четници су чекали са путовођама браћом Марковић Недељком и Василијем из турског Буштрања. Рафајловић је лежао опет за крстинама.

Прошло је скоро пола часа. Од једном са друге стране карауле зачуле се пушке и далеки узвици. Грудобрани који су изгледали пусти од једном су оживели. Турски стражари који су дотле непомично лежали за њима, поскакали су и појурили у правцу одакле се пушкарање чуло. Истрчали су и друти дотле скривени у караули и одјурили за њима.

Тренутак за прелаз је дошао. Капетан Рафајловић је дао знак. Пушке су се у даљини још чуле.

Са двојицом својих старијих другом Рафајловић је гледао како низ камениту падину, већ на турском земљишту, као сенке, без шума, погнути одлазе четници један за другим. Ноћ је завила и последњег од њих. Чекао је да сване. Ништа се није чуло.

*

Још пре него што су се кренуле чете послао је одбор из Београда у кумановска села људе из тога краја, који су били вешти и упућени у рад. Трбић је отпочео организовање Пчиње.

После њега др. Гођевац је послао Тодора Крстића хлебара и комиту да иде код своје куће, да испита кретање бугарских чета и спрема што је потребно за пролаз наших четника.

На Спасовдан дошао је Тодор у Алгуњу. Тамо су му живели мајка и сестра. Први пут се сада враћао кући из које је још као дете отишао стрицу ашчији у Прокупље. Нико од сељака није га више познавао. Пробао је да живи и да ради као и они. Чинили су му се сада леви они дани када је носио џакове у Варни и месио хлеб у Одеси.

Сваког тренутка опомињао је себе зашто је ту. Обазриво се распитивао, пролазио, посматрао, слушао.

У уторак 12 маја, када је Тодор копао кукуруз, викнула га је мајка.

—Сине, неко те чека.

Оставио је заманути мотику. Пред кућом је нашао сељака.

—Ти ли си Тоша?

—Ја сам.

Погледао је обазриво у круг и пружио му згужвану хартију.

—Ево ти писамце.

Тодор је ушао у кућу и загледајући у невешта и нечитка слова видео да му то пише војвода Анђелко. Јављао му је да је дошао у алгуњски забран и тражио да Тошина мајка спреми што више хлебова а он сам да дође на Старо Селиште.

Сељак који је писмо донео, Денко, био је из блиског села Пелинца. Са њиме пошао је Крстић на састанак. У ниском шибљу нашли су чету. Изљубили су се, шапутали и ударали по рамену. Сазнао је да је чета ноћила на трлу више манастира Светог Оца Прохора где им је епитроп Недељко храну донео.

На Козјаку добили су још једног друга хајдука Китана из Пољанице у Топлици. Тодор им је говорио о турским стражама и егзархијским кућама.

Пред несретну чету није могао ни учитељ из Алгуње да изађе; истога дана били су испити и муариф је у школи седео.

Скрштених ногу, на једној торби Анђелко је напорно писао писмо за проту Ташка у Куманову да им спреми курира који ће их од Зебрњака водити.

—Нама је правац преко Зебрњака, па на Зелениково да ударимо на ћуприју, говорио је Анђелко Тодору.

Крстић се вратио кући и увече донео је у торбама хлебове што их је његова мајка умесила.

По ноћи повео их је за Младо Нагоричанске ханове. Оставио их је да продуже сами за Зебрњак, а он је наставио пут кроз ноћ. У зору стигао је у Куманово. Питао је за кућу проте Ташка. Показали су му је гледајући за њиме радознало.

Затекао је проту за столом у сред групе сељака са којима је разговарао.

—Деда, ево вам писмо, чета вам шаље.

Ташко се тргао, погледао сељаке околу уплашено и бацио писмо у фијоку.

—Шта ми, бре, причаш за чету. Ако извадим пиштољ нећеш више да се шалиш.

—Дедо, ако је за пиштољ имам га и ја, одговорио је Крстић, не разумевајући зашто се прота наљутио.

Прота је скочио и изашао из собе. Сад се тек Тодор поплашио да га не пријави Турцима и побегао из куће. У Куманову је имао брата по мајци Илију Крстића фурунцију и сакрио се код њега.

Тргло га је свирање војничких труба. Неколико суварија пројурили су у галопу. У касарнама се војници журно спремали. Из чаршије су људи бежали кућама. Дотрчао је и његов брат фурунција.

—Батко Илија, шта је ово?

—Чули су за неке комите ...

Тодор је чекао пун страха несмејући да изађе на улицу.

Војници су излазили из вароши са оделом у неред, ужурбани. Прошла су два дуга часа кад се зачуле пушке из далека. Пуцњава је била све јача. Чуле су се и бомбе. Водила се битка. У вароши су трговци узнемирени спуштали капке на ћепенцима и склањали се у дворишта. Прошло је већ давно подне када су пушке почеле да бивају све ређе и најзад се утишале.

Под вече су се низами вратили. Умазани знојем и прашином, окрвављени, маршовали су певајући турски и арапски. Срби су их слушали иза затворених прозора. Нису разумели њихове песме, али су осећали. Војници су носили четничко оружје и капе и 24 поломљене пушке.

Те ноћи шкрипала су тешка воловска кола кроз пуне улице са рањеницима. Тридесет кола пуних крви и јаука били су цена победе.

*

Док је Тодор Крстић хитао сам за Куманово, двадесет и четири четника продужили су свој пут ка Вардару. Ноћ је била тамна и тешка.

Застајали су, саплитали се о камење, клизали низ стрме падине али нису лутали. Пред њима је корачао лако Анђел Бојковић из Ђермана, поносан и весео што су њега за курира изабрали. Окретао се сваки час војводи који је за њиме ишао. Повијени, блиски у мраку, пролазили су четници, један за другим.

Спуштали су се уским стазама са каменитих врхова у долине плодне и топле, слушали су целу ноћ зриковце узнемирене и сретне — у сред зрелог жита, чији их је мирис обвијао. У даљини су видели бедна села изгубљена у мраку, без светлости, као несигурне визије. Једино су пркосно светлеле турске карауле по бреговима.

Мучила их је тишина сечена оштрим лавезом паса. Нису ни говорили, ни пушили, ни певали.

Застајали су крај потока и извора. Обилазили су поља житна да не бележе свој траг кртим поломљеним биљкама.

После поноћи месечина је сијала на њиховом оружју. У зору пред њиховим очима дизала се магла са Пчиње. Крај реке су угледали Арнауте са воловским колима.

—Бар да не квасимо опанци, досетио се Ђорђе Цветковић и повикао на Арнауте да на леђима пренесу четнике на другу обалу.

Само се један одупро. Стресао је главом:

—Јок вала, ђаур...

Нагао и плах један мдади четник, коме су Арнаути породицу побили, пушчаним метком даље му је реч пресекао.

Чета је прешла преко реке пренесена на арнаутским леђима. У воловским колима дрхтећи од страха и мржње лежао је дечко, син убијеног Арнаутина. Чим је и последњи четник нестао за високим жбуњем на другој обали, дечко је искочио из кола и појурио кроз поље. Шибан жељом за осветом, лак и брз, стигао је после два сата без даха, сав мокар у Куманово.

Кајмакам је седео са Ђоком Денковићем, српским прваком, пушио, полако говорио уз каву, кад су му довели арнаутског дечка свог уплаканог.

Казао је одмах, брзо, испрекидано, очајно да су му комите оца убиле. Било их је више од двадесет.

Кајмакам је скочио и погледао Денковића:

—Јесу ли то ваши?

—Аман, ефенди...

Дечко им је казао место где су комите прешле и оца му убиле. Јурећи у галопу суварије су од Пчиње пошле трагом поткованих опанака и дошле испод Шупљег Камена.

У сред житних поља дизао се пуст брег са голим стенама. У подножју крај стада седео је дечко чобанин на камену.

Суварије су јурнуле на дете да им покаже где су прошле комите.

—Не сум видео.

Разјарен дојурио је до њега чауш Елез и ударио га камцијом вичући да их је морао видети кад су их дотле довели њихови трагови.

—Не сум видео, понављао је упорно кроз сузе и јаук, повијајући се под ударцима камција које су са свих страна на његова леђа и главу падале.

Јаук, вику и урлање прекинуо је од једном снажан глас:

—Не тепајте дете, ево овде су комити.

На стени више коњаника појавио се Ђорђе Цветковић пркосан са пушком у рукама. Још пре него што су суварије дограбиле оружје планула је пушка Ђорђева и чауш је, са главом на ниже, тежак пао на земљу. Плотун који је са свих страна одјекнуо оборио је још неколико коњаника. Поплашени, окрвављени коњи појурили су сами кроз жита вукући за собом тела закачена за узенгије. Два три коњаника у лудом трку нестала су у прабини бежећи ка Куманову.

Начињена је узбуна и војска је пошла на Шупљи Камен, телеграфски је затражена помоћ из Скопља.

Откривени у сред дана у равници заграђеној селима арнаутским и турским, пред војском која је са свих страна долазила да их у свом све мањем кругу затвори, четници су одлучили да остану на Шупљем Камену. Он им је давао заклоне и олакшавао голим падинама одбрану. У равници их је чекала смрт из заседа, без славе и без откупа.

Рукама и ножевима правили су себи заклоне и чекали са пушком пребаченом преко насланог камена. Поуздање их је испуњавало. Над њима је био дан сунчани, летњи, а доле таласи зрелога жита слали су им са топлином мирис плодности. По друмовима дизала се у вис прашина. Са свих страна облаци, прво мали, расли су и приближавали се. Горди и смели нису помишљали на узмицање, и ако им је још био слободан пролаз преко пруге за Матејичку Планину.

Већ су кроз њиве и кроз зелена поља промицали аскери у дугим стрељачким стројевима. Ишли су напред загледајући са неповерењем у голи брег пред собом на коме се ништа није кретало. Први редови почели су се пети уз клизавае падине покривене сувом травом и камењем. Са пушком у руци војници из Мале Азије, изгорели од сунца и изнурени носталгијом и маларијом ишли су тромо у сусрет комитама.

Пуст и нем врх Шупљег Камена, кад су му се приближили, почео је као вулкан бацати на њих смртоносне кугле, завијене у црни дим, после громке заповести:

—Бомбе.

Узвици очајни, болни, јуначки, крик самртнички и последња песма из жедног и храброг грла комите Манојла Анастасијевића-Бега: »Дафина, платно белаше ...« мешали су се са треском барута, једноликим, страшним.

У подне када је ваздух треперео од топлоте, турски налети су били све чешћи, а горе је живот умирао. Пушке су биле ретке. У долини су из свих села и са караула стизали аскери и жандарми и помоћ која је дресином дошла из Скопља пресекла је последњу одступницу комитама.

Један метак прекинуо је и живот и песму комите Бега. По сувој трави клизавој од крви јурио је војвода Анђелко између мртваца и самртника, ломио им пушке и вадио из реденика последње метке.

Остало их је још седморо. Збијени један до другог, очајни и лудо храбри, појавили су се на стени бели и усправни, и крајњим замахом бацили су последње бомбе. Попадали су један преко другог покошени плотунима.

Наслоњен леђима о стену стајао је још само војвода Анђелко. Сам усред лешева пушио је и чекао. Сужавао се прстен смрти око њега. Жудно је погледао још једном широку топлу долину под собом, плаве далеке брегове иза којих је била граница, спасење, живот слободан и небо ведро, жуто као житна поља око Шупљег Камена.

На подневном сунцу крв је опором мирисала. Од ње му је и бело поречко одело потамнело. Крв његова, другарска, арнаутска и низамска.

Разбио је о стену пушку и алтипатлак без метка, безкорисне.

Само су осам бомби сакупљених из пустих тарачуга лежале као црни плодови пред њим. Девету је држао у руци.

Хамди паша, пруски ђак, пријатељ грофа Паре, хтео је бар последњег четника живог да ухвати. Не из милосрђа, већ да његово признање буде оптужба званичне Србије.

Наредио је напад без пуцња, без убијања.

Анђелко је принео цигарету црној јабуци, коју је у широкој шаци стезао. Девет пута се јуриш поновио. Девет пута су кроз дим, смрт и јауке бежали војници низ падине стрме и клизаве.

Бимбаше и онбаше ударцима сабље по леђима и дивљом виком повеле су и десети пут мале анадолске војнике, изнурене, избезумљене у напад.

Сребрни пламен, блистала је на сунцу кама у руци Анђелковој.

—Предавај се...

Дигао је руку у вис. Знак предаје.

Усред радосне вике, док су преко стена пужали војници хитајући да заслуже награду, пале су преко њих последње речи:

»Овако се српски комита предава«, громке из срца, пркосне и горде.

Рука се грчевито тргла и тело се свило као спаљени цвет.

Када су се најзад испели горе нашли су само лешеве двадесет и четири јунака, поломљено оружје и мир.

Узалуд су тражили убодима и ударцима остатке живота код њих. У средини, под стеном, лежао је војвода Анђелко са грлом пререзаним камом коју је чврсто стегнуту држао у руци.

*

Задовољан што је чета Анђелкова пребачена, сигуран у успех, капетан Рафајловић дошао је у Београд. Уморен од ноћног путовања легао је одмах да

спава кад је стигао у очеву кућу у улици Светосавској на мирној периферији Београда. Од једном угледао је у сну Милана Ђорђевића, свога момка, који је са Анђелком отишао. Дечко сав крвав показивао му је велику рану на грудима.

Рафајловић се пробудио и скочио је уплашено:

—Шта ти је? упитао га је отац који је у истој соби седео.

—Наши су изгинули...

Испричао му је сан.

Узнемирен пошао је одмах да тражи Гођеца. Код куће га није нашао. Звао је телефоном општину и доктор се јавио.

—Знаш ли где су наши?

—Сви су изгинули...

Рафајловић је испустио слушалицу. Одјурio је у општину. Гођецац је тек био сазнао за извештај који је Министарство Спољних Послова из Скопља добило. У њему су се помињала 24 изгинула четника. Било им је чудно јер су они 23 пребацили. Тек касније сазнали су да се на Козјаку Анђелковој чети придружио хајдук Китан из Пољанице, кога су познали по пушци пибодуши.

Замишљен враћао се Рафајловић кући. Затекао је телеграм из Врања од Мила Цупаре.

»Вагон вина који си послао са 23 бурета пропао. Попуцали обручи и све се вино просуло.«

Првим возом, кренуо је за Врање, али га је одмах натраг вратио телеграм Министра Унутрашњих Дела Стојана Протића.

Турска је протестовала. Дипломација се заинтересовала.

Са врата Стојан Протић је дочекао Рафајловића љутито:

—Шта се ви правите држава у држави? Што чините влади неприлике?

Рафајловић није носио униформу. Имао је неограничено осуство.

—Ако ме питате као Министар Унутрашњих Дела нећу вам рећи ништа.
Ако ме питате као добар Србин Стојан Протић хоћу.

Протић се одобровољио.

Рафајловић је дуго говорио и када је после два сата изашао из кабинета
веровао је да је оставио Стојана Протића као присталицу четничке акције.

КРВАВА ЖЕТВА

Покрет није био заустављен. Четири нове чете чекале су да пређу границу. Шупљи Камен био је вино које дражи.

Баштован из скопског поља Вељко Мандарчевић, широких плећа, са црвеном марамом око кечета, постао је војвода чете која је имала у Скопску Црну Гору да крене.

Прекаљен четништвом, искусан, смео, Глигор Соколовић водио је чету прилепску.

Риста Цветковић-Сушички, негдашњи друг и војвода Зафиров, био је одређен за Пореч где је његову чету Мицко нестрпљиво чекао. Пореч је био челични прстен око извора усташког. Сваки је његов сељак био мученик и јунак. Тај челични прстен мали ипак је одбијао од себе све налете. Из њега су потицале на све стране као струје снага и остварење за борбу.

Четврта чета имала је прва да пође у Дримкол охридски. Ђорђе Цветковић из Лабуништа дримколског напустио је своју кафану код Три Грозда и пошао у живот хајдучки. Василије Трбић кренуо је са њиме као други четовођа.

Топле ноћи 19 јула, која је мирисала на зрела жита, прешле су све четири чете границу. Ишли су безбеднијим правцем који је Трбић још Анђелку био предложио. Нису хитали. Проводили су дане у Козјачкој гори или скривени у пчињским селима. Ноћу су ишли под звезданим небом, брзо и весело као по дану. Силазили су опрезно ка вардарском прелазу.

У селу Живињу, насред раскршћа, кад је село спавало помешали су своје сенке и туђе. Сусрет изненадан и непријатан ублажио се весељем и другарством бугарског војводе Бобева. Уверавао их је да је сретан да заједно четују. Одмах их је повео према селу Лисичју да тамо Вардар прегазе. Једини је Глигор слутио превару и ишао преко срца. Једна изненадна турска потеря која им је пресекла пут на небеској линији, нагнала их је да се спасу обалом Пчиње и пређу Вардар по првој намери код њене утоке.

Те беле ноћи 31 јула у селу Лисичју узалудно је велика бугарска заседа чекала да им Бобев доведе Србе и да побаци рођење српског четничког покрета.

Код села Солпа сушили су одела на првим зрацима јутарњим али топлим и летњим. Одмарали су се у жбуновима шимшировим и јели влажан хлеб. Бобев који није смео да се врати од потере био је са њима.

Сутра дан 2 августа чете су прошле кроз Дреново и идући један за другим испели се на планину Шипочар да се одморе у слободи и напију миришљавог млека код влашких бачила. Три дана су слободно гледали у небо и лежали на ветру планинском и пазили више из навике на облу линију хоризонта. Пошли су и више у планину Даутицу са које је свако од њих гледао као господар у даљину.

Глигор немиран, сметан присуством Бобева, није могао даље и повео је своју чету за Бабуну. Три чете остале су и стално праћене Бобеном сишле су у Белицу. Затекле су тамо још неколико бугарских чета. Њихов војвода Ванча предложио је да позову Мицка, господара Пореча. И Срби који су сишли са Даутице са Бобевом чекали су га не слутећи превару. Али Трбић имао је још једне очи за све заједничке послове комитске и тражио је увек позадину у стварима. Тако и овога пута преко сељака јатака известио је Мицка да не долази. Од пијаног бугарског друга, побратима за један сат, сазнао је заверу.

После овог сазнања Трбић је са Ђорђем Цветковићем и четом кренуо за Демир-Хисар. У Белици су остали Вељко Мандарчевић, већ спреман за издају, и војвода Риста Сушички.

Нису дуго сами путовали. Већ више села Сланског у планини наишли су на чету бугарског војводе Ђурчина који им је љубазно, али са намером да их уходи, дао два пратиоца до Цера у Демир-Хисару.

*

Београд јо славио југословенско јединство. Крунисање Краља Петра, првих дана августа, праћено је одушевљеним југословенским манифестацијама. Београд је био пун Хрвата, Војвођана, Босанаца и Бугара.

Знанични кругови показивали су највећу пажњу генералу Николајеву изасланику кобуршке династије, кобне за југословенску идеју, која је свој отров дубоко улила у жиле бугарског народа и отровала га за далеку будућност.

Београђани су искрено клицали бугарским студентима који су тада стигли, а на југословенској уметничкој изложби бугарским уметницима дато је највидније место.

Под сугестијом одушевљеног Београда наше војводе у Поречу и Демир-Хисару, и ако пуне рђавог искуства, веровале су да се са Бугарима може заједно радити.

Као одговор на југословенска клицања Београда дошли су покољи.

Мир је пао на Кокошиње још са првим мраком 6 августа. Мирисало је пожњевено жито. Прошла је поноћ када су залајали пси са свих страна. Осетили су како се око села притиснутог умором и сном стеже кобни појас сенки које су све ближе долазиле.

Пробуђени сељаци знали су да сваки ноћни лавез доноси огањ и смрт. Без шума, прожимани страхом и слутњама, бдили су и чекали.

Ударци кундака извалили су врата на кући проте Јована Алексића. Још тога вечера, док су на жеравици пекли млечне кукурузе, кућа је била пуна смеха, живота. Дошао је био гост из Куманова нови сеоски учитељ Јован Цветковић, младић, скоро дечко који је тек изашао из призренске богословије. Са њим је био и протин синовац Милан Поп-Петрушиновић, само се поп Петруш, брат Алексићев, затекао на путу ван села.

Жене су бежале по кући и вриштале. Три човека немоћна да се бране, без оружја сачекала су мирно Атанаса Баботу, мајора бугарске војске и његове комите које су са виком подивљале јурнуле у кућу.

Попов слуга Михајло Миладиновић, који је хитро побегао на таван, слушао је дрхтећи од мржње и страха језиве јауке. Те ноћи и његова се судбина решила. Постао је осветник. Чуо је да је даскал Довезенски негде тамо у Србији чету скупио.

Као жива ограда стајали су насред сеоског пута, чврсто увезани конопцима један уз другог, прота, његов синовац, кмет Трајко Цар, старац Мита Пржо са сином Грозданом и Гавом унуком и Јован Ивановић-Чекеренда, највиши и најлепши младић у читавој кази кумановској.

Атанас Бабота бројао је своје жртве. Осетио је на себи очи српског учитеља, издвојеног пред везаним сељацима. Тај поглед се није склањао са њега.

Четрдесет и пет људи убио је Бабота и никад му нису жртвине очи откривале душу тако прибрано и свесно.

Постројене у полумесецу лево и десно од војводе, комите су чекале са спремним замахом његову реч.

—Не сте Срби, Блгари сте.

—Срби смо.

Младост и храброст учитељева задржавала је Баботу.

—А, бре, рекни аз сам Блгарин, па бди Србин, ште ти аризам¹ живота.

—Не поганим уста тим именом.

Бабота се дивио. Није га вређало. Неодлучно је клатио пушку и упирао бајонет у груди и мишице везаног учитеља.

Гледао је без страха у оштар, намазани нож чије је убоде као пламени врх осећао.

—Шта мрцвариш!

Мушки крик се угушио у млазу крви. Јован Цветковић, млади даскал, бацио се сам изненада свом тежином тела на бајонет пред собом.

Бабота је запрепашћен са напором извлачио нож из дубоке ране.

Покољ је отпочео. Пробадали су људски сноп и пуцали у ред збијених тела. У прса првога ударао је куршум да се задржи у плећки четвртог или у

1 опростим.

рамену петог сељака. Шест повезаних робова вукли су ужетима високо, снажно, изранављено тело младога Чекеренде. Пуцали су сада само у њега, а он је увек стајао и мртав усправљен над самртницима. Само се његова лепа глава нагнула.

Већ заморене комите су пошле из села. Бабота није био још задовољан. У школи на спрату изнад сеоске крчме, нису нашли другог, старог учитеља Дана Стојановића чију је главу комитет тражио.

Када се на топлом, сунчаном јутру црни низ Бугара на видику изгубио, закукале су жене. Отворила су се врата на свима кућама. Ћутећи, горки, без суза, сељаци су дрешили мртве. Слуга Миладиновић је сишао са тавана. Застао је крај лешева својих господара и мрачан изшао је из села да потражи чету Довезенскога.

Пре него што је стигла у Кокошиње заштита, још једном се појавила у селу чета Боботина. Кафеџија из Башиног села, који је држао крчму под школом, дрхтећи, већ избезумљен од страха, слушао је — са целим селом — читаву ноћ страховите урлике над собом. Даскал Дане Стојановић није хтео да се одрекне српскога имена.

Баш овога дана, 7 августа, када је слуга попа Петруша пошао да га потражи, Довезенски је са четом прешао преко границе из Србије. У четничкој шифри он се сада звао Јован Слово Жеглиговац. Негдашњи београдски богослов и македонски учитељ, седам година је гледао како око њега људи због имена постојани умиру. Када су му у марту 1904 Бугари убили кума Атанаса Стојиљковића из Довезенца, он је затворио школу, пребегао преко границе и затражио од врањанског одбора дозволу да чету окупи.

На Козјаку је затекао Јована Пешића-Стрелца, који је за собом водио 25 четника из Топлице, врњанских граничара и из Старе Србије. Осветник и гласник, слуга из Кокошиња, ту их је открио. Док су силазили низ Пчињу још једном се са ужасом кроз читав кратовски и кумановски крај, поред целата Атанаса Баботе пронело и име резервног бугарског официра и комите Јордана Спасева, родом из Бугарске.

Богату српску породицу Дунковиће, старином из Берова, која је одржавала отпор кратовског села Рудара против егзархије и Бугара, комитет је осудио на смрт.

У зору 11 августа тридесет комита Јордана Спасева опколили су вакуфску воденицу код села Ваков-Неновце. Стари Неша Дунковић, који је ту ноћ млео своје жито, наглув, у хуци воденичких кола, у белом облаку топлог брашна, није ни чуо кораке. Изненађен, везан, лежао је немоћно под камама које су се са дивљим псовкама на њега спустиле. Никога није било близо да му помогне. Само је дечко под својче, непримећен иза цакова, слушао обамро од ужаса, како сатима стари Неша издише у страшном ропцу али без јаука. Узалудно су му Бугари секли комад по комад месо са листова и бутина, узалудно ломили ударцима кундака ноге испод колена. Неша им није учинио радост да чују његове јауке. У бесу ишчупали су му језик који није хтео ни да моли ни да одјек страховитих мука открије. Отворили су му камом трбух да гледају како дрхти у њој као полип још топла утроба.

Јордан Спасев дограбио је маљ који је крај воденичких врата стајао и свом силином смрскао главу мртвога старцајунака. Са просутим мозгом комите су свој измет помешале.

Са Кратовске Реке, која је још увек окретала узалудно празно воденично коло, Спасев је повео чету на блиско Рударе. Над пожњевеним њивама био је сунчан дан и небо летње без облака. Без слутње, умирено даном и сунцем, село је расуто преко поља весело спремало летину.

Крај гумна, у прашини од жита, Сребра, ћерка Нешина је безбрижно певала. Од једном је песма у грлу застала. Угледала је прљаве браде и дуге косе комитске. Скочивши са гумна њен муж Младен Чизмаковић појурио је да се спасе. Устрељен као звер остао је на покошеној њиви. На све стране чуо се јаук. Лежали су мртви један до другог Димитрије Дунковић, брат Нешин, његова жена Тројанка и син Кузман кога су првог заклали. Житни снопови постали су под њима пурпурна простирка.

Лепотица Сребра требала је својим криком да развесели целате пред којима је њен отац умео да умре ћутећи. Скинули су је и њено лепо тело бацили су на снопове усред лешева. И по том су долазили редом свих

гридесет комита. Зверске очи напуњене крвљу и смрћу и ведро небо, наизменично су се мешали у њеној полусвести. Један нови, ужасни бол повратио је тренутно у живот. Одрезали су јој груди. Кидали су јој нокте, резали прсте, и скидали кожу на кајишеве. Смејући се дивље, комите су бацале један другом као румену лопту ишчупану женину материцу.

*

За ово српски четници у Поречу и Демир-Хисару, стално праћени Бугарима, нису ништа знали.

Пролазили су дани кроз дивљу и тиху планину. Чета Ђорђија Цветковића, уморна и гладна пошла је у село Горњи Дивјаци. Сељаци су их угостили сиром и ракијом. Одмарали су се распасани на пољавама и овчим кожама. До њих је долазио мирис свежег хлеба. Шалили су се, певали и причали са децом која су већ познавала опасност и научила да прећуте шта виде и чују.

У кметовој кући зиданој на спрат одмарали су се Ђорђија, Трбић и Стеван Ђела, опружени на поду у мирису топле штале који је кроз даске долазио. Лено су протезали руке и ноге, јели, пушили и опет јели.

По подне Трбић је пошао у авлију. Крочио је низ неколико степеница. Њему у сусрет безбрижно се пео турски жандарм недижући главу. Изненађен у тренутку када је угледао комиту, имао је времена само да издане. Тешко је пао у двориште са камом у грудима. Брзо су га склонили у шталу и покрили сеном сељаци. У ноћи су га изнели до шуме и тамо закопали.

Одмор је нагло прекинут. Озбиљни и мрки сви су се од једном опасивали, навлачили торбе, прегледали оружје.

И опет једна ноћ ходања тихог и опрезног, безперкидног и уједначеног као пут реке кроз планину.

Сусрет са Бугарима није се прекинуо ни у селу Церу где су сутра стигли. Бугарске војводе, учитељи Христо Узунов и Ђорђе Сугарев, наметнули су им своје другарство. Пошли су са њима и девет четника Ђорђија Цветковића осећали су се као заробљеници. На њих се мотрило са обе стране.

У планини више села Мраморца Петар Чауљев, који је у шуми са четом логоровао, саопштио је Цветковићу да им комитет забрањује да оду у Дримкол.

Баш тих дана, 14 августа, Бугари су тамо у селу Подгорцу убили попа Ставру Крстића. И отац му је био свештеник. Звао се Стојан. И њега су Бугари убили.

Сазнали су да ће на вече Велике Госпође да свети воду код свога кума у Подгорцу. Кум је био на путу и док је жена прешла код комшија, ушли су у кућу и скрили се. Кроз расушене даске нишанили су на свештеника који је читао молитве. Рањен, затворио је врата и са револвером тражио је непријатеље пред кућом. Невидљива заседа послала му је и друго смртно зрно у главу.

У Мраморцу су српски четници сазнали од сељака за смрт поп Ставрину. Далеко од других чета, без наде на помоћ, преварени и опкољени, разумели су тек сада свој положај. Чауљев им је говорио о разоружању и комитском суду за злочин против бугарске организације. Задржало се на претњама. За извршење и решење сметали су им Срби, војводе у бугарским четама: Тасе и Дејан из Присовјана и Цветко из дебарске Јабланице. Заклетва их је везивала за комитет, али им она није сметала да заштите српске четнике са којима су зиму заједно у Београду провели и да отворено покажу да ће бранити животом своје саплеменике и другове.

Чекали су Дамњана Грујева, другог шефа комитета после Сарафова, који је требао да стигне из Битоља.

Једног вечера ушла су у Мраморце два сељачка попа. Видело се да су дошли из далека. Браде су им биле чупаве, лица знојава и боре на хаљинама пуне прашине. То су били Дамњан Грујев и његов пратилац.

Трбић га је знао из крушевске побуне и из ноћног састанка на Серави. Искористио је познанство и успомене. Сетио га је револуционарног другарства заједничке борбе и његовог детињства, када је он мали Дамњан Грујевић из Смиљева био питамац друштва Светог Саве у Београду и шегрт у штампарији Пере Годоровића, коју је по његовом селу назвао Смиљево.

Оштро држање војвода Тасе, Дејана и Цветка било је пресудније за одлуку Грујевљеву него успомене и речи Трбићеве. Пустио их је слободно. У чети Ђорђија Цветковића остали су само Трбић и Коста Косовац. Док су преговори са Бугарима вођени, остали четници разбегли су се. Стевана Недића Ђелу, оптужили су за давно бегство из чете војводе Наћа и Сугарев га је разоружаног повео са собом ка Битољу да му суде.

Бугарски војвода Србин Цветко испратио је до Дрима Ђорђију Цветковића и његова два друга да их осигура од могућних непријатности. На обали су се опростили искрено и срдечно и Цветко је гледао задовољно како Срби газе кроз брзу и бистру воду. Још један поздрав дигнуте руке у вис са друге обале и по која кратка реч што је вода односила. Изгубили су се. Тежак је био рад за три усамљена српска четника кад су дошли у Дримкол. Сва дримколска села била су промешана са муслиманима. Више од половине их је било свугде сем у селу Боровцу где су Срби могли да их приме несметано и пуни наде.

Овде су тек сазнали за покољ у Кокошињу и Рудару. Сва села су препричавала сцене језивих смрти. Све дотле појмови су били помешани. Срби су одлазили да у Софији буду официри, Бугари су долазили на београдски универзитет, а сељаци из Јужне Србије ступали су у чету за борбу против Турака не питајући да ли их је образовао македонско-охридски Комитет или доктор Гођевац и капетан Рафајловић, да ли су долазили из Београда или из Софије. Ни Бугари нису натурали своју народност сељацима који су дошли да се боре и да их помогну. Мржња је била у малим размерама разграната и само неколико Злата је због ње морало да изгуби главу.

Први је чин потпуног одвајања и међусобне православне борбе била трагедија у Кокошињу и Рудару. Срби четници и војводе код Бугара остављали су их, усамљено одлазили или прилазили српским четама. Заједничка сарадња је раскинута дубоком мржњом. Борба још није почела, само је неододив био осећај раздвајања. Одлазило се.

Млади Цене Марковић, лепи бугарски коњички официр и комитски војвода, после Кокошиња од једном се осетио у туђини код Бугара, тако да му је изгледало да је јуче дошао кз српског села Јелишника код Тетова, у

коме се родио. Све оно што су Бугари засадили у њему од једном се осушило под страшним дахом кокошињског и рударског зверства. Без опроштаја оставио је своје дојучерашње другове и сам пошао у ноћ. Прешао је Србима.

*

Сугарев је водио разоружаног м везаног Стевана Ђелу ка Битољу. Једне ноћи изненадила их је бура у планини. Када је летња, нагла киша престала, видели су да су изгубили српског четника. Узалуд су трагали за њиме између мокрих храстова. Стеван је везаних руку бежао, падао. На једном мокром камену раскинуо је везе и слушајући надошли планински поток, уморан, мокар и рањав, заспао. Сутра дан пошао је ка Бабуни. Недељу дана је тражио, ишао са циљем у лутању да нађе Глигора. Случај им је помогао да се, изгубљени као на води, ипак сретну у планини.

Избегавајући опрезно сусрете са војском и Бугарима, Глигор је вешто и брзо организовао села око Прилепа, именовано и постављао сеоске војводе, десетаре, благајнике и курире, заклињао сељаке, судио. Брзо је своју малу власт укоренио. Као мали кнез владао је са врха Мукоса.

У једну рану зору стигао је у своје Небрегово. Одмах је сניה упутио са кирицијама својим пријатељима да га преведу у Србију. Желео је да његов Антон буде српски војник. У Београду примили су Антона Соколовића у подофицирску школу.

ДАСКАЛ БАБУНСКИ

Почело се и сада се више није заустављало.

Одбори су радили, чете се нове прикупљале, оружје тајно пребацивало. Ништа није могло задржати и успорити четничку навалу. На Козјаку и Бабуни, у Пчињи и у Поречу свака је шума била збориште хајдучко. Лутало се између живота и смрти у тражењу слободе. Очајна усташка решеност разбила је све сумње и колебања.

*

Министар Унутрашњих Дела Стојан Протић, непопустљив и непроменљив у мишљењу, био је увек против четовања и оружја. Можда је он сам саосећао са комитама, које су у ноћима лутале планином и пољима, на које је често светлост мученика падала, али је као члан Владе спречавао, у колико је знао, сваки рад са оружјем из Србије.

Концем августа 1904 полицајски чиновници, који су по наређењу свога министра увек мотрили на рад четнички, ухватили су у возу на врањској железничкој станици сандук са 18 брзометних пушака које је комитски Централни Одбор упутио за Ристовац Окружни начелник Драгић Павловић вратио је сандук у Београд. Протић се љутио, викао, претио.

У Београд је стигао Светозар Томић, професар гимназије из Скопља и сазнавши за ухваћену пошиљку, примио је на себе да оружје прокријумчари кроз Србију. Обојио је црно дрвени сандук и на њему написао крупним белим словима:

»Књиге за скопску гимназију.«

Преношење српских књига Турци нису дозвољавали и морало се тајно вршити. Црно обојени сандук стигао је несметано у Врање. У ноћи људи Рафајловића и Веље Карића пренели су га на чифлук, четничко склониште и по куририма оружје је пребачено на Козјак.

Томић задовољан успехом ове мале преваре, вратио се у Скопље.

*

То лето 1904 дошао је у Скопље прота Стева Димитријевић из Призрена. Он је требао да стане на чело учитељске школе и гимназије, чији је директор, за турске власти, још увек био Илија Вучетић.

Прота Димитријевић није хтео да своје старо место остави, али су га одлучиле речи Гођевчетове и Атанацковићеве. Знали су да је он вешто наоружао Србе око Призрена и сузбио арнаутске качаке. Комитски одбор рачунао је на њега да се око самог Скопља рад отпочне, јер су Томић и Манчић сами били немоћни, а конзул Ристић, по наређењу из Београда, не само да није помагао, већ је спречавао рад оружјем и четама.

Када је стигао у Скопље прота Димитријевић је већ донео план акције. Бавећи се кратко време у Београду основао је одбор за одржање Дечана. Преко манастира намеравао је да и у Скопској Црној Гори рад отпочне.

Кујунџије, кондурџије, чорбације скопљанске долазиле су са децом и женама, носећи јастуке и ибрике да у скопским манастирима лето проведу.

Прота Димитријевић је кроз оправку манастирских цркава појаву прве чете припремио.

У јуну 1904 пошао је прота са Вучетићем и професором Петром Косовићем да и они у скопским манастирима летују. Прелазили су из Св. Илије у Св. Арханђел код Кучевишта и најзад у Побужје, гледајући увек у шетњама стазе, којима би четнике неопажено провели. Из Побужја пошао је Димитријевић са два друга у Булачане и ту их је у кући Спасе »конзула«, са пушком на крилу, дочекао Николица, бугарски војвода. Србин из краја дебарског продавао је бозу у српској гимназији у Скопљу и познавао Вучетића. Немир хајдучки одвео га је у четништво. Из Србије још нису чете долазиле и он је пошао у Бугарску.

Говорио је проти и професорима о братству које треба да споји Србе и Бугаре, о заједничком непријатељу, и сећао се радосно када је са кантом бозе, сјајном на сунцу, стајао пред излазом из скопске гимназије. Поверљиво се жалио на своје вође које су само мржњу стварале и код Червеног рака у Софији новце комитета испијали, док су њих остављали да убијају ждребад у планини, да би од сирове, топле коже начинили себи опанке.

Није дуго Николица братство проповедао. Његове искрене и горке речи стигле су до Червеног рака у Софији и један изасланик комитета револверским метком у потиљак његову је борбеност и живот угасио.

Када се вратио у Скопље прота Димитријевић позвао је Спасу Призренца из Велике Оче, Стеву Симића, Бошка сина Заје школског гаваза и још једног сељака призренског, све дунђере, који су и у своме крају под оружјем куће правили. Послао их је у манастир Св. Богородице код Побужја. Дању су дељали греде, пекли цигле и оправљали манастир а ноћу са пушком по планини и селима лутали спремајући први канал четнички.

Курири комитета преносили су у ковчезима, између капута и кошуља пушке са одсеченим кундаком и бомбе.

Неколико дана по повратку Томићевом донета су тајно у Скопље два расклопљена карабина и пет бомби, које је четнички одбор за Скопску Црну Гору послао. Пушке и бомбе требале су се пренети у манастир Св. Илије, где их је поп Стевко из Бањана очекивао, да их Спаси Призренцу дотури.

Турци су строго чували све мостове на Вардару.

Томић се примио да пренесе сам пушке и бомбе. Тражио је само да их преко ноћи у његов стан пренесу.

Два дана касније био је уторак, пазарни дан. У зору дошао је пред гимназију фијакер који је Томић погодио. Док је кочијаш пио понуђену каву, две кратке пушке брзо су биле убачене испод седишта. Директор гимназије је сам носио велику корпу из које је вирило пола печеног прасета. Са женом сео је на седиште неравно од цеви пушчаних.

На мосту их је стража задржала. Чауш је познавао Томића. Упитао га где иде.

—У Бањане да беремо грожђе.

Турчин се нагао над корпом, угледао прасећу главу, окренуо се, плунуо и дао знак да одмах продуже.

Поп Стевко их је дочекао пред манастиром Св. Илије. Алију су позвали на ракију. За то време пренели су оружје. У конаку су склопили пушке и извадили бомбе испод прасећег печења у корпи.

Спаса Призренац је у брзо и сам пошао за оружје. Са своја три друга хајдука и дунђерина, обучен у арнаутско одело, кренуо се за границу. Од четничког одбора у Врању добио је 40 мартинки, које је на коњима јавно кроз гиљански крај пронео. Као Шкиптар говорио је арнаутски, заустављао је свој караван баш у њиховим селима, одлазио да клања у џамију, и настављао смело даље пут причајући радозналим Арнаутима да носи пушке за трговину.

Готови да помогну увек кријумчарење и препродају оружја Арнаути су га пријатељски, са жељама за успех испраћали.

Четрдесет мартинки стигло је несметано у Бањане.

У Скопљу је прота Димитријевић са Томићем, Манчићем, Косовићем и Раденковићем саставио одбор четнички.

Конзул Ристић, коме су се чести нестанци протини чинили сумњиви, позвао га је и оштро му рекао да он никакву четничку акцију неће допустити:

—Не могу да дозволим да запалите Скопску Црну Гору па да је ја гледам како пропада у пламену.

Прота је умирио конзула да је њихова акција само просветна и да никакве везе немају са четама.

Ни турске власти ни конзул нису слутили тајну учитељске школе, у коју је сваког пазарног дана са поречким сељацима свраћао Спаса Фишић учитељ. Долазио је у белом сељачком оделу, и пред мрак излазио отежао, спутан сукненим хаљинама као гвозденим оклопом. Његове су беле цоке биле пуне револвера, муниције и бомби које је за Пореч носио.

Касније су у гимназији и учитељској школи, између ђака интерната лежали рањени четници из Пореча, које је др. Шушкаловић превијао и лечио.

*

Арнаути, верни својој беси, били су потпуно сигурни и четнички одбор им је поверовао пушке да их у колима пуним жита пренесу до Велеса. Са њима се радило лако и сигурно.

Охрабрен што је све тако лако и добро ишло, наш одбор у Скопљу слао је пушке преко Вардара по женама из Скопске Црне Горе. Оне су их преносиле слободно дању на дугачким даскама на глави поред пресних хлебова.

*

У скопски четнички одбор дошао је једног дана млади учитељ Јован Стојковић-Мартолац. Бојажљиво је показао писмо директора наше гимназије у Велесу Бавида Димитријевића који је био спона између српског комитета и Глигорове државе на Бабуни.

У писму Димитријевић је покривеним, чедним речима објаснио оно што је младић ћутљив и скроман избегавао да призна. То писмо преведено комитском шифром јављало је да даскал хоће да постане четник и да га треба пребацити у Србију.

Кројач Миле Манчић, који је у то време оставио дућан и постао благајник скопске организације, превео је Стојковића преко границе у Врање.

У трећој класи препуној сви су јели и причали о себи. Од досаде говорило се више него обично. Исповедали су што не би иначе. Учитељ је слушао и ћутао. Више њега у сандучету било је савијено ново бело одело четничко.

И кад су прешли границу ћутао је и даље и слушао друге. И ако више није било опасности, о себи није имао шта да каже. За њега је прошлост била без догађаја.

Био је из срца Азота. Кад га је родила, мајка му је умрла. Звала се Петкана. Растао је у шуми. Дете је било јатак. Имао је 11 година кад је оставио овце и пошао »у школу«. Учио је код ујака Димка Најдановића, бакалина у Оморану «стару науку». Сељаци су плаћали Димку дукат годишње да им научи децу да по песку пишу српску азбуку и бројеве. За други дукат добијали су часловац, писали мастилом по хартији умашћеној

зејтином и петролеумом у бакалници и певали у цркви. Када је довршио »учење«, отац га је одвео у Велес на »нову науку«.

Бугарски учитељ прекрстио га је одмах. Постао је Иван Стојков. Оцу се није допало дебело јер на крају имена његовог сина и одвео га је у српски конзулат. Из Скопља су га упутили у београдски дом Св. Саве. Од Милоша Милојевића научио је

прво војничке вежбе па онда књигу. На протест турског посланика овај пропагандистичко-војнички интернат који је дечаке сувише васпитавао смелости и борбености морао је бити затворен. У Нишу је постао учитељ и вратио се у Азот.

Две године је чекао у Велесу да се српске школе отворе. Видео је како се сељацима жито просипа на пазару, како се Срби бацају у Вардар, како се прети.

Најзад је постао учитељ у Теову. Један Србин сељак дао је своју кућу за школу. У њу су одмах прешла сва сеоска деца, која су дотле ишла у бугарску и у којој је остао само учитељ Трајан Кантарџијев са једним ђаком и то »ћопавим«.

Очеви његових ђака гинули су. Бугарски комита Пано Арнаутов убијао је да поплаши и да отера даскала. Није се могло радити. Жртве су биле сувише јаке и деца и сељаци преплашени. Згађен и немоћан напустио је све и пошао решен да буде четник. Видео је да је то једини пут до његове замисли.

У Врању даскал Стојковић постао је војвода Бабунски.

КРСТА ТРГОВИШКИ

Узалудне су биле наде Скопске Црне Горе у прву српску чету. Вељко Мандарчевић, скопски баштован и војвода, оделивши се у Белици од друга Ристе Сушичког и бугарског војводе Бобева и његових комита понео је у себи сазрелу одлуку за издају. Само је један друг, послан као и он од Бугара, знао његове намере. Радосно су четници прегазили Вардар код Лисичја и почели да се пењу уз огранке Карадага плаве у летњем свитању.

Између Мирковца и Булачана крио је Мандарче своју чету и чекао. Гледали су четници блиска скопска минара румена и витка у вечерњој светлости. Дане су проводили у дубоким потоцима под хладном сенком шума, или иза низова паприка и дувана по доклатима сеоских кућа. Нестрпљиво су мислили на борбе, ноћне нападе, преварене потере. Мандарче је нестајао са својим пратиоцем да се у зору врати и да саопшти да још увек морају да чекају стрпљиво.

Почетком септембра добио је конзул Михајло Ристић необично писмо из Булачана. Вељко Мандарчевић га је звао, преклињао да дође, јер има да му саопшти нешто необично важно за државу. Говорио је да се ни тренутак не сме изгубити. Конзул Ристић који је по упутству и наређењу владе из Београда био против четничке акције, али ипак зато патриота, колебао се за тренутак између дужности и осећања. Писмо је добио у ноћ, а састанак му је био заказан већ за сутра дан изјутра у кући Спасе »конзула« у Булачану. Није било времена за питања и објашњења. Узевши одлучно на себе одговорност пошао је у зору у фијакеру, само са драгоманом Спиром Хаџи-Ристићем, за Булачане.

Изашли су из поља дуванских и код чифлука испод Бутења угледали су бугарског учитеља како жури ка Скопљу, склањајући поглед са фијакера.

Пред селом, заклоњена иза дрвећа, дочекала их је стража.

—Је ли прасе готово? изговорио је драгомаи брзо уговорену лозинку.

У кући Спасе »конзула« чекао их је Вељко Мандарчевић у шумадиском оделу, главе замотане црвеном марамом, са својим поузданим четником.

Одмах је отпочео да објашњава дуго, збуњено да је морао да позове конзула; жалио се што српска држава не помаже четнике, те су немоћни и без довољно оружја.

Још пре него што је војвода изложио то важно питање због кога је конзула позвао, ушао је у кућу гласник бугарске чете. Мандарче се одвојио са куриром у другу собу на разговор.

Са доксата гледали су Ристић и његов драгоман на високе тополе у долини крај потока, сеоску децу код ограда и роду у гнезду на суседном димњаку. Одједном је Хаџи-Ристић угледао у средини села турске жандарме са ђумругџијама, које су дошле да попишу ракиске казане.

Пола сата је већ протекло од како их је Мандарчевић оставио да са бугарским гласником говори. Све је изгледало сумњиво и Хаџи-Ристић позвао је конзула да што пре напусте село.

Док је фијакер силазио путем који је поток изрио окретали су се неповерљиво. Најзад је у долини, када се у жутим облацима прашине Скопље указало блиско пред њима, осмех развукао забринута лица.

После три недеље Михајло Ристић добио је у писму савет од Свете Симића нашег дипломатског представника у Софији, да избегава састанке са војводом. Бугарска чета чекала је више Булачана да опколи село и зароби конзула. Само је долазак жандарма и беглиџија задржао препад.

Али још пре савета из Софије престао је Мандарчевић да буде српски војвода. Одмах после састанка у Булачанима послао је писмо са црвеним печатом чети коју је оставио у Мирковцу да се састану са Бугарима. На писму је потписао конзула.

У ноћи, када су заједно седели, чета Бобева опколила је Мандарчеве четнике, разоружала их и везала. Потерали су их пред собом ка бугарској граници. Зауоставили су се у Мургашу. И овог пута изненадна појава војске спасла је слободу или животе српским четницима. Видећи да војници већ улазе у село, Бобев је побегао, заборављајући заробљенике.

Сељаци су одрешили српске четнике, дали им своја одела и извели хитро на гумна. Од комита постали су радници који су мирно помагали на вршидби.

Чим је војска прошла три четника: Крста Ковачевић-Трговишки, Ванђел Скопљанче, железнички кондуктер и стари комита и Ђорђе пожурели су у блиско Довезенце. Склоњени код сељака и тренутно по страни од свих окршаја послали су два писма: војводи Довезенском и селу Мургашу.

Још исту ноћ стигао је Довезенски, стари Крстин познаник, и дошла су заостала четири Мандарчетова четника.

Крста Трговишки постао је војвода. Са шесторицом другова образовао је чету, коју је још из Београда требао повести, јер се у Старој Богословији избор вршио између њега и Мандарчевића.

Четири године четништва, лутања, колебања, суровости и јунаштва стајале су већ за њима.

Несаломљив, пркосан, он није могао да живи покорним сељачким животом. После свадбе одметнуо се у комите. Једна реч је преломила његову судбину.

Помињао је он друговима често тај за њега значајан дан у августу 1900. Весело је пошао са братићем, дечком од 6 година, на њиву. Три војника затворила су изненада пролаз пред њима. Беспослени, разуздани ухватили су дечка. Један је од њих извадио нож да детету да обележје муслиманина. Крста је скочио у одбрану, али га је ударац кундаком задржао. Дете је вриштало. Задовољни шалом војници су пустили дечка, пошто му је сунечија ударио шамар што је узалудно викао. Полазећи, трећи од њих, бацио му је мангуру:

—На бре, синко, да памтиш да си турска раја!

Када се враћао у село, мислио је Крста да су и њему могли тако бацити бакарну пару и исто рећи. Раја није хтео да буде. Одметнуо се. Бугарска граница је била близо, а у Софији су прикупљали комите.

Први његов поход са капетаном Стојановом на Струмицу завршио се поразом. Седам се дана крили по Пирин планини гладни, без хлеба, у сталном страху од потера.

Када се вратио најзад у Бугарску узео га је поручник Протогеров у чету. Обрадовао се што је међу друговима највише Срба нашао. Генерал Цончев образовао је комитски одред. Хиљаду људи је водио. Освојили су карауле, нападали на Цумају. Разбијени лутали су месец дана по Рили. Цончев је био рањен. Боси правили су од овчих кожа опанке.

У Ћустендилу нашао се са Глигором Соколовићем, Стеваном Ћелом и Тодором Крстићем. И они су веровали у заједничко дело словенско.

Крста је мислио да је четништво за њега било свршено. Болесног оставили су га у Догањици да са два друга чува магацин оружја у кући чича Стоиљка.

Побуна у Крушеву вратила је Крсту Трговишког у борбу. У чети професора Пушкарева стављао је испод тунела код Ногачана динамит на пругу. Са друге обале Вардара пуцали су на вагоне пуне војника, које је експлозија из шина бацила.

Састали су се код манастира Св. Јована на утоку Пчиње са српском четом војводе Анђелка. Заједно су се борили код Ђуришког манастира, заједно са њиме прешли границу код Буштрања. Када је Пушкарев пошао натраг за Софију, није га напустио Крсто Трговишки. Везивале су га заједничке борбе и другарство са Крстом Коњушким. Пушкарев никад није тражио определења бугарска или српска. Он је можда једини од комита имао југословенски осећај.

Нов прелазак са Тодором Николовом открио му је истину. Видео је сав ужас мржње и свирепу бескорисност. Николов је наређивао да се Срби убијају. То је била жеља и заповест Левкова, управитеља егзархијских школа у Куманову.

У Рудару нашли су даскала Довезенскога. Непримећен од другова саопштио му је да бежи. Бугари су му смрт спремали. Саветовао га је да води српску чету, а да децу остави.

Коцком је одређен Коста да у Аљинцу убије два сина српског сељака Вељана. Са Бугарима заједно није могао више остати. Николов је хтео да сва села преведе у егзархију. Продро је до Козјака, али су сељаци у Цветишници, у снежној ноћи када се требала вршити заклетва, по савету Крстином, почели да стижу преплашени са гласовима да војска долази.

Уплашен Николов је са четом пошао за вођом, који их је довео до српске границе.

На Буштрању наишли су на поручника Сретена Рајковића, који је са водом био на стражи. Ту ноћ другог преласка у Србију, убележио је у Крстином сећању земљотрес који је збацио звона са цркве у Буштрању и унео страх у чету Николовљеву.

Бугарски конзул у Врању, обавештен о њиховом доласку, припремио им је повратак у Бугарску. Крста се растао од, свог старог друга Коњушког. Остао је у Србији. У Београду одредили су га код Мандарчевића.

Сада је он водио чету кроз Пчињу. Рођаци из Козјег Дола, Ђермана, из његовог Трговишта, брат Миљко и отац Спаса, сви су дошли да буду његови четници. Крстин је отац био сељак научен да је увек покоран. Хтео је да сина врати мирном животу и младој жени, која је већ четири године седела сама код куће. Крста му је запретио да ће га заклати и повео га је везаног са собом преко границе да му не смета. Слободан живот у шуми, оружје и шарени реденици, одлучили су старца, дотле мирног и страшљивог, да и он постане комита. Место плитке капе поречке са двоглавим орлом Србије, једини је он носио своју стару шиљату сељачку шубару.

Довезенски је назвао чету Крсте Трговишког »фамилијарном«.

*

У Скопску Црну Гору на место баштована издајника послао је одбор из Србије бившег наредника Владу Ковачевића.

БАЦЕТА РУЈАНАЦ

У четничком Београду осећала се једна снажна рука. Снажна рука Аксентија Бацетовића-Бацете Рујанца.

Риђ као Саватије, са малом брадом, тајанствен, са гласом и очима пророка и секташа, Бацета је фанатично водио сада покрет четнички.

Његова прошлост цела је била једна велика драматична авантура.

Био је сељак из Криве Ријеке ужичке, у Београду је учио реалку, у Москви постао јункер. После Зајечарске буне као официрски приправник вратио се у Србију да ступи у војску. Његово ужичко порекло начинило га је сумњивим. Краљ Милан мрзео је проту Милана Ђурића и мислио је да је сваки Ужичанин бунтовник и непријатељ династије. Бацета је морао да оде из земље. Александар Батенберг, кнез Бугарске и Шарк Румели валиси¹ примио га је одмах. Био је руски ђак.

Рат 1885 избрисао је код њега сва сећања на неправду и прогонство. Када му нису хтели да уваже оставку на службу он је отпочео да шаље тајно извештаје о бугарским војним припремама преко Бадемлића посланика у Софији да би бар тако помогао Србији. Потписивао их је само Рујанац, именом које је тада по манастиру Рујну узео.

Упућен као командир чете вратио се из рата са седам војника. Стављен је под суд за издају. Оптужили су га да је своје људе намерно излагао да буде што више жртава. Најтежа оптужба је била његово порекло. Војни суд осудио га је на смрт.

У Букурешту су заседали тада делегати за мир и српски изасланици ставили су услов да Бацета не сме бити погубљен. Помилован је на 101 годину робије и одведен у Црну Џамију, претворену у тамницу.

Очајно је данима, недељама гледао кроз дебелу решетку у један исти мали комад неба преко кога су прелетали гаврани, облаци и кише.

1 гувервер Источне Румелије.

Једнога дана добио је Бацета друга у ћелији, Црногорца, коме је као и њему читав живот требао да буде затворен том решетком. Да би накнадни трошкове око исхране дали су им повесму да од ње плету опанке. Са њоме су они себи изаткали слободу. Сваког дана су одвајали неприметно мали део повесме и прели од ње конопац. Сваког дана су расле њихове наде и уже. Годину дана је трајао посао стрпљив и упоран. Дужина плетенице могла је већ да састави земљу са другим спратом на коме је била њихова ћелија.

Срби настањени у Бугарској, који су се после рата опет вратили у Софију, слали су Бацети храну и писма скривена у хлебу. Јављали су да му припремају бегство. Рудничанин Драгић послао му је у хлебу и челичне тестере.

Стругали су гвожђе по читаве ноћи, слушајући кораке стражара који су се удаљавали по празном ходнику. Њихова ћелија лежала је високо изнад софијских кровова.

У ноћи 10 маја 1887 године употребили су остатак свога напора. Скинули су окове, ишчупали већ престругану решетку и по чворовима везаног конопца спустили се у широко, камено двориште. При скоку са трећег највишег зида око Црне Цамије, у слободу, Бацета је угануо ногу.

Када је устао видео је друга Црногорца где бежи у супротном правцу, али је његов полет пуцањ пресекао. Самртнички јаук завршио је кратки лет у слободу.

Рамајући бежао је Бацета сам ка Рили у срце земље. Потере су га тражиле узалудно дуж границе. Сачекао је да буде заборављен, да се врати у Србију. Окружном начелнику рекао је да се зове Бацета, да је побегао из софијске Црне Цамије и да у Београду знају за њега.

За власти је био непознат и сумњив.

И одговор је стигао:

»Непознат, сумњив«.

Опет нерасположење према њему, опет тежак живот. Тек тада је разумео да у Београду знају само Рујанца. Позвао се на посланика Бадемлића. Други

одговор уредио је његов опстанак. Управник Београда Риста Бадемлић, брат дипломатин, послао је телеграм:

«Патриота над патриотама».

И кад је стигао у Београд дочекао је он, вечито сумњив: као Ужичанин, као Србин, као Бугарин, да га приме са одушевљењем. Остварио се његов сан младости. Постао је српски официр. Али не за дуго. Почеле су сплетке. Опет су га сумњичили да је антидинастичар, да је за Карађорђевића. Морао је да изађе из војске.

Милутин Степановић, благајник Министарства Иностраних Дела узео га је као дијурнисту код себе. Са националном пропагандом спојио је свој немир револуционара. Увек под другим именом и са туђим пасошем пролазио је кроз Стару Србију, Босну, Далмацију, Војводину, Боку и Хрватску. Свуда је тражио основу за устанак и људе. Свој рад крио је од владе, од власти, од другова, од свију сем од Степановића и два-три пријатеља.

1896 са Ђоком Симићем, Степановићем, Костом Тимотијевићем и Манојлом Мрвићем покренуо је Ускок, лист националан и бунтован као и његов рад.

Словен, није се мирио са аустријским пријатељством. Ужичанин и руски ђак тражио је заверу против Хабзбурга и против Обреновића.

У октобру 1897 цариградски посланик Владан Ђорђевић позван је у Београд да да реакциони удар. Нови председник владе одмах је растурио уредништво Ускока.

Кад је обилазио Министарство Спољних Послова нашао је Бацету:

—А шта ћеш ти ту?

Револуционар, немирни националиста требао је да изгуби службу као и други. Тада се за њега заузео Бадемлић говорећи о великим заслугама Рујанчевим.

Владан Ђорђевић се умирио:

—Онда нека остане. Али оног Бацету треба најурити.

После Ивандањског атентата Бацета је опет био међу сумњивима али је и овога пута Бадемлић спасао Рујанца.

У пролеће 1902 закуцао је дописник Петерсбуршких Вједемости Рус Јуркијевић на врата собе хотел Национала у којој је становао Бацета са другом Мрвићем. Њихов сусед био је агент београдске полиције. Он је први открио да су Бацета и Рујанац једно исто лице. Анонимна пријава код полиције јављала је да ће Бацета бацити бомбу у владарев дом. Јуркијевић је добио нарочиту награду.

Бадемлић је по трећи пут заштитио свога јунака из Црне Цамије.

Место затвора добио је пасош за Манџурију. Мрвића су протерали у Санџак. После два месеца у Ваљево, Мрвић је седео за кафанским столом и беспослен је гледао у празну улицу.

Видео је од једном на леђима једног пролазника вежену рубашку и на глави полуцилидер.

Нагло је скочио и просуо каву пред собом.

Тако се облачио само његов друг Бацета.

Појурио је за угао са стегнутим грудима од радости.

Били су обоје интернирани у Ваљево. Аустријанци су пребацили натраг преко границе Бацету, а кнез Никола је протерао Мрвића који се из Санџака склонио у Црну Гору.

29 мај вратио је Бацету у Београд, на старо место у благајну код Степановића. Његов пријатељ Мрвић постао је полицијски комесар на граници у Ристовцу.

Али и сада је Бацета, револуционар и заверемик, морао да крије свој рад од власти. Он је оживљавао, подстицао, јачао четничку акцију. Прикуљао је људе, стварао чете, прелазио границу. Само га је Степановић могао заштитити да не изгуби место у министарству у које није ни долазио.

Он и Гођевац образовали су у августу 1904 чету Алексе Коеновића, Херцеговца. Допратио их је до Буштрања и чекао са пријатељима из Врања у летњој ноћи док на каменим падинама преко границе није ишчезла и последња погурена сенка четничка.

МИЦКО И ДАМЕ

Пре комитске помоћи Сугареву стигао је једног летњег дана Ђорђе Ђерђиковић у Пореч.

Пролазио је он кроз револуционарне одборе и чете увек тајанствен и сумњив. Југословен или издајца, револуционар или ухода, увек се јављало неповерење када се на своме лутању појавио у Софији, Београду или Солуну.

Као дечко је добегао из своје Ђевђелије у Србију. Држава га је узела за питомца и он је изабрао Војну Академију.

Његову војничку каријеру пресекла је побуна у Крушеву. Дао је оставку на чин поручника и отишао у Софију. Пуковник Јанков послао га је са четом у Пелагонију. Једно турско зрно откинуло му је палац и са увезаном руком појавио се на Аранђеловдан 1903 у Скопљу. Пред кућом др. Шушкаловића стојали су фијакери и рањени Ђерђиковић умешао се међу госте који су на славу долазили. Увек миран и прибран др. Шушкаловић је пребледео. Ту у соби седели су међу гостима валија Хамдипаша и аустријски конзул гроф Пара.

Увукао је незгодног посетиоца у другу собу, позвао Мила Манчића кројача и замолио да га одведе код себе. Сутра дан превијен, са лажним пасошем Ђерђиковић је прешао границу. Опет је лутао између Београда и Софије.

У лето 1904 појавио се у Битољу. У соби хана у коме је Саватије становао саопштио је брзо и важно да носи поруку за Мицка. Тврдио је да га шаље београдска влада генерала Саве Грујића.

Чланови битољског револуционарног одбора радосно су се погледали.

Није ни месец дана прошао од повратка Саватијевог из Скопља. Одвео је изасланике пред конзула Михајла Ристића.

Кроз челичне Саватијеве очи избијала је жеља свију. Узбуђено су изговорили тада оне оштре и судбоносне речи:

—Јесте ли свесни шта тражите?

—Свесни. Боље умрети а бранити се, него умрети без одбране и освете.

—Напишите.

Том једном речју конзул је, узнемирен и узрујан, хтео да успори навалу.

Људи су на Југу били у сталном кругу смрти. Решени и непоколебљиви. Своју велику одлуку потврдили су и писменом.

Јужна Србија је у грозници чекала одговор.

И опрезни Саватије поверовао је зато Ђерђиковићевим речима. Можда су најзад у Београду њихове жеље саслушали.

Послали су Ђерђиковића за Кичево да са Лазаром Кујунџићем пође у Пореч.

У Грешници, у кући Данила Поп-Ристића, зборишту четничком, дочекао га је Мицко, горд на црвени минтан војводски који је после двадесет ропских година опет понео. Слушао је бившег официра, који је збуњено скривао остатак откинутог прста у дугој коси, кроз коју је нервозно руку провлачио.

Ђерђиковић је тражио од Мицка да се удружи са Бугарима или да преда чету. То су захтевали интереси државни и словенски. Београд је тако наређивао.

—А, бре, пезевеик, Београд ли ми је пушку у руке турио? повикао је Мицко љутито.

Запретио је Ђерђиковићу да ће га везати и испребијати ако одмах не оде из Пореча. Бесан појахао је коња и повео чету.

Са Лазаром Кујунџићем пошао је негдашњи поручник натраг. У шуми код Слатине чекао је Сугарев са четом одговор. Плашећи се Мицкових претња, Ђерђиковић је предао Бугарима свога друга као таоца док он не стигне у Скопље. Одевен као поп оставио је Пореч.

Револуционарни одбор позвао је хитно Церића у Битољ. Стигло је Ђерђиковићево писмо из Скопља. Јављао је Сугареву да ослободи Кујунџића.

Кичевског учитеља су пустили, али када је се Мицко са четом приближио Слатини, срео је на ретком пропланку 40 бугарских комита. Опет се кратка борба свршила без крви. Под светлом мрежом звезданог летњег неба преноћили су Мицкови четници на обалама потока испод села. Стражари на дрвећу и исправљени на стенама чекали су нову појаву бугарских комита.

Јутро је донело мир.

Немоћан пред старим војводом Сугарев се повукао чекајући помоћ за освојење Пореча.

*

Око Св. Илије добио је Мицко новог четника. Зачуђено је гледао пред собом дечка од 14 година погнутог под старом мартинком тетовским и редеником пуним претешког олова. Дечкова радост била је отежана умором. Одговарао је весело. Њега није одагнала у шуму ни освета, ни мржња, ни неправда, већ душа хајдучка са којом се родио и име које је носио.

И он је био Мицко, као и војвода. Мали Мицко Донић из Крушја хајдучког.

Служио је код Турчина из Браћана. Док су лежале овце на подне отежане сунцем, Турчин је отишао да се купа у потоку. Одблесак пушке привлачио је Мицкову радозналост као огледало. Када ју је зграбио врелу од сунца и тешку у руке, осетио је да је и он четник постао.

Узмицао је са упереном цеви у груди свога голога господара који је викао, трчао и претио, али није смео да до краја искуша решеност дечка, у чијим је очима видео пијанство борбе и слободе.

Оставио га је мали Мицко голог, изгребаног од шибља и разјареног и поносно је донео своју послушност и отету пушку великом војводи.

Велики Мицко није много веровао у борбену обдареност и снагу малога друга. Примио га је хладно и био је готов да га одбије и врати кући.

Очајан дечко је обећао да би ту срамоту збрисао самоубиством.

Задржали су га. Четири месеца дечко је пратио чету, као мали верни пас, пуних очију крајње заморености. Зафир Премчевић постао је његов заштитник и морао је више пута две пушке да носи.

Када је већ јесен била на завршетку, мали Мицко је пристао пре да пође за Србију него кући. По пазарцијама послали су га за Скопље, а потом са пасошем, који му је четнички одбор спремио, прешао је границу.

После две године оставио је Београд и вратио се опет са Зафиром, који је сада сам чету водио.

*

Неуспех Ђерђиковићеве мисије, отпор Мицков, непоколебљивост поречких сељака узнемирили су бугарску организацију. Журно су се прикупљале чете.

Сам Дамњан Грујев, други Шеф македонске организације, повео их је на Пореч.

У ноћи дошао је изненада Мицку гласник из Слатине. Две стотине бугарских комита са седам војвода ушли су у село. Спремали су се да га опколе и униште.

Сеоска војска Мицкова имала је само 40 пушака, старих мартинки. Овако борбу није смео да прими. Пораз је био сигуран. Досетљив и лукав послао је Турке место себе.

Још те ноћи два сељака носила су писма Мицкова. Једно мудиру у Самоков, друго кајмакаму у Кичево.

Са четницима сакрио се у шуми више Слатине и чекао је.

Иљави од Кичева и Самокова не знајући једни за друге, кренули су журно на Слатину. Било је и њих две стотине. Једни преко Томиног села, други из Кичева преко Песјака хитали су да изненаде Бугаре. Прошли су близо Мицкових четника, који су ћутећи, заклоњени у шипрагу лежали.

Гледали су под собом село оживело комитским боравком, војнике зелено одевене који су се неопажено кроз шуму привлачили сеоским оградама, по

том узбуну. Долина Треске враћала је одјек упаљеног оружја. Поплашене гомиле тражиле су склоништа, бежале низ јаруге, наилазиле на заседе, разнете на све стране страхом.

У сумрак, када у Слатини није било више комита, војска се вратила за Самоков и Кичево.

Опрезно ушао је Мицко са четом у село. Око ограда и кућа, на путу лежали су лешеви комитски. Сељаци охрабрани тишином, излазили су из својих скривница и подрума. Обавестили су Мицка да се у једној кући налази рањени бугарски војвода са једним другом.

По ноћи га је Мицко потражио. Зовнуо га је, ударао на врата. Разговарали су се кроз даску. Познали су се. Заједно су лежали у битољској тамници. Рањеник је био Дамњан Грујев. Тражио је обећање за свој живот. Мицко му је дао.

Лежао је на поњави натопљеној крвљу слаб и несретан. Мицко је наредио да се сасеку гране и начине носила. У ноћи пре зоре сељаци су пренели Грујева у Зркље код учитеља Славета Радевића. Он је травама лечио ране и болести.

Гласник је отишао за Битољ. Даме Грујев други вођа бугарске организације био је заробљеник Мицков.

Ћирковић је похитао за Скопље. Са собом је носио писмо Грујева за др. Николова, шефа бугарског одбора. Јављао је да је жив и у ропству. Почели су преговори. Ћирковић је тражио наређење да се бугарске чете повуку из Пореча, па да им рањеног вођу предаду.

Живот Даме Грујева био је драгоцен за бугарску организацију. Примљен је захтев Ћирковићев.

Радостан због успеха вратио се у Битољ, да одмах настави пут за поречки манастир Св. Пречисте. Ране су на Грујеву биле зарасле. У свештеничком оделу, праћен Крстом Ђорђевићем, Зафиром, Коном и Андоном, кренуо је Грујев на коњу за Скопље. Четници су га довели до Солње. Сам са учитељем

продужио је за град. У хотелу Призрен узбуђен и узнемирен чекао га је др. Николов.

И последњи бугарски комита напустио је Пореч. Опраштајући се од Мицка, Грујев је дао реч да никад више чете неће против Срба повести.

Вратио се у Софију изнурен, болестан, пун сумње у цело дело свога живота.

Реч је одржао.

ГОЛЕМИОТ СА КОЗЈАКА

Глас о победи Мицковој у Поречу одјекнуо је радосно. Осетило се присуство нашег четништва.

Вртлог комитски снажно је привлачио. У козјачким шумама прикупљали су се сваки дан све више. Довезенски је весело, као домаћин у планини, крај бачија дочекивао нове војводе.

Понављала су се по пчињским селима имена Крсте Ковачевића-Трговишког, Ристе Стефановића-Старачког, чича Павла Младеновића, усташа из Јачинца, Спасе Гарде из Станче и Ванђела Скопљанца.

Из нишке касарне нестао је млади поднаредник Ђорђе Ристић-Гица. На комитском крштењу постао је Ђорђе Скопљанче. Заставник у чети Темелка Барјактаревића и сам је убрзо добио дружину и назив војводе. Носио је поносно перјаницу за калпаком и гардијску доламу ишарану жутим гајтаном.

Јесен није умањила навалу четничку.

У манастиру Лепчинцу, код границе, заклео је поп Злате чету Стеве Павловића. Водио је са собом и друга Емила Милутиновића, који је рођен у Вермету у Барањи, побегао у Србију да постане артиљериски наредник. Одушевио се Мицковом победом и пошао у комите.

Туберкулозан и после убиства поручник Илија Јовановић дошао је на Козјак да први од официра наших постане шеф горског штаба.

Разочарење и казна сломили су његову каријеру. Грудоболан лечио се у Абацији. Пред Кварнером слушао је музику и убедљиве речи једног свога новог познаника. Загледан у плаво морско огледало видео је битољска села, горуће куће, устанак у планини.

Познаник је скупљао прилоге да помогне јужни српски покрет. Незапослен поручник одушевио се сав и заложиио за ову мисао и остварење. Радиили су заједно. Богати Југословени прилагали су.

Али једног дана познаника је нестало. Са њим и новац. Осрамоћен пред пријатељима, био је још позван и од власти.

Пре бегства његов познаник доставио га је полицији. Протерали су га.

Пун горчине и још теже болестан вратио се у гарнизон у Алексинац. Маловарошки живот, очајање, самоћа.

Избегавао је свакога. Од једном је чуо познат глас кад је пролазио поред кафане. Весео и подругљив. Није се ни окренуо. Пожурио је по револвер. Вратио се и убио је без објашњења познаника из Абације Николу Милојевића.

Војни судци су разумели и одобрили пред својим савестима његово дело. Али закон је тражио 6 месеци затвора. Помилован, требао је, а и сам је желео, да се уклони.

Пошао је и он са четницима увек последњи у низу, уморан и болестан. Сви су га памтили због његовог штапа. Ослањао се као старац и као просјак.

Козјак му је вратио здравље, веру у човека и жељу за живот. Постао је славни големиот Илија Пчињски.

Још два млада официра поручник Душан Хаџи-Јовановић из Призрена и потпоручник Богдановић оставили су службу у Србији и дошли су на комитску планину да му помогну у горскоме штабу.

*

Горски штаб је послао две нове војводе старом и болесном Мицку. Двадесетогодишњи окупи одузели су му покретност. Водио је само на коњу и само у шуми лиснатој.

Чета Тренка Рујановића из Крапе и Темелка Барјактаревевића стигла је на Вардар. Био је Божић. У снежној ноћи прешли су у чамцу код Башиног Села. На голој смрзнутој земљи застали су. Нестао је најмлађи и најстарији четник. Малога Петка дуго су одбијали. Плакао је и досађивао је дечко из Старога Нагоричина да га приме. Био је нежан, веома леп и недорастао.

Кад је застао за четом уморан и заспао, Бугари су га изненадили, везали и повели. Петко Илић није био сам. Са њиме су заробили и старога Наца Велешанца.

Пре седам година искочио је из воза са рукама везаним гвожђем. Турци су га ухватили код Велеса када је пошао оружан кући. Спроводили су га у Солун пред суд.

Затим је живео преко границе у Србији. Прекинуо је дуге дане причања, успомена, надања по кафаницама. Вратио се негдашњем животу и сада пошао своје староме другу Мицку у Пореч.

Несретни Наце остао је сам у ропству опет са везаним рукама као пре седам година. Мали Петко побегао је још прве ноћи. Детета се нису бојали. Велешанца су водили од села до села и мучили пред сељацима.

Избезумљен и подивљао од туге и мучења гледао је очајно у пламен пред собом и ћутао. Изненада је ишчупао својим несретним, вечито везаним рукама бомбу из појаса бугарског комите. Одбацили су је хитро од ватре крај које су се грејали. Исте ноћи заклали су га.

Смрт старог четника Наца и његову тужну успомену осветио је друг Тренко Рујановић.

*

Стари војвода Мицко Крстић прешао је у Србију, али место триумфа на захтев аустро-угарског посланика влада га је интернирала у Крагујевцу.

Заплакао се Мицко када су му једног дана београдски студенти, родом из Старе Србије, донели на дар почасну сабљу коју војвода никада пред четом није понео.

Шетао је као затворена звер у широким белим чакширама и црвеном минтану војводском, по пустим улицама крагујевачким, чувајући своје господство. У цркви је спуштао увек наполеон на дискос, а горд, цепао је увек писма не читајући их, ако нису почињала речима:

»Велики војводо« или »Ваше благородство«.

Дуга тамница, ране, разочарење и године сломиле су снагу старога усташа.

ЗИМСКО ЧЕТОВАЊЕ КОСТЕ ПЕЋАНЦА

Погинуо је Спаса Призренац. Умро је неизбежном смрћу комитском. Одсекли су му главу секиром док је спавао. Други војвода, Влада Ковачевић, болестан и усамљен, вратио се у Србију. Скопска Црна Гора остала је без вође. Бугарске чете огпочеле су нагло да продиру.

На Козјаку одржано је веће четничко. На обореним кладама мокрым од јесењих киша, окупљени око ватре зложене хајдучки да се дим не диже изнад голих храстова, седеле су војводе, четници, курири и јатаци. Раденковић и Лазар Божовић послали су наређење одбора да се одреди нов скопски војвода. Необрјани, лица нагриженог ветром и димом, у тамном шумадистком сељачком оделу три бивша официра, големиот Илија Пчињски, Душан Хаџи-Јовановић и Богдановић председавали су. Слушали су пажљиво речи даскала Довезенског који је све знао, све познавао и био врховни војвода.

Стражари, скривени иза влажних дрва и стена, невидљиви, постајући и сами непомични део планине, гледали су напрегнуто у маглу која их је са свих страна завијала. Слушали су како ветар јури кроз гране. Све се слабије видело. Ноћ тешка од влаге падала је меко над Козјаком.

Избор војводе још није био завршен. Пламен избијајући сада слободније у ноћи осветљавао је тамна лица комитска. Нису се сложили да у Скопску Црну Гору пође Трајко ни Ђорђе Скопљанче. Знали су да је млад и пуст и нагао у пићу. Његову храброст још нису познали. Негдашњи ђакон владике жичког Јован Грковић-Гапон, калуђер и четник предложио је Косту Миловановића, кога су због младости и родне пећске нахије звали Пећанче. Породицу су му поклати Арнаути: све и оца и мајку и брата и сестру, и само је он, тада дете од 12 година побегао у Србију, жељан освете. Још дечко постао је граничар, а потом комита. Јавили су се и други гласови за Пећанца и четници Ђорђе Араповић и Тодор Божићарац хвалили су његову смелост и лукавство.

И Довезенски је веровао у младог четника. Изабрали су га за војводу. Официри су са Пећанцем сишли у манастир Св. Прохора. У соби игумановој на светлости воштаница нагнули су се над карте. Говорили су му о јатацима,

каналима, читали писма Божовићева из Куманова и друга из Скопља, казивали му склоништа.

Отпочеле су снежне буре над Козјаком и Пчињом. Комите су се растуриле по селима, само су големиоти били у Св. Прохору и гледали како се окупља чета Пећанчетова. Сакупио је већ 16 другова. Спремни на Туциндан су кренули. У ноћи код Табановца наишли су на турску заседу. У снежној вејавици пушке су тупо одјекивале, гласове је ветар гасио, а другови су се погубили. Са Пећанцем је остало осам четника. Других седам ишчезли су у ноћи и белом вихору.

Преполовљена чета газила је журно кроз дубоки снег. Горе високо у леденој зори чекао их је манастир Матеич. Његов лик изашао је изненада пред њих из магле. Није било времена за одмор. У снегу су остављали свој траг. Потере су ишле за њима. Улазили су у Карадаг — Црну Гору — побелелу. Суве гране пуцале су. Кораци су били тешки. Промрзли гурали су високи снег око свога паса као реку. Брци су им били слеђени. Изгубљени у снегу и магли ишли су непрекидно можда увек у истом кругу.

Са мраком који је падао бура је расла. Испод снегова су угледали црни отвор пећине. Сретни што су открили заклон похитали су под стене и један до другог заспали су. Нису имали снаге да ватру заложу. Када су после тешког сна почели да се буде потпун мрак је владао око њих. Нису више чули ни ветар, као да су потонули на дно тишине. Почели су да крешу ватру и на слабој светлости видели су снежни зид који је затворио излаз из пећине. Били су завејани. Ножевима су секли ледено брдо пред собом, ударали бесно кундацима и ногама, али отвор се није дао начинити. Огромне масе снега одвојиле су их од света. Пећанац је гледао у часовник по коме је знао да је дан на пољу. Тамо горе на земљи био је Божић. Они су били гладни, сломљени, без наде на спасење. Војвода је извадио из торбе једну јабуку, дар девојке, и девет људи су је другарски поделили. Опет су узалудно ударали у бели зид, који је само привидно попуштао. Лежали су на хладном камену пећине очајни. Пећанац је већ помишљао да смрт од глади и зиме једним метком претекне. Нико није мислио на спасење.

Једино је Ђорђе Араповић још увек у снегу копао. Крв је текла из руку модрих, испуцаних, прсти су остајали причвршћени на ручици ножа који се неуморно у снег заривао, али је он постојан, очајан последњим напором продирао кроз ледену преграду. Другови га више нису ни видели на пламену суве траве коју су у дну пећине пронашли. Увукао се цео у снежни нанос као црв у дрво. Одједном светао млаз продро је кроз отвор у пећину. Смрт се нагло измакла од њих иа зраку дневноме што носи живот. Као увек очајање брзо се заборавило. Овај секунд што их је од мука раздвојио био је бескрајан.

На пољу је вејавица престала, магле су се разишле, а изнад веселе зимске шуме светлело је хладно подне.

На други дан Божића ушли су у Булачане. Врата на свима кућама била су затворена. Сељаци су их кроз прозоре неповерљиво посматрали. Пећанац је послао једног четника да доведу учитеља Крсту Спасића. Чуо је за њега од големиота. Научен на преваре ћутао је док је ишао по снегу испред четника и слушао је његове одмерене кораке за собом. На састанку са дружином правио се невешт. Ништа није знао, никог није познавао.

Само после четири речи, лозинке српског комитета, са учитељевог чела нестало је сумње. Говорило се између пријатеља. Повео их је у школу. Стигао је поп, за њим сељаци. Крај огњишта су грејали руке и ракију. За организацију, за будућност, за слободу пило се. Било је и озбиљних тренутака. Пећанац је обећао пушке и потпору.

Побужје, Бродац затворен у планини, Бањане село поп Стевково, Чучер и Горњане примили су чету Пећанчетову радосно. Све се више ширила мрежа организације.

*

На хан у селу Мирковцу под Скопском Црном Гором јурили су јануарски ветрови. Пред ватром седео је Јордан Софијанче распасан у диму и грејао се. Око њега у венцу ћутали су сељаци, мирни и помирени, вечити таоци, и лежале су бугарске комите.

Кроз отворена врата ветар је унео пахуљице и дах зимског вечера. Јордан се окренуо. Сељак гласник извадио је са груди комад изгужване хартије.

»Јордане, покушаш ли да се спасаваш изгубићеш главу, јер муња да си, сјај би ти се изгубио од ватре мојих пушака. Дођи и поклони се пред силом, а ја ћу покушати да се лепим начином споразумем са тобом. Дођи како желиш, било с оружјем, било без њега, поведи кога хоћеш и колико хоћеш, од мене ти је тврда реч да вам бити ништа неће.

Српски војвода Пећанац« Весник је научен говорио да је цело село опкољено од српских четника и да су Јорданове страже везане. Комите су стезале појасе. Сељаци су нестали прво по мрачним угловима механским, после у ноћној вејавици.

У другом хану очекивао је нестрпљиво Пећанац. Три четника поставио је на пољу у снегу у заседу, другу четворицу задржао је код себе.

На вратима појавио се млад човек огрнут кабаницом белом од снега.

—Ко је србомански војвода?

—Ја сам, одговорио је човек који је седео са пушком на крилу гордо и смело. Видео му је само пола лица осветљеног чађавом лампом са зида.

Јордан срдито је ударио извртнуту пушку о под предавајући се. Бацио је реденик и револвер.

—Није потребно, зауставио га је Пећанац. Можеш то задржати. И ако се сећам Мандарчета хоћу да ти верујем.

Сељаци су се сада овде окупили. Навикли на мито, доносили су тепсије са печеним прасцима, бакраче вина, топле погаче на које су жене метнуле босиљак.

Зачуђено су погледали Пећанца када им је наредио да све то носе натраг кући.

—Па шта знадеме, бре братко, тако нас учише.

Пећанац слаб, са осам четника, уговорио је са младим Јорданом да заједнички штите крај. Заклели су се на ками један другоме. Пећанац је желео да сељаци сами поделе помоћ Јорданову и његову међу собом.

Желели су одмах да чују суд Мирковца и позвали су исте ноћи збор.

Искупљеним сељацима Јордан је говорио да они нису ни Срби ни Бугари. Они су Македонци.

Снег ношен ветром ударао је меко и тешко о прозоре излепљене омашћеном хартијом.

Пећанац је издвојио из гомиле три старца.

—Памтите ли очеве?

—Памтимае.

—Памтите ли дедове?

—Памтимае.

—Шта они беху?

—Срби беху.

—Славише ли славу?

—Славеше, братко, како да не славеше.

—Славите ли и ви?

—Славимае и мије.

—Па шта сте онда?

Разговор дуг и једнолик као македонска тужбалица застао је. Сељак је погледао Јордана преко рамена.

—Да ни здравје не земе казасмо се Бугари. Со шаке не се бије. Куд се прави то за седум осум године од Србина на Бугарин? Аман, бива ли тако?

Исте ноћи Јордан је оставио Мирковце. Договорили су се да се састану трећег дана у Бањану Пећанац и он.

На дан састанка Пећанац се са 25 момака појавио на кршу више Бањана. У планини је сусрео и сакупио своје људе које му је Довезенски у помоћ послао.

У село су ушли у свануће. Бугарска стража повела их је високој огради — каменом зиду. Кроз ниски капицик, један за другим провлачили су се. Четрнаести по реду, на средини ланца, био је Пећанац.

Реч огањ одјекнула је из Јордановог грла и ударила тупо и непријатељски о затворене зидове. Скривени иза пањева, старих кола и са горње стране ограде пуцали су Бугари. Под плавим небом свануо је ведар зимски дан. На крвавоме снегу бранили су се рањени српски четници.

Када је Пећанац и последњег друга спасао, повукли су се у планину. У дворишту није ни један остао и три рањеника била су са њима.

Изненађен новом четом Пећанчевом, Јордан је брзоплето наредио да се пуца, пре него што су ушли у кућу, која је била минирана. Он је сам требао да упали динамит и бомбе чим Пећанац са друговима уђе.

Војничка потеря из Скопља, која је увек касно стизала, ни овог пута није нашла никога.

После неколико дана Пећанац је добио писмо Јорданово. Молио га је за састанак, опроштење; све је био неспоразум.

Коста га је чекао четвртог дана у Глуову. Чим је Јордан ушао са пратњом, српске мештанске чете затвориле су све путеве и пролазе. Пећанац је наредио да никог не пуштају у село ни из села.

Млади бугарски вођа, напрасит и неискусан, сам је пошао код Пећанца. Чету је оставио у једној кући да очекује његову поруку.

Журио се на састанак. У мрачном дворишту није никога угледао. На самом прагу шчепале су га снажне руке и бациле на земљу. Разоружали су га. Четири најјача четника увезала су га конопцима. Тако исто су свезали целу Јорданову чету. Све по два и два долазили су. Веровали су да их њихов војвода зове. Код сваког новог доласка исто се понављало. Брзо и без отпора све су их савладали осим једнога. Само је Тодор скочио на четири бајонета,

викао, сломио своју пушку. Није је хтео дати. Пећанац га је сам одрешио, пољубио га и пустио.

Идуће ноћи под јаком стражом повели су све бугарске комите повезане кроз Мирковце да их сељаци виде. Постиђен и очајан преклињао је Јордан Косту да мисли на »светото дело«.

Пећанац је извео пред њега свога четника коме је бугарски метак у Бањанима обе руке преломио.

—Је ли и то »светото дело«?

Седам дана водио је Пећанац Бугаре по Скопској Црној Гори. Везани, са пушком о врату, као чутуром, обилазили су планином од села до села. Жене су им се смејале, а деца трчала за њима. Сељаци нетрпљиви и немилосрдни у мржњи хтели су да их побију и неколико пута Пећанац је морао да их брани.

После друге Јорданове заклетве да више неће прећи Вардар решио се Пећанац да их пусти. Пет његових четника спустили су их до скопског поља. На растанку, у речном кориту, сваки је оборен на камен и испраћен са десет батина. Јордан као војвода добио је двадесет и пет.

ЈЕЛЕНА ИЗ КУЧКАРЕВА

У једном углу Париза за својим столом окуољала се свако вече група младих официра. Поручници Јосиф Костић, Велибор Требињац, Јоца Мирчић, Јован Наумовић говорили су увек о четништву. Занесен и загрејан једне новембарске вечери 1904 Наумовић је изненадио другове одлуком да и он одлази у комите.

У децембру је сакупио чету студената и бивших подофицира, који су војску напустили. Личанин Милош Свилар, студирао је у Бечу права. Прекинуо је и пошао је са њиме.

Код Балкана су другови приредили банкет Наумовићу који је добио шест месеци одсуства за Берлин. У зору испратили су га до воза који је полазио за Врање.

Тамо га је чета чекала. Са њима је пошао и потпоручник Душан Секулић који је на свој начин дао оставку.

Опет преко Буштрања. Испратио га је Бацета. Војвода Ванђел Скопљанац са Јованом Грковићем-Гапоном дочекао је Наумовића који је већ у Врању крштен комитским именом Иван Осоговски.

У ноћној снежној бури прешли су границу.

На грудима носио је писмо. Руком га је често тражио и осећао под притиском пет печата Централног Одбора.

*

Једанаест чета састало се у Дубочици на завејаном Козјаку. У мало планинско село дошло је 180 комита да чују поруку из Србије. Био је са њима и големиот Илија Пчињски.

У ниској соби под црним гредама ручале су војводе. Огромни комади овчетине стајали су још пред њима. Ово су месо златом платили. Српске комите само су хлеб на дар примале.

Жвакали су са бескрајним задовољством и уживањем.

Са рукама масним откопчао је Иван Осоговски шумадиски грудњак. Сви су погледали на велико писмо са пет црвених знакова.

—Је ли у реду?

Показао га је свима. Крст и мач на печатима били су недирнути.

—То је порука из Божје Куће¹.

Калуђер Гапон, секретар мале чете, читао је наређење одбора о реорганизацији чета и подели реона. Овче Поље је добило за војводе Осоговског и чича Павла Младеновића.

Нове овчеполске војводе силазиле су низ планину. Угледали су на падини малу поворку која је долазила у сусрет.

У црној мантији, гологлав, везан ишао је усред сељака, који су викали, поп Димитрије из Дренка. Прешао је егзархистима и његов се утицај осећао у једанаест села.

Сељаци су тражили смрт за издају.

Стари војвода Павле мало је ценио живот. Живео је и сувише дуго у борби, издајама и прејакој македонској мржњи.

Осоговски — Јован Наумовић — пун поуздања и хуманитарности младеначке, зауставио је огорченост осмехом ведрим и речима убедљивим.

—Чичко Павле, да поклониш живот попу за срећу свога сина Јаћима. Србин је, наша је крв,, слави Светог Николу као и ја.

Победио је и мржњу и попову заблуду.

Свештеник се вратио у Дренак и свих једанаест села, под његовим речима, после овог искушења, одбацили су за свагда утицај егзархије.

»Убав ко икона а зборува ко светац«, говорили су они за Наумовића.

Преко Овчег Поља јурио је као огроман ледени талас суви зимски ветар. По малим изгубљеним селима скривали су се четници већ 20 дана. Са њима

1 Божја кућа је у комитској шифри значила Србију.

је био и млади Петко Илић, одбегао од Бугара из ропства, сапутник старог несретног Наца Велешанца.

И ако је био леп као икона и добар као светац, цело то време Наумовић-Осоговски није видео младу жену. Сада су их упознали. Нису пљачкали, нису силовали. Сељаци су пустили слободно девојке.

*

Изненађена при прелазу Пчиње од турске војске, коју је водио аустријски реформни официр, чича Павлова и Наумовићева чета склонила се у Кучкарево. Веровали су да им је снег и ветар траг избрисао.

Крај велике ватре склоњени у чађавој и јединој одаји, која је била и сама кућа, четници су прилегли, ћутали и пушили. Из угла узнемирене животиње јаком светлошћу гледале су их великим, љубопитљивим очима. Гледало их је исто тако и шесторо избуђене деце. Њихова мајка Јелена у другоме углу месила је погачу.

Сељак је доносио мокро грање.

Њихов тежак и дубоки сан прекинуло је хладно свитање и стражар. Војска се појавила пред селом. Обилазили су околу опрезно и трагали.

Стари Павле Младеновић знао је одмах шта треба радити. Неко од сељака морао је да пође пред војнике да их проведе кроз село.

Ћутали су сакупљени сељаци. Сигурна смрт је била водити Турке на заседу.

Огрнула се, метла крчаг на раме и изашла на сеоски пут Јелена. Журила је на отворено поље. Само суве гране и неколико гавранова прекидали су широку белину пред њеним очима. Није се ни окренула. Код залеђене чесме срела је војнике. Ни један збуњени поглед није изашао из њених очију. Поздравила је понизно и пријатељски. Пристала је да их проведе кроз село. Њена безгранична мирноћа убедила је официра, који је чету водио. Прошли су уверени да је село празно.

*

Разболео се Иван Осоговски-Наумовић, ненавикнут на влажна лежишта и хладна, на тврду проју, осушену и устајалу. До границе га је одвео Гапон на магарцу. Чету је оставио старом Павлу из Јачинца.

Кратко четовање официра »лепог као икона«, препуног љубави према човеку, било је завршено.

ТАМНОВАЊЕ КАЛУЂЕРА ВАСИЛИЈА

Док је прва четничка поплава најјача прелазила преко заборављених села, препрека и планина, за њу је само издалека слушао по затворима Василије Трбић. Водили су га од једног до другог, до трећег.

Последње четовање њихово у Дримколу прекинула је зима. Његов друг и војвода Ђорђија Цветковић пустио је кућама младе сељаке које је скоро сакупио. Он је једини остао у планини голој и непријатељској. Туберкулозан је био. Сачекао је смрт, која је у пролеће 1905 дошла по њега, лежећи по пећинама.

Само су тројица задржали целу своју борбеност и пошли тешким, заобилазним путовањем преко Албаније за Србију: Трбић, Коста Косовац и Јован Божиновић из Журча у ДемирХисару.

Постали су Арнаути, Коста Косовац је говорио добро шкиптарски, обријали су главе, обукли тесна, бела одела. Револвере су замотали у широке црвене појасе.

До Миридита их је довео дунђерин Јован из Нереза, а после до Белог и Црног Дрима пратила су их два Арнаутина, поштена и никад издајице.

На скели су били сами, без вође и до Скадра.

По живим скадарским улицама лутали су сасвим усамљени и забринути. Док су у малој кафани крај језера вечерали пржене рибе и сарме, Трбић се расположио. Пили су добро црно вино. Због успомена на Св. Пантелејмон на Атосу и руске калуђере учинио му се руски конзул у Скадру једини пријатељ. Сутра су пошли сва тројица да потраже Лобачева. Пред његовим секретаром били су искрени. Испричали су све шта је било и шта желе: пасоше за Црну Гору.

По том су дуго чекали у предсобљу.

Одузели су им револвере пријатељски да не би конзулу начинили неприлике.

Опет су дуго чекали већ разочарани.

Чули су кораке. Много их је долазило. Гаваз је увео полицијског комесара и жандарме. Лобачев их је предао властима.

У затвору је отпочело саслушавање. Прво са Трбићем, јер се он у конзулату хвалио да је српски војвода.

Био је рамазан. Дању су их остављали мирне. Када је оца запалио кандила на минару и хад се чуло: Алах егбер, почела су дуга испитивања.

О себи је испричао да је новинар из Београда, да је аустријски поданик, да је сам путовао до Скадра и да је први пут у конзулату видео другу двојицу. Пасош је изгубио на путу. Мучили су и њега и његове другове. Косовац и Божиновић нису никога познавали. Они су печалбари.

Једног дана се опет Трбић нашао на улици. Стража га је пратила код скадрског валије.

Освежен лармом и свежим ваздухом пркосно је пролазио поред осветљених малих дућана у којима се продавао сир и маслине.

Валија га је дочекао љубазно, турски. Понудио га је као госта. Држао му је дугачак говор о заведеним младићима, о сили отоманског царства, о великој милости и поклонима, о опроштају и смрти.

Трбић је одговорио да је миран човек, да га нису васпитали за бунтовника и да не може да призна оно што није учинио.

Валија љут повикао му је да се погледа у огледало и говорио му о новим мукама које ће га још више изменити него ове које су дошле за шест дана.

Муке што му је валија обећао издржао је и када је поново код њега улазио у собу нашао је једног Јеврејина. Дочекао га је као познаника. Знао је да је продавао бозу по Београду, да је из околине Дебра и видео је када је прешао границу са четом.

Трбића је лажни познаник обрадовао. Нису знали ко је.

—Ти си безобразан лажов...

Лажно сведочанство Турци су искористили као разлог за даље заточење. Повели су их за Битољ. Дебар је подпадао под битољски вилајет.

У хладно рамазанско јутро, 1 децембра, када су тамничари завршавали суфур¹, одјекивали су по калдрми авлијској окови. Чуле су се и копите.

У пари из коњских ноздрва корачала су три четника, погурена, руку увезаних гвожђем усред петнаест заптија.

Преноћили су у Љешу. Пред мрак дошао је у затвор кајмакам. Стар, пун човечности, очи своје задржао је на Трбићу. Нудио му је спасење. Разговарали су грчки. Кајмакам је био Арнаутин родом из Корче.

У све је сумњао Трбић па и у речи старога чиновника.

Пошто је одбио спасење, кајмакам му је понудио у зору пред полазак савет: да с пута не скреће, ни за корак да се не одвоји од пратиоца официра. То би личило на бегство и Турци би их побили.

Хтео је свакако нешто да учини за њега.

Ово је Трбић примио.

Раскаљаном, подводном стазом тешко су корачали. Шуме мокрих, прљавих врба дизале су се из разливених вода. Изнурени, отежали блатом, прешли су пред ноћ на сплаву Маћу и заноћили у текији недалеко од реке. Сутра дан око подне уведени су у тирански затвор.

Сагореван тропском грозницом Трбић је сухих усница понављао само једну реч:

—Ећим, ећим...

Пред ноћ са повећаном ватром та је реч одјекивала тако снажно по тамници, да су морали довести војног ећима. Наредио је кинин и дуг одмор. Нису га оставили на миру ни на дрвеним клупама. После тешке ноћи, чим су заптије свршиле суфур, повели су их за Елбасан.

Корачао је помућених очију скоро без свести. Тежак дан је почињао.

1 Јутарњи ручак за време рамазана.

Пред ханом испод дивљих, каменитих падина Мале Крабе зауставили су се коњаници. Окупило се педесет наоружаних Арнаута, беспослених уз рамазан, као и у остале дане. Питали су заптије кога спроводе.

Три комитлара који су на сам Бајрам хтели да баце бомбу у велику скадарску џамију, те да побију правоверне, говорили су војници огорчени због кише, дугог путовања и корана који по рамазанском дану није дозвољавао да се пије и пуши.

И Арнаути су због рамазана били гладни и бесни. Камењем су засули тројицу робова окованих гвожђем. Офицер видећи заробљенике кржаве под камењем викнуо је на заптије да их заштите.

Прљавим крпама везали су им разбијене главе и потерали даље пред собом уз планину.

Тог вечера у Елбасан довукла су се три човека претучена, преморена, прегладна, премучена.

Бајрам им је донео одмор и залечење. Нико није имао три дана времена да их даље води, да их мучи, да их испитује. Јело се, пушило и светковало. Ране су се затвориле, мишићи и ноге одмориле. Трбићу је пала грозница.

Брзо су прошла три дана Бајрама. Опет су ишли, клецали, носили гвожђе, ударце и поруге. Четири дана су корачали до Ресна. Лежали су у хладном, влажном затвору и слушали непрекидни жубор потока који је испод тамнице пролазио.

Звекет гвожђа и пад воде, ове две песме пратиле су их стално.

Везан као дивља звер гвозденом алком око врата Трбић се није мицао. Синцир је ишао од његовог врата све до апсанцијине собе.

У последњу станицу свога претешког пута у Битољ стигли су идуће вече. На крају своје снаге саслушани су још један пут. Трбић је одведен у болницу. Његова два друга су пуштена.

Болница је прекинула за два месеца његова бескрајна лутања кроз турске тамнице.

„ПРОТА ЗА ПРОТУ“

Није био дуг рад српских чета и револуционарних одбора, а већ су готово из свих кумановских, прешевских и кратовских села ишчезли трагови егзархије. Осетивши помоћ четничку, наоружани и организовани, сељаци су брзо одагнали дошљаке. Бугарска пропаганда остала је још једино снажна у кумановској чаршији. Чорбације из Бугарске или домаће, које су за лире или из страха признале софијски комитет, били су најсигурнији војници егзархије.

Две непријатељске тајне организације поделиле су Куманово као јабуку. Вир фанатичне мржње врио је међу њима. Бугаре су водили Левков, управитељ егзархијских школа и поп Андон.

Крушевског терзију Ташка Петровића запопила је српска организација и ставила на чело кумановског одбора. Лазар Божовић и учитељ Шарпланинац¹ допуњавали су тајни триумвират вођства.

Прота Ташко почео је са сломом отуђене чаршије. Села су послушала његову жељу и нико није куповао код егзархиста.

Цело је Куманово знало да га је бугарски комитет због тога осудио на смрт. Знао је и он.

Упоран, тврдоглав, јунак, неклашњи кројач, можда није умео да поје литургију, али је знао да умре. Одбио је премештај.

Учитељ Шарпланинац отишао је у Скопље код конзула Ристића. Говорио му је о опасности, о неизбежној смрти и тврдоглавости протиној. Конзул је позвао Ташка у Скопље. Дошао је са ђаконом Стојаном Стејићем и Шарпланинцем.

—Прото, погинућеш, а ти требаш нама, одлучио га је најзад конзул.

Обећао је да ће се склонити.

1 По његовој жељи употребљено је место имена правог, име које је у комитској шифри имао.

Чим се вратио кући, сишао је у подрум. Пријатељи су га чекали. Разљућен лупио је песницом о сто:

—Нећу да идем.

Опет је све морало почети изнова.

Учитељ Шарпланинац познавао је понос и осетљивост протину. Решио се је на очајан корак. Сакупио је десетаре организације, позвао представнике села и саопштио им:

—Неће будала да иде а погинуће.

Наредио им је да се скупе на збор, да изгласају неповерење проти и да траже од митрополита да га премести. То је био последњи начин да се њихов вођа спасе.

На Нову Годину 1905 отварајући врата, прота Ташко нашао је пушчани метак обешен као честитку.

Морало се радити хитно. Сутра у недељу окупио је Шарпланинац збор у школи.

Ледене звезде покривале су мале прозоре. Јутарња светлост тешко је пролазила кроз снежну вејавицу. У полутамној учионици састављали су писмо митрополиту.

Врата су нагло отворена као олујом.

—Погибе прота.

*

Кроз пусту затворену чаршију журио је прота Ташко на недељну литургију. Ђакон Стејић и клисар Аћим Крстић ишли су за њим. Скренули су у уску, пусту улицицу у којој је била српска црква.

Тупо кроз снежно јутро одјекнули су са свих страна пуцњи. Иза белих ограда, кроз капицике, провучене цеви револверске и пушчане бацале су олово и смрт.

Прота је одскочио под ударцима зрна и појурио натраг ка фурунџиници. Посрнуо је, наслонио се на топао хлеб на ћепенку. Загледао је сат разбијен метком и друго зрно које се у табакери задржало.

Чуо је како је за њим пао ђакон Стејић.

—Ја се спасох, тебе изедоше...

Ђакон се био само саплео.

Хватајући у згрчену леву руку као у чашу топао млаз крви, који је шибао из груди, клисар Аћим стезао је десном револвер и пуцао на невидљиву заседу.

Од једном се све утишало.

Убице су побегле, клисар је лежао са празним револвером на руменом снегу, а прота је снажним, сигурним корацима журио кући.

Улазећи у топлу собу од једном му је лице пожутело. Два млаза крви прелила су се као младо вино низ изрешетану мантију. Срушио се на под.

Око протине куће скупило се читаво Куманово. Стигао је ећим, и по том други лекари, а телеграфски је позван и др. Шушкаловић из Скопља.

Стигли су пријатељи са збора, на коме је молба митрополиту остала ненаписана.

—Лаке ти ране, прото. Не бој се, оздржвићеш и осветићеш се, поздравио га је учитељ Шарпланинац.

Прота је подигао своје паметне, плаве очи са којих је већ живот одлазио.

—Ох, да ли ћу?

Глас је био далек и мутан.

Лекари су одмах видели да нема спаса. Један метак исекао је црева. Други је пробио раме.

У школи се опет држао збор. Шарпланинац хтео је да пријатељу последњу радост учини.

Два дана касније у двориште протине куће упала је од једном гомила кумановских Срба.

—Ура, ура!...

Неколико наших учитеља са великом лармом, са радосним гласом ушло је у собу код самртника.

—Шта је то? питао је очима.

—Убисмо бугарског проту.

Лице потамнело од смрти као стара бронза оживело је осмехом:

—О ... о... од масло не се јаде...

Прота је издахнуо умирен верујући да је освећен.

Ова инсценирана освета после 40 дана није више била лаж.

Са Ташкове сахране окупио се револуционарни одбор код Божовића. Спремала се судска парница, а још више освета.

Заклоњене убице нико није видео. Сви су их знали. За суд то није било довољно. Тражени су сведоци.

На раскршћу убиства налазила се мутавџиница. Учители Јован Цакић и Шарпланинац дошли су код мутавџије Србина.

—Шчо има ново?

—Ела овамо да ти кажемо.

Изасланици одбора увукли су мутавџију у дно мрачног дућана који је мирисао на конопље и влагу.

Говорили су тихо.

—Која сакаш од двете ствари една: сакаш ти да утепаш едног или сакаш да будеш шаит?¹

1 сведок.

Мутавџија се насмешио.

—Де, де, ако је шаит неје за лаж.

—Ама истинска је работа, потврдили су учитељи и оставили њему да он сам каже ко је убио проту Ташка.

—Па Бугари.

—А од Бугари ко је тај први што наређује?

—Ви поубаво знајете.

—А Левков го знајеш?

—То куче, како да го не знајем, то е наредил да проту утепају.

—А писарот Митев при митрополија го знајеш?

—А, а, веселио се мутавџија, то куче, кој сте го нашли?

Цакић и Шарпланнац заинтересовали су се шта ће овај њихов сведок да каже пред судом.

—Ајте ви дома, ја ћу се продумам. Арно ће бидне, испратио их је мутавџија тапшући их по рамену.

*

Унутарња струја понела је цело Куманово с поља мирно. Турци су слутили нову крв. Из Скопља је дошао валија Реџеппаша да убеди и спречи.

Говорио је у беледији¹ пријатељски, са источњачким искуством пред новим протом Јованом Тасићем, пред школским управитељем Шарпланинцем и трговцима Илијом Тасићем и Колем Гребенаревићем.

Обећао им је у име државе да ће убице њиховог рухани реизи² бити обешене.

»Кад имате машице не горите руке«, завршио је.

Прота му је одговорио да он чува љубав према ближњима, учитељ да учи само децу, трговци су знали једино свој дућан.

—Нисте ме добро разумели. Ја тражим само ваш утицај, продужио је валија љубазно и стрпљиво.

—Ви сигурно мислите екселенцију, да ми саветујемо народ, јер смо слаби да спречимо, избегавао је одговорност прота.

Разговор се завршио врло пријатељски. Прота је обећао за идућу недељу проповед »не уби«.

Народ се скупио али нико није слушао речи поручене од валије. Мислили су расејано ко ће бити одкупна жртва. Знали су да је комитски закон неизбежан.

Ни одбор још није био сагласан. Једни су хтели да се убије бугарски прота Александар. Шарпланинац предлагао је егзархијског попа Андона, чији је син Салтир био благајник комитске организације.

Жртва се још бирала. Учитељ Шарпланинац је полазио опет на скуп. Прота Александар чекао га је пред својим вратима. Његова кућа гледала је у прозоре српске школе.

—Ама, господине, једно две три думи со тебе имам.

—Изволте.

Свратили су код комшије у дућанче. Прота га је звао за раф.

—Тамо је много далеко.

Пипао је свој револвер у цепу.

—Нећу да ти правим нишчо. Те те молам. Немо да ме тепате. Несум ја кабаџ³ за прота Ташко, Бог да го прости.

1 општини.

2 духовног вође.

3 крив.

Учитељ се бранио. Он не зна ништа. Учи децу а не меша се у ствари комитета.

—Де, де, се знајеме. Овде смо ја, ти и Господ.

Учитељ је већ упола признавао. Кад већ прота зна све, он мора да зна и то да пресуде решава одбор а не један човек.

—Дај ми лаф.¹

Бугарски прота је тражио учитељевој реч да не гласа за његову смрт.

Гласао је већ иначе за поп Андона, а не за проту, и мирно је дао реч. Заклео се и у своју децу.

Прота Александар отишао је умирен.

Од Централног Комитета стигао је шифром одговор:

»Прота за проту«.

Освануо је четрдесети дан од смрти проте Ташка. У српској цркви је приређен парастос. Шарпланинац није ишао у цркву, нити је остао код куће. Рано, још по мраку отишао је у турску каву² да пије чај и игра таблу са Турцима. Играо је у новце, губио, није жалио, настављао је да игра све жешће и да још више губи.

Око 8 часова јутра, вика света искупљеног на пољу продрла је у кафану. Један Турчин је утрчао унутра:

—Вурдилар бугар деспот већили.³

Учитељ је бацио зарове.⁴

—Вај, ђуна, еи адем иди.⁵

1 реч.

2 кафану.

3 убише бугарског митрополијског намесника.

4 коцке.

5 „Јао, грехота, добар човек беше.”

У том тренутку његов глас није био лажан.

По том је наставио да се и даље коцка.

Прота Александар погођен са седам метака лежао је мртав пред вратима своје куће.

Убице, два Арнаутина у белом оделу, нестали су. Оба Срби из Клечевца журили су својим кућама.

У дворишту српске школе играла су се деца чекајући да се учионице отворе. У тренутку узбуне потрчала су на улицу. Учитељица, звала се Савка, рођена у Куманову, изашла је са децом.

Угледала је на калдрми мртво тело бугарског проте.

—У коло, децо!

Повела је коло певајући:

»Ој, Савице, тија водо ладна ...«

Чаршија се затворила. Полиција је похапсила све српске учитеље. Остао је само Шарпланинац. Мешао је и даље зарове у кафани. Од једном је осетио руку на рамену.

—Илери, даскал ефеиди!¹

Сада су сви Турци из кафане скочили. Они су сви видели да се даскал ефенди још пре зоре коцкао пред њима. Изгубио је белу мецедију. Цела кава је за њега јамчила.

Полицајац је отишао. Изашао је и учитељ да види шта се догађа.

Улицом је ишла гомила егзархиста.

—Ево га катилот.²

Чинило му се да већ осећа ударце и песнице. У последњем тренутку жандарми су га опколили и отпратили кући.

У цркви је четрдесетодневни парастос проти Ташку био завршен и неко је скинуо црнину са његове куће и бацио је у двориште егзархијске цркве. Њима је сада требала.

Турци су задржали у затвору учитеље Јована Цакића и Анђелка Ристића, које су Бугари оптужили.

*

У скопском ућумату заседавао је Муаћене фефк аљаде.³

Управитељ егзархијских школа Левков и секретар бугарског намесника Трајче Митев на тужбу кумановских Срба доведени су под стражом.

Позван је први шаит.

Са кривим ногама, вечито савијен над увијаном кудељом, руку прекрштених на прсима стари мутавџија се поклонио судијама. Преко теуџумана⁴ питали су га.

—Недела беше, снег вака падаше ...

Раширио је суве, чворновате руке као крила и почео њима да маше.

—... Ја излегох од црква и сврати во дућанче да нараним мачку. И като седо пред дућан промина, Бог да го прости, прота Ташко. Ми рече: «Добро јутро.» Ја њему: »Дал ти Господ добро.« Кога замина од сокаче припуцаа пушке. И од напред се збореше ће Бугари утепат прота Ташко. И ја потрча да видим. Шчо да видим...

Застао је и своју тврду руку као осушену грану пружио је на Левкова:

—Господинов...

потом на Митева:

—... и господинот са алтипатлаце в раце.⁵ Бегаа...

Левков је нагло подигао главу.

—Мене, бре?

—Како сега да те гледам, господине. Палто ти овако чинаше...

Опет је замахео рукама као крилима.

Једини је Левков носио црну пелерину у Куманову.

—А, бре, не ме земај на душата, прошапутао је сада тихо Левков.

—Шчо си ми напраиа, да те земам на душа?

И Кузе Пушаљка, школски послужитељ посведочио је да је после пуцања видео људе где беже. И њему се чинило да је видео пелерину која се као црно крило лепршала над снегом.

Левков и Митев саслушали су своју пресуду. Пет година робије.

*

Пред истим изванредним судом у Скопљу отпочео је нов процес и опет се јавио, сада бугарски сведок, један егзархијски свештеник, који је чуо како су припуцале пушке, видео како је пао прота Александар и како је Јован Цакић »с алтипатлаце в раце« бежао, а капут све летео за њим.

Цакић се окренуо егзархистима у судници:

—А, бре, не најдове другог човек него поп?

Суд је изрекао и њему пет година робије.

Из гомиле света изашла је његова мајка, потпшала га по рамену:

—Ако, бре, синко, ти из апс ће излезеш, а тија од гроб не излагат.

На уласку у Куршумли-Хан дочекали су Цакића Левков и Митев:

1 „Напред, господине учитељу!”

2 убица.

3 изванредан суд.

4 тумача.

5 револверима у руци.

—О, господин Цекић, ће ја делиме Маћедониа? Чија је српска ли, бугарска ли?

Цакић им није одговорио али је после неколико дана окупио око себе катиле¹ Србе и Турке робијаше и са њима приредио тучу Бугара. Секретару Митеву разбили су главу.

Поведена је истрага и Цакић је за казну бачен у најдубљу ћелију под земљом без светлости. Причврстили су га гвозденом алком око врата уз влажни зид.

Сваке ноћи дизала се песма из његовог подземног лежишта и понављала.

—Јаша² Цакић! дивиле су му се турске апсанције.

Наш конзулат је обавештен да је Цакић од злостављања полудео. Микица Ристић замолио је руског конзула Белајева и аустријског грофа Пару да оду у Куршумди-Хан.

У дубокој ћелији на светлости фењера видели су лице искривљено, насмејано, развучено лудачки.

На захтев дипломата Цакића су вратили међу остале осуђене и тамо се одмах излечио.

*

Освета за проту Ташха још није била завршена. Благајник бугарског комитета Салтир Поп-Андонов, син попа Андона из Куманова, потонуо је на дно вира са окрвављеном марамом у устима и тешким камењем привезаним уз тело.

*

Једне вечери дошао је у српску школу један егзархиста, пријатељ учитеља Шарпланинца, и брзо му шапнуо:

1убице.

2 живео.

—Господин даскале, сега је на тебе ред. Ће те утепат.

—Мутлак?¹

—Свршено.

Склонио је одмах жену и децу у Плевље код њеног оца. Очекујући стално смрт од очајања пропио се. Ишао је кроз егзархијске мале и држао у сваком цепу револвер. Викао је:

—Има ли где жив Бугарин?

Чекање му је нерве покидало.

Шарпланинац се изненадио када је добио позив од десетара организације, он председник. До сада је он позивао.

—Какво ново?

—Доста ни ти вика, господине. Ти ћеш загинеш, него дури си жив да кажеш кога сакаш да утепаме место тебе.

—А, не, наш господин даскал вреди више него један Бугарин. Тројица да кажем.

Њихова помиреност да ће он скоро умрети толико је била природна да је и он набројао:

—Анђела Прекодолку, Зафира Тасева учитеља и Зафира Тасева трговца.

Десетари су се заклели да ће оног тренутка кад он погине, одмах извршити освету над тројицом.

Стезао је чело ледено од неодољивог страха за свој живот. Ови људи су тако мирно говорили о његовој смрти. Више га неће бити. И опет узнемирена гомила, и опет сахрана, опело, освета и бескрајни ланац смрти. И он је ту само једна карика.

1 заиста.

Неограничени нагон самоодржања појачао је до највиших напона његову прибораност. Јасно и просто мисао спасења синула је:

Обавестити сву тројицу да су осуђени ако он погине. Да сачувају своје животе треба да заштите његов.

Пресуду завијену око пушчаног метка убацили су кроз прозор учитељу Тасеву, прикуцали на врата Прекодолкина и трећу оставили код трговца на тезги.

После два дана добио је Шарпланинац посету. Дошао је Прекодолка. Нудили су се дуваном, газдарица је кувала каву, донела слатко.

Прекодолка је замишљено чешао потиљак.

—А, бре, господине, моја душа, твоја душа једно стана. Тебе ке те утепат нашите, мене вашите, ће умреш ти, ће умрем ја. Свршена работа.

Учитељ је тако дуго чекао овај час и брзо му је изложио своју замисао, коју је безброј пута у себи преживео.

—А, бре, како да те не утепаме, мајката ни пропишта. Со бојкот ни затвори дућаните. Ти го утепа прота Александра. Што сакаш повише?

Водили су се дуги преговори око живота. Упорно је саветовао Прекодолку нека утиче на своју организацију да повуку смртну пресуду. Овако ће један другог спасти.

—Е, господине, тужио се Прекодолка, кој вас умните људи терат работа, а кој нас не.

Морао је ићи даље у смелости. Наговорио га је на уцену. Око сто кућа ишло је за Прекодолком. Не мање утицаја имала су два Тасева. Изјавиће комитету: да сви прелазе Србима, ако учитељ буде убијен.

Прекодолка је радосно ударио длановима:

—Таја ће вапца.¹

Замолио га је да бар пет дана не излази из куће.

Сутра дан чуо је Шарпланинац са егзархијске цркве три ударца звона, знак за народни збор:

—Дој ди те!

Прекодолка му је опет јавио да никуд не излази. Није успео на збору али иде у Скопље владици Синесију.

Синесије се пожурio у Куманово да скине пресуду. Тешко је било изгубити пола чаршије.

Прекодолка је дошао опет на слатко и каву.

Са врата је викао радосно:

—Таја овапца.²

Ланац смрти се прекинуо.

1 Ова ће да обоји.

2 „Ова је обојила.”

СТУДЕНТИ-ЧЕТНИЦИ

Почетак 1905 расветљен убиством протe Ташка као пламеном, још увек под сећањем на ропство Дама Грујева и пун престижа Мицковог имена, донео је нову борбеност и силно националистичко стремљење. Све је захватила опојност четништва. По ашченицама, где су се у вече скупљали уморни, прљави печалбари, у Војној Академији, по гимназиским дружинама, на Универзитету и у касарнама, свугде су бујале жеље за четовањем. Када су му неразвијеном и слабом спречили да буде комита, убио се шабачки гимназиста Суботић.

Студенти из Побратимства основали су свој тајни клуб Ослобођење, чији је председник био студент права Милан Гавриловић, који је са Миомиром Миленовићем, Дулом Димитријевићем и још неколико другова покренуо и лист истог имена, појачавајући силно узбурканост.

У Врању, Београду, Крагујевцу, Крушевцу, по свим местима Србије прикупљали су се тајно четници, одбори су делили оружје и чете су се стварале.

Једне ноћи иза закључаних врата мале собе у Бајлоновој пивници, где су се крадом скупљали, чланови Ослобођења решили су да пошаљу тројицу другова у Стару Србију и Македонију да би њихов извештај био основа за акцију коју су намеравали повести.

Милан Гавриловић, Рада Луковић и Илија Шуменковић, биле су те три претече студентског четничког покрета.

Почетком јануара попели су се једне вечери весело и брзо, као да полазе на излет, у вагон који их је ка Скопљу понео. Већ сутра дан изјутра приљубљујући лица уз смрзнута окна, угледали су кроз вејавицу прве турске војнике и колције у Зибевчу.

У Скопљу су их чекали чланови четничког одбора. Научили су их опрезности, упутили су их на људе са којима да се састану и којима смеју да се повере. Три млада студента имали су свугде да објаве скори долазак чета.

Читав је дан трајао дуги пут фајтоном крај Треске и кроз слеђене клисуре. У снежном вихору сретали су само нејасне згрчене беле сенке арнаутске и псе крај села који су дивље урлали. У мрак су стигли промрзли у Тетово где их је учитељ Митар Шешлија очекивао. Шуменковић се разболео и остао а Луковић и Гавриловић, опет у отвореним колима наставили су пут за Гостивар.

Кроз бескрајна полошка поља заравњена од снега, просецана леденим ветром са Шаре, заборављена од Бога, путовала су два младића тражећи погледом маглу поречких планина.

Када су улазили у Гостивар прошли су поред џамије. Оца је са минара прекинуо вечерњу молитву. Угледао је два шешира.

Фајтон се зауставио пред кућом нашег свештеника. Тек су се гости испели на доклат, а већ је се стотина Арнаута искупила пред кућом.

Прва два шешира која су ушла у Гостивар била су повод за муслиманску узбуну. Чинило се да ће сваког тренутка побуна избити.

У брзо је стигао и заштија са позивом кајмакамовим да младићи са шеширом одмах дођу код њега. Пошли су заједно са свештеником.

У празној соби, кроз коју је пролазио несметано зимски ветар, седео је крај стола, грејан са једне стране мангалом, кајмакам. Једно зарђало перо, сува мастионица и одсуство ма и најмањег комадића хартије показивало је да кајмакам све своје послове усмено свршава.

Свештеник који их је довео, пун ропског страха, пао је ничице пред кајмакамом ударајући теменом о даске пода.

—Диж се попе, гурали су га младићи ногом.

Кајмакам са неколико француских речи, употребљавајући чешће свештеника као тумача, наредио им је да одмах напусте Гостивар, јер он не може да заштити њихове животе.

У ноћи истим фајтоном, укочени од зиме, под ветром који је јурио све јаче са Шар планине, враћала су се два студента за Тетово.

На половини пута привукла их је мутна светлост малих прозора на хану. Сишли су да се огреју. У ниској соби, на овчим кожама, лежало је десетак Арнаута. Пушили су, ћутали и држали пушке крај себе.

Нико није ни погледао два путника са шеширима који су ушли заједно са зимским дахом и поручили каву. Да би раскинули непријатну, тешку тишину пуну неизвесности и претњи, два студента отпочела су да нуде дуван Арнаутима. Сви су узимали лаганим покретом руке, коју су приносили челу и настављали да пуше. Ни једна реч није била изговорена. Њихов вођа лежао је и даље загладан у пламен и чинило се да не види ни дошљаке ни њихове пружене табакере. Он је остајао једнако сам не желећи никаквог додира, поклона ни познанства.

Неспокојни, промрзли, касно у ноћ стигли су Луковић и Гавриловић у Тетово и са Шуменковићем преко Скопља продужили за Солун.

Конзул Влада Љотић дочекао је младе људе предусретљиво и упознао их са једним необичним гостом, са којим није знао шта да ради, а који је код њега потражио склониште. Високи црномањаст младић збуњено им је пружио руку на којој је палац био откинут, да одмах по поздраву своју осакаћену шаку скрије у дугу косу, кроз коју је провлачио нервозним покретом.

Рекао им је да се зове Грдан Вардарски, али им је касније, када су остали сами уз вино, признао да је он Ђорђе Ђерђиковић, негдашњи српски официр и бугарски комитски војвода, Југословен, чија је највећа жеља била да оствари заједнички рад Срба и Бугара.

Дошао је био у Солун да у солунском крају образује српске чете које би заједно са бугарским радиле, али су му власти ушле у траг, комитет бугарски га је гонио, што је прешао Србима, и он је потражио азил у конзулату не говорећи конзулу ништа о својој неуспелој мисији.

Жалио се како га нигде не разумеју и како му нико не верује.

Из Солуна Шуменковић, Луковић и Гавриловић дошли су у Битољ. Четнички одбор чији је председник био Алекса Јовановић, професор, а чланови Јован Ђирковић, секретар митрополита Поликарпа, бивши учитељ

Јован Михајловић и професор Риста Скакаљевић, дочекао их је радосно. Њихов боравак био је продужен запалењем плућа које је Гавриловић у Битољу добио.

Када је после три недеље оздравио пошли су натраг за Београд. Говорили су општим, неодређеним речима о страдањима Срба на Југу на скупу Побратимства. На ноћним тајним седницама Ослобођења Гавриловић је тражио међу својим друговима комите. Сутра дан у својој соби Гавриловић је био четрнаести. Из четничког одбора јављено је да ће се примити само два нова друга. Једно је право Гавриловић за себе држао, за друго су њих 13 вукли судбоносну шибицу. Тринаесту кратку, комитску, извукао је Јован Алексић, студент филозофије.

Возом до Бање, према четничком обичају, па потом пешке по мраку стигли су Гавриловић и Алексић у Врање. Бацета их је сачекао, дао им одело и оружје и исте ноћи са неколико циглара, ашчија и фурунција, који су постали комите, испратио их је до Буштрања. Изљубили су се и весело прешли границу у четничком низу за путовођом. На Козјаку су нашли Илију Пчињског.

*

За њима су стизали и остали другови. Међу првим Љуба Нешић, Љуба Јездић правник и бивши питомац Војне Академије и Љуба Јовановић-Чупа, који су прешли са Ђорђем Скопљанцем. Рањен у руку на Дренку, Ђорђе се вратио у Србију, а Љуба Јездић је његову чету повео. По првом топлом пролетњем ветру, под којим се лишће развија понео је ново, војводско име Развигора.

*

Централни Четнички Одбор, поред Кола Српских Сестара и Друштва Св. Саве добио је 23 јануара 1905 нове помагаче. Основан је одбор Српске Браће чији је председник постао Голуб Јањић.

Сви су они стварали, опремали, помагали четништво, које се, не нашавши помоћи од државе, издржавало добровољним прилозима и новчаном помоћи,

коју им је Београдска Задруга стално давала. Осећали су сви они смисао и величину циља своје помоћи.

*

Пред великом четничком навалом, пред одсудним решењем за борбу покушао је др. Гођевац још једном да постави споразум са Бугарима. Мицко фурунција, негдашњи комита, однео је у Софију писмо представитељу на вишните работи, др. Татарчеву:

»Пре него што почнемо борбу и проспемо крв дужност ми је пред историјом и пред народом да вас поново позовем на заједнички рад. Падаће иначе главе и ваше и наше.

Грех и злочин био би ако ми вође пре тога не би покушали да се споразумемо.

Молим вас да се састанемо где хоћете: у Београду, Софији, Бечу или Цириху, да не би водили наше људе једне против других.«

Др. Татарчев је вратио натраг писмо. На полеђини написао је оловком:

»Од тази работа ич да си не береш гајле.«

ГАЈДЕ СПАСЕЊА

У зимско вече, у јануару 1905, дошао је Крста Трговишки у Радомницу, близу бугарске границе. У кметовој кући искупило се сто педесет сељака да се изврши организација.

На леденоме ноћноме ветру стајале су четиричке страже код кућних углова.

У одаји пуној тешког мириса дувана, присуства масе људске, гологлав, усправљен Крста је говорио. Прибијени, помешани сељаци и четници гледали су на војводу на чијем је оружју играо одблесак пламена са огњишта. Све је друго било у тами.

Врата је гурнула једна нестрпљива рука и убацила за њима мраз и влагу. Стражар је журно шапутао војводи. Изашли су заједно. На пољу је снег шкрипао под корацима. Чуло се да их је много. Војска је кући прилазила.

Били су издани. Вратио се у собу и погледао по скупљеним сељацима. Последњи су дошли на скуп Дејан и Солунка. Увек су их сумњичили да се често састају са Турцима. Крста је наредио четницима да вежу ово двоје и поведу са собом.

Тешко је било из куће изаћи, јер је пламен са огњишта уски отвор врата осветљавао. Један четник засвирао је у гајде. Кроз ноћ су одјекивали звуци весели, уједначени, меки.

Војници уморни, прозебли, успорили су кораке. Преварили су их. То је било некакво мирно весеље сељачко.

Тренутна засталост и колебање били су довољни да спасу четнике. Један по један искакали су из куће и трчали ка брежуљку где је шума почињала. Већ су сви изашли, када су на последњег, Тому, наишли турски војници. Поред њих је трчао наоружани комита. Пуцали су у њега као у зверу. Рањен четник је, скачући на једној нози бежао ка друговима. Осећао је како оставља снагу и топлу крв на снегу.

Са брега Крстине комите пуцале су на ивице куће, које су пресецале једнолику сиву снежну слику. У ноћном судару и забуни сељаци су успели да

побегну. Само су једнога спорог и невештог ухватили Турци и заклали. Четници носећи рањеног друга побегли су кроз ноћ.

У зору Турци су нашли у шуми везаног Дејана н Солунку, упола обамрле и онесвешћене од зиме и бола. Четници су их у бегству заборавили. Тражили су од њих да кажу где су комите. Мирно су одговорили да никакве комите нису видели. Сами су се турски војници тукли међу собом у ноћи око неких младих жена из села. И њих су аскери везали.

Потера се вратила у касарну. Вукли су на носилима једног низама, који је у ноћи погинуо од четничких метака.

ЈОВАН ДУГАЧКИ

Тренко Рујановић и Темељко Барјактаревећ обележили су свој пут за Пореч борбом и победом. Преко сељака сазнали су за заседу коју им је у Мокрени на Бабуни спремио бугарски војвода Шиваров. Позвали су Глигора и изненадним препадом однели су брзу и неочекивану победу. Рањен војвода, бугарска чета у бегству, лешеви по снегу и крај залеђеног потока.

Раширила се и ојачала моћ и власт Глигорова.

Једног хладног, раног пролетњег јутра 1905 јавила му је стража да су добили нове другове. Из Пореча је дошао да му се придружи са четицом Јован Долгач — назван тако по своме расту дугачком.

Необуздан, храбар и немилосрдан испунио је свој живот дивљим подвизима и суровом мржњом.

Млад је отимао девојке, потом је као кириција за чете Сарафова и Грујева кријумчарио из Тетова мартинке. Поносан на пушке које је са опасношћу преносио нудио их је сељацима и хвалио:

— Земи је, побратиме, добра је, на татка да фрлиш, не бери гајле.

У запаљено Крушево ушао је са братом Тренком као комита. Мржња неисцрпна испунила га је, опила. Тренутна слобода, живот под оружјем за њега су значили остварење освете. Дивљачки се светио за године покорности и понизности.

У чизмама убијеног турског официра газио је по главама повезаних Турака, ударајући их бесно по челу. Уморан, искривљених потпетница ишчупао је својим огромним маљавим рукама млад храст из корена. Разбијао је њиме лобање као топузом.

Сув, сагорео од планинских ветрова и мржње, увек погурен, причао је весело о томе друговима:

— За један сатат тридесет и два степа, клај му глава на плоча, па сас копачка туп! — ајд со здравје...

Својим огромним шакама тврдим и широким, којима је некада држао ишчупан храст, превлачио је, причајући то, задовољно преко својих дугих, дебелих жутих бркова, који су падали чак до рамена.

Смрт Злата из Слатине и Секуле из Крапе одвојиле су га од Бугара. Сакупио је малу чету сам, независан и слободан. Његови су га људи звали стриком-Долгачом. Плашили су га се и волели.

Његов брат Тренко, упоран и тврдоглав, није хтео да изневери заклетву. Остао је бугарски војвода. У Кошину су обоје имали камене куле, блиске, једну крај друге. Долгач је тражио са четом брата да га убије. Сазнао је да се крије у кули, крај његове. Протурио је пушку кроз мазгалу и почео да шаље брату иза каменог зида дивље псовке и олово. Са уског прозора је и Тренко пуцао на Долгача и претио.

Пушке су узбуниле Турке. Кренула је војска из Дебришта да опколи Кошино. један сељак који је на путу угледао војнике дотрчао је и јавио за опасност Долгачу.

Прекинуо је пушкарање. Кроз мазгалу је викао:

—Е, бре, брате Тренко, брзо да бегамо, оће ови кучиња да нас изедат.

Непријатељство је престало. Пред истим непријатељем два брата бежала су заједно кроз планину. Растали су се када је опасност била далека, са новим претњама.

Гоњен са својом малом четом од Турака и Бугара, Долгач је дошао да се придружи Глигору. Био је бескрајно сретан када га је војвода назвао не стриком или чичом, већ »господином« Долгачом.

СЕДАМ МУЧЕНИКА

Два млада официра поручник Драгомир Протић, једини син учитеља Грује из Каменице ваљевске и потпоручник Драгомир Васиљевић из Крушевца били су спремни. Дали су оставке на чин, напустили војску и спокојан живот и постали комите. Водили су помоћ Скопској Црној Гори и Поречу и носили оружје. Централни Одбор дао им је за вођу на путу и у борби бившег наредника Владу Ковачевића, који је већ по Карадагу четовао. У четничком оделу сви су били једнаки.

Увек истим путем поред Буштрања прешло је у марту њихових 27 четника. За њима су сељаци водили претоварене коње. Била је 101 пушка и 30.000 метака.

Пријатељски сусрети по малим пчињским селима у ноћи док су по слеђеној земљи лежала бела снежна језера. У Пелинцу их је чекао Довезенски. Учитељ Теофило Карацић спремио им је у Никуљану конаке. Слеђени зимским ветром и неспокојством хитали су курири кроз ноћ где су их чекале заседе. Јављало се дуж целог пролаза. Сељаци су чекали, спремали хлебове.

Увек напред кретала се чета од села до села, увек за новим путовођама и ближила прузи која је лежала као међа између њих и слободне црне планине.

*

У сутон изашло је пет сељака из Табановаца. Деда Петруш, председник сеоске организације, водио их је да се у шуми Под лојзе, на четирском путу састану са четом која је из Никуљана долазила.

Напрежући слух чекали су је у ноћи без месеца. Чула се само непрекидна, уједначена песма леденог ветра са севера. Тргао их је метални звук пушака које су обешене у цаковима ударале о дрвене самаре. Звиждук пригушен као писак ноћне птице објавио је да пријатељи долазе. Састали су се са војводама, које су на челу четничког низа, за путовођом ишле. Протић скроман и почетник у четовању давао је првенство нареднику Ковачевићу који је умео да се са ссљацима по рамену тапше и загрли.

У ноћи кроз ниску, младу шуму, оголелу од зиме, стизали су уморми четници.

Шапутање и поздраве пресекле су пушке. Далеки пуцњи прво усамљени постајали су све бржи, све узнемиранији. Долазили су од блиског турског села Коњара.

Ђора Денковић, благајник сеоске организације, пришао је Влади Ковачевићу, кога је знао још када је први пут за Карадаг пролазио:

—Ајде назад, господине, овде је голина ...

—Ја сам дошао да умрем, не се жалим, чуо је скоро пркосни одговор.

Протић је узнемирено мислио на своја три четника који су са Цветком Ђорђевићем, путовођом из Четираца пошли пут Коњара. Само је он знао њихову мисију.

Деда Петруш позвао је четнике да се што пре склоне у село, када већ нису хтели да се враћају. Даље се није могло ићи јер је остало још свега три сата до сабаха, а комите су биле уморне.

Протић и Ковачевић са половином чете пошли су у кућу три брата Денковића: Стојана, Ђоре и Димитрија. Она је била на крају села, највећа, на потоку. Друга половина са потпоручником Васиљевићем пошла је кући Симоновој. Сељаци са натовареним коњима по читавом се селу растурили.

Под лојзе је било тихо. Нису одјекивале више пушке из далека, од Коњара. Испод тешког ноћног неба без звезда лежао је тамо на залеђеној њиви сам и мртав Цветко из Четираца.

*

Безбрижно су ишла четири друга кроз ноћ. Цветко је знао све стазе. Мирни су били и спокојни. Нико није мислио на смрт. Одједном код Сувог Моста заблистали су као звезде отвори пушчани. Заседа. Метални писак олова. Цветко се пропео у полету напада. Одједном је раширио руке и тешко пао.

Четник Станојло скочио је са обале у ледену Коњарку. Војислава је погодио метак из мартинке у раме. Пао је и он у реку пре него што је за њеном обалом нашао заклона. Само је Денко Чума из Младог Нагоричина пуцао и кликтао. Његови метци и глас умножавали су га. Десет се људи од једног стварало и арнаутска заседа разбегла се пред отпором. Дуго су се у ноћи понављали јауци, све даљи и слабији. Када је настао мир, из реке су изашла два промрзла човека. Ветар им је сушио мокро одело и претварао у стакло. Рањени комита губио је крв и мраз му је одузимао снагу и свест. Чума их је вукао журно ка Четирицу.

*

Дан 14 марта био је пун немира и очекивања.

У зору су Арнаути из Коњара нашли крај воденице мртвог Цветка. Његов последњи поглед остао је на голој врби над којом је лежао тежак облак. Неиспаљена пушка испуштена лежала је под његовим ногама.

Нашли су траг.

У кући Денковића у Табановцу војводе су узнемирено чекале своја четири млада друга. Њих није било, али је са јутром стигао гласник из Куманова, млекација. Војска је знала где су, требало је да се спасавају.

Ковачевић није послушао:

—Де, де, нас Турци неће...

Протић је био војник и хтео да изврши наредбу одбора.

Наредник је жучно истицао престиж свога комитског искуства. Морало се остати у селу до ноћи. Двадесет и седам четника нису могли по дану да прелазе кроз гола поља, чак и кад би оставили комору са оружјем.

Из Куманова је војска полазила. Коњица је јурила ка Никуљану и Четирицу. По подне табор¹ пешадије марширао је друмом табановачким.

На голој падини више села стајао је дечко чобанин.

1 батаљон.

—Еј, Стојане, бре, истерај ги волове у њиву, завикао је пискаво када је угледао далеку војничку поворку.

Трчећи ка селу, до кога његов детињи глас одношен ветром није допирао, поновио је још једном уговорени позив.

Најстарији Денковић, Стојан, утрчао је у кућу.

—Искачај, господине, или дај и нама пушке.

Влада Ковачевић је убедљиво понављао:

—Неће нас Турци ...

Изгледа да је веровао својим речима.

Село је проламала узбуна. Људи су трчали из кућа у куће. Кмет Митар Севдин побегао је низ реку.

Уморни војници зауставили су се на путу више села. Над њима су се спуштале све више тешки и густе облаци. Кијамент.

Један нередован воз јурио је из Куманова и зауставио се у пољу. Војници су искакали, стајали у редове и полазили ка Табановцу. Појавила се и коњица од Четираца. Круг људи и оружја затворио се око малог села у равници.

Жене су из Табановца излазиле и носиле воду ожеднелим војницима. Ни страх ни немир се није на њиховом лицу грубом и руменом од мрза опажао.

Путем од Куманова указао се Митар Севдин.

Официр га је зауставио. Познао је кмета табановачког.

—Чисто ли је село?

Кмет није ништа знао. Био је у граду и не може да јамчи шта се за то време догодило.

На звук трубе кренули су се војници.

Стигао је већ и аскер из воза и отпочео је претрес села од реке. Турци су ухватили азају¹ Максима Петковића и потерали пред собом. За њиме је ишао забит² и војници са пушком на руци.

Редом кућа по кућа је отворана и претресена. Ковачевић је губио своје мирно поуздање. Слушали су са стегнутим пушкама као у грозници. Протић је гледао кроз мали прозор на војнике који су све ближе прилазили кући Симоновој и са узнемираним срцем чекао мрак и рачунао минуте који су их делили од ноћи.

Аскери су се већ скупили око камене ограде. Азија је бојажљиво застао испред куће Симонове. Официр нестрпљив дао је знак и четири војника потрчала су ка вратима. Отворила су се изненада пред њима. Плотун је прекинуо неизвесност и очекивање.

Попадали су аскери а један јаучући, бацивши пушку потрчао је назад друговима.

Почело је.

—Аскер ђери³ завикао је очајно забит.

Оружје и вика одјекивали су кроз замрло село. Војници су се заклањали, падали, крили и поново се враћали у напад. Кроз отворена врата Симоновог дома одбрана је трајала.

Из Денковићеве куће, блиске, Протић је гледао и даље са малог прозора. Борбени пламен већ је захватио и њих. Чуо се галоп коњице. Открили су се и дочекали их пушкама. Забуна, изненађење и страх разјурили су коње и људе.

У пољу су били биволи. Војници су их хватали и гонили пред собом. Тешка трома тела бранила су их као покретни зид. Комите су пуцале у људе и биволе. Све ближе је прилазила у рици рањених животиња страшна, црна гомила. Под њиховим заклоном војници су допрли до ограде.

1 одборник.

2 официр.

3 Назад војници.

Борба у сутону привлачила је са свих страна оружане Арнауте. Трчали су кроз поља жељни пљачке.

Војници су бацали запаљену сламу на кров куће Денковићеве. У последњем сумраку пламен је осветлио борбу.

Војвода Протић отворио је врата. Са пушком у руци појурио је напред. Рој зрна оставио је његов леш између четири турска. Четник Никола Јабланичанин истрчао је из куће да изнесе војводу. Један метак здружио га је са њиме у смрти.

Рањен у плећку Ковачевић је заповедио четницима да чекају. Пламен се на влажном крову угасио. Била је ноћ.

Око куће Симонове затворене у кругу смрти друга се борба водила. И тамо је војвода покушао да се пробије. Нестајало је муниције.

Потпоручник Васиљевић, скоро дечко, истрчао је из опкољене куће. За њиме је јурио Витко Врањанац. Погођен у срце Витко је лежао мртав, а тешко рањени Васиљевић вукао се по земљи до коша, који га је заклонио.

Огроман, под тешким џубетом баба Киприним, са пушком скривеном испод гуња, појавио се на вратима и трећи, Стојан Коруба.

—А... а... а ..., узвикивали су Турци зачуђени.

У једноме скоку, не осећајући терет овчих кожа на себи, прелетео је Коруба преко дворишта. Два војника скочила су да га живог ухвате. Смрт их је бацила на земљу пре него што су стигли да руку испруже. Коруба је добио снагу дива. Зграбио је рањеног Васиљевића испод коша, повукао га са собом преко зида, на коме је само Киприно џубе оставио. Ноћ их је спасла. Коруба је носио друга на леђима кроз поља и када га је у зору спустио спасеног у Коинцу, млади војвода га је погледао само и издауо.

И један и други вођа на почетку свога јуначког путовања угасили су се, а веровали су до последњег часа да је смрт далеко од њих.

У Табановцима су остале само жене и седам комита затворених у кући Симоновој. Рањени Ковачевић пробио се изненада са свим својим четницима кроз мрак и војску. Погинуо је још само Васиљ из Нагоричина.

Пролазила је хладна, немирна ноћ у очекивању. Стотине су очију гледале кроз таму у ниске зидове куће Симонове. Арнаути су се издизали изнад ограда и пуцали у прозоре и врата. Забит је непрекидно, између два плотуна, понављао позив на предају.

Без муниције, збуњени, очајни, четници су се договарали. Неискусан, невешт, наредник Веселин Веселиновић веровао је још увек да их изненадна помоћ може спасти. Није знао каква би то помоћ била. Са хладним, мутним свитањем и то се веровање угасило.

У зору су четири топа управила своје цеви на село.

Забит је последњи пут поновио:

—Еј, теслим бре.

Кућа ће иначе бити порушена до темеља. Обећавао им је живот.

Седам кундака указало се на вратима. Предали су се. Табановце је било освојено. Из кућа су војници извлачили остављене цакове са оружјем. Сељаци су се разбегли у ноћи.

Победничка војничка колона увела је седам везаних четника у Куманово. Телал је позивао чаршију да види комите. Увели су заробљенике у беледију. Испитивали су их. Нису давали одговор. Нису признавали да су дошли из Србије.

Цео је трг пред општином био испуњен. Гомила је урлала. Турци касапи, оставили су своје дућанчиће и ишчеречене јагањце пред ћепенцима. Махали су широким ножевима.

Стражари су извели четнике. Један Турчин ударио је штапом по лицу наредника Веселина.

Одскочио је под ударцем.

—Уби, а не ударај.

Видео је већ смрт у дигнутим ножевима, секирама и моткама. Покољ је почео. Овча крв на касапским маљавим рукама помешала се са људском. Крвава тела лежала су у сред гомиле која се као вртлог око њих увијала.

Жеља за спасењем дала је надљудску силу тројици четника.

Грудима су оборили десетине људи пред собом, пробали се кроз гомилу и појурили ка велешкој мали где је варош престајала. Отпочела је дивља хајка за бегунцима, чији су замах слабиле везане руке на леђима.

Из ковачница истрчали су им на сусрет турски цигани. Тешки чекићи падали су на главе као на челични наковањ. На сред мале место три млада снажна човека, лежала је топла, крвава маса мозга, поломљених костију и искиданог одела.

Пао је акшам. Са минара су музеини запевали вечерњу молитву. Покољ је био завршен.

Табановци су видели прву и последњу четничку предају.

ЧЕТНИЧКЕ НОЋИ

Спремале се журно у Врању нове чете. Канал преко Скопске Црне Горе табановачком погибијом био је затворен. Пораз није смео зауставити пролетњу четничку навалу која је имала да дође са набујалим водама.

Веровало се, надало се, очекивало се све од даскала Бабунског, новог војводе.

Јавио се и водник Рафајловићев, поручник Сретен Рајковић. Код њега су долазили ноћу млади официри. Бирали су коцком ко ће прећи. Под својим војничким креветом у истој соби крио је бомбе и када га је земљотрес затекао у касарни са страхом је слушао.

Седео је Сретен на граници и гледао како сељаци долазе по лушке. У снежним ноћима и кишним долазили су, одлазили, нестајали, враћали се младићи из Пчиње. Карауле. Заседе. Заклетве. Видео их је већ четири стотине којима је четнички одбор пушке издао.

Уз Рафајловића пратио је до границе веселе београдске студенте, бивше официре, — своје другове — младе сељаке и зидаре поречке који су окупљени у чете одлазили. Положио је капетански испит и сада је осетио да је тренутак када треба и он да пође и да скромни чин поручника замени са безграничном влашћу шефа горског штаба — големиота свих чета прековардарских.

За своју чету тражио је и прикупљао је сам четнике. Примао је младе људе и смеле, неосетљиве за умор и опасности. Хтео је да са њима уоквири, уреди, спреми целу војску устаничку. Сакупио их је 25 из Ниша, Београда и Крушевца. Дошао је код њега у Врање и његов млађи друг Савковић, који је такође војску напустио.

Војвода Јован Бабунски довео му је пет сељака из велешког Рудника.

Код Марковог Кала научили су како се хитро бацају бомбе. У ноћима зимским вежбали су се да се прикрадају без шума, хајдучки, да постављају заседе и да врше препаде без пуцња са камом и кундаком.

Чета од тридесет младих људи била је спремна за полазак. Повели су са собом и болничара, простог војника Ивка Босића-Солдатовића из Доње Кравице. Сваког је јутра чекао на рапорту утегнут жутим кајишем, сјајно изрибаних металних дугмади на плавоме копорану, молећи пуковског лекара да га пусти у комите. Није хтео да сипа креч у војничке нужнике, да мути карбол и да износи болесничку мокраћу, док други четују слободни по планинама, искићени реденицима и свете се Турцима. Када га нису пустили побегао је и дошао Рафајловићу. И сада у чети Рајковићевој, у својој торби од козје мешине место бомбе носио је завоје, фачле и тинктуру јодну, али је око појаса имао патронташ и карабин о рамену.

У први мрак сакупљена чета пошла је из Врања.

Сретен Рајковић је постао големиот Сретен Руднички. Са официрским чином, на који је дао оставку, оставио је и име записано у шематизму, који су тако често листали турски посланик и конзули.

Уморни, мокри, прозебли, журили су граници. Пред њима Буштрање није се видело у вејавици. Провели су дан крај светлих огњишта по сеоским кућама. Пламен је треперео преко њиховог оружја и реденика ишараним сјајним жутим малим прстеновима.

Друге ноћи, 25 марта 1905, застрти снежним вихором, прешли су границу.

У Горунувцу на Козјаку нашао је Сретен Руднички свог друга Илију Пчињског, некадашњег поручника Илију Јовановића. На лицу спрженом од снегова, дима и планинских ветрова није било више трагова болести. Кашаљ није гушио снажни глас. Када је пре неколико месеци прешао границу, подупирао се мотком, дрхтећи у грозници. Сада је носио лако карабин са динаром у кундаку укованим.

Загрлили су се.

Илија Пчињски, големиот свих чета са леве обале Вардара, спремио им је конаке. Обавестио је четовође, а одбор из Куманова послао је гласнике учитељима. Чекале су их вође, склоништа, топли хлебови затрпани у пепелу.

Опет једна ноћ дуга хладна, без месеца, ноћ бескрајног, вечитог четничког ходања. Пре зоре чекали су их у Канареву чичко-Павле Младеновић и Љуба Јездић-Развигора са својих десет Црногораца у оделу од плаве чоје, са малим црногорским капама на глави.

Сељаци су стајали пред улазима кућа, будни читаве ноћи, збуњени од радости и очекивања. Четници су улазили кроз ниске отворе. Ватра пригашена, да пламеном не ода ноћно бдење, мутно је осветљавала сенке: окупљене жене, избуђена деца, овце и краве што су зајдно са људима у истој одаји становали.

Први поздрав је пресекла узбуна. Стигао је курир из Куманова. Открили су их. За њима је војска долазила.

Чичко Павле, сељак војвода, повео је чету Бабунског м Рудничког ка своме селу Јачинцу. Низ корито Петрашнице хитали су да још пре дана пређу друм кривопаланачки.

Јездић се одвојио. Повео је своје Црногорце ка Довезенцу да би напали Турке са леђа, ако би им другове опколили. Тодор Алгуњски био им је друг и путовођа.

У зору су стигли у село и обазриво се склонили у кућу једне старе сељанке. Одмах се чуло код сељака за њих. Поп Блажа Тодоровић и сеоски пољак први су дошли на разговор са ракијом и дуваном.

Дуго се поп задржао. Када је дошао у подне кући на вратима чекао га је чауш. Јуче је са њиме трговао око серкесова.¹ Много му је било шест белих мецедија. Данас се збуњено са њиме поздравио.

—Зар ниси могао чету да одведеш даље него ту код комшија?

Уверавао га је да никог није видео и нудио му за сат седам мецедија.

Пољак који је још остао код четника приметио је кроз мали прозор три турска војника. Показивали су руком на бабину кућу и гледали је са свих страна.

1 цепни сат.

Четници су брзо правили заклоне. Тодор Алгуњски дигао је главу. Тражио је чиме да подупре врата. На греди је висио лонац.

Баба му је казала да је пун крављег масла.

Тодор се гласно насмејао. Брзо је пружио лонац пољском чувару. Научио га је да изађе из куће, да се не обазире и да случајно наиђе на Турке. Да им исприча како је ухватио бабино магаре у штети и за казну однео јој масло. Војници су увек гладни.

Све је било као што је Тодор пожелео. И док су се војници око масла цењкали и удаљавали за пољаком, чета је сишла на поток и скрила се у шуму.

Иза мокрих, црних стабла гледали су како чауш претреса празно село.

Кад се све смирило вратили су се на вечеру. Задовољно су седели крај ватре и топили на врху бајонета шећер за шербет.

Опет је курир стигао. Бабунски и Руднички били су у опасности. Пуно је Јачинце било војске. Тражили су њихову помоћ.

Јездић се договарао са Тодором Алгуњским, увек прибраним и лукавим.

Одлучили су да запале егзархијско село Обловце, да осветљено небо привуче све потере.

Газили су журно плитку и брзу Пчињину воду. У мраку је нису видели. Осећали су само како их вуче даље.

Прилазили су Обловцу. Заирко, чувар поља их је водио да у мраку и забуни не би запалили кућу коме Србину или сиромашном сељаку. Требали су да горе само домове богатих егзархиста.

У мраку се виделе само буктиње које су разносиле пожар. Од једном пламен је зацрвенео црно, високо небо. Егзархисте су звале помоћ пушкама.

Јездић је оставио запаљено село и бежао ка Козјаку са четом. На кривопаланачком путу дочекала их је потера. Ушли су у пламену потковицу заседе. Опет ватра, опасност, смрт.

Када је у зору у Стрновцу Јездић бројао четнике, двојице није било. Изгубљени у ноћи и рањени сакрили су се у воденицу код Канарева. Чекали су дан и сељаке да им покажу пут. Место сељака и помоћи стигла је војска.

Један је погинуо док се бранио иза старог воденичког камена. Другог су стигли и убили код Алинца, када је већ мислио да је успео да се спасе.

Док је горело Обловце, у голој шуми иза снежних заклона лежали су четници Бабунски скоро смрзнути. Умиру још један пут. Знали су да неће умрети као ни пре.

Далеки пожар осветлио је небо пре сванућа. И били су спасени. Сва је војска отишла на север да тражи Бабунског код Обловца.

Спасена чета журила је ка Вардару. Код Башиног Села чекао их је чамац.

Када су стигли више Рудника завршила се још једна ноћ дуга, хладна. Опколили су га. Гласник је јавио да су егзархиски трговци из Велеса у селу. Да спрече издају похватили су их брзо и затворили у подрум.

Одмор им је опет био кратак. После првог залогаја чули су војничку трубу. Опет је један батаљон војске чекао на њих узалудно читаву ноћ код Кожља на утоку Пчиње. Сад је пролазио велешким путем да их тражи код Башиног Села.

Српски свештеник је позвао офицере на ручак да би пазио на њих. Војници су шетали по селу као на одмору, мирно, не слутећи да тридесет и пет четника иза капија гледа на њих.

По ручку батаљон је отишао.

После Турака у Рудник је брзо ушао Љуба Хаџи-Спасић, учитељ из Башиног Села. Чамац је нестао, Вардар је надошао. Не може се газити. Батаљон их је тамо тражио.

Са бескрајним чуђењем слушао је наредбу војводину да спреми вечеру за 150 четника; његова журба, његов пут, његова опомена били су непотребни.

Над селом се смржавало. Дувао је јак, хладан ветар. Сретен Руднички је наредио полазак. Четници су журно намештали спрему. Опраштали су се.

Војвода је рекао учитељу и попу, пред искупљеним сељацима, да иду за Башино Село.

Сеоске куће остале су за њима. Сретен Руднички је погледао на празан пут. У мраку се ништа није чуло. Скренуо је нагло и сви су као стадо пошли за њим. Водио их је сасвим супротним правцем ка Катланову. Послушао је савет Бабунскога.

У себи се смејао Турцима који су намамљени на 150 хлебова чекали у заседи на мокрој и блатњавој обали Вардара.

Прошли су испод карауле на брегу. Горе су стражари не слутећи ништа спокојно чували око ватре и грејали руке.

Кад је бледо и мутно сунце осветлило мале куће пред њима, ушли су у Ново Село. Прошао је један миран дан. Спавали су и дремали завијени у овчје коже.

Кроз ноћ је чету водио чича јаћим из Новог Села. На Вардаревој сребрној води лежао је мост. Стражар је као пресечено стабло стајао непокретно на обали. Гледали су их са друге стране многи осветљени прозори са касарне.

Скривени грањем четници су гледали у месец. Отишао је пре поноћи.

Три бивша војника-поднаредника пришла су опрезно мосту. За њима су други ишли у четничком ланцу, додирујући један другог раменом и коленом у ритму.

Пала је пушка низ мост. Лежећи на леђима, везан стражар је гледао са устима напуњеним марамом, како као сенке промичу трчећи четници преко дрвене ћуприје.

Пас је пред касарном залајао. Затим је одјекнуо хитац из пушке другог стражара. Он је слушао угиб дасака под брзим и многим корацима.

Аларм је закаснио. Шесдесет узбуњених и избуђених војника грабили су оружје узалудио; четници су били већ на падинама Китке.

По гребену су планинском хитали Солпу. Слушали су Вардар који је невидљив хучао под њима. Завршили су ноћ у шимшировом жбуњу. У јутарњој магли под њима војници су тражили крај пруге.

Пошли су кроз Голешницу дивљу, велику планину. Говорили су и дисали спокојно. Били су сами, далеко од сусрета, кућа, путева.

Први дан у гори слободан, хајдучки ширио се над њима, под плавим хладним небом.

*

Лисичје, Мартовац, Оморане, Орахов Дол, Габровник и Стровље дочекали су радо чету Бабунског и Рудничког. Под вселим пролетњим небом и расцветалим гранама долазили су четници као весници победе. У своме Мартовцу, слободан и војвода, негдашњи даскал Јован Стојковић, није свратио у своју кућу, већ је остао код рођака.

На чесми пред Крапом, у планини озеленелој, састао се Сретен са Глигором.

Изљубили су се и пошли безбрижно по дану у село код попа Тасе, хајдучког »владике«. Крај цркве сељаци су пекли четири овце на ражњевима да велики дан слободе прославе. Сутра ће опет у ропској погнутости морати да примају аскере.

У Белици су три врховне војводе чекали јунак Тренко Рујановић и Марко Церић са поречким учитељима.

Организовање прилепских и поречких села је почело. Искупљеним сељацима Сретен је читао комитски устав и заклињао их на ками и календару са ликом Краља Петра, место иконе.

Организована села скупљала су у цак нуфузе¹ и слала по гласнику суду у Прилеп и Кичево, да им забележе да су Србмилети, што се раније од комитета није смело писати.

1 крштенице.

Владика Поликарп је примао молбе села да се патријаршиске цркве и школе отворе. Свугде су се сеоске чете окупљале, постављали председници, десетари и благајници организација. Глигорова шумска држава раширила је брзо своје границе.

ДУРАК-СПАХИЈИНО ЧЕКАЊЕ

Саватије се јавио из Србије. Наредио је Дајићу учитељу у Доморовцима да му пошаље у Врање сеоску чету Стојана Селића. Желео је да иде тајним гиљанским прелазом у Пореч. Турцима је јављено. На границу је послата војска. Пут је био затворен. Саватије је опет узео стару буштрањску стазу а сељаке је послао кући.

Пет дана је за Доморовце Стојанова чета била изгубљена. Скоро свака кућа у селу крила је одсуство једног младића. Узбуна је била велика и узнемиреност када је Арнаутин Авдиљ желео да му донесу камен баш оних који су били преко границе.

Пред селом су већ жандарми тражили.

Дајић је извео децу на Липу. Свако је дете тражило пролетње цвеће и Дукар-спахијине заптије.

Силазили су са пропланка. Свршена је била светковина Врбице. Цвеће су нашли али спахијину заседу нису. Певали су ускршње песме.

—Који су оно за вама? чекао их је поп у недељној мантији код села.

За децом је долазило петнаест заптија.

На Дајићева врата лупао је то вече блед кмет старац Марко. И његов је син био преко границе:

—Траже ми душмани шест хлебова. Хоће ноћас у Мањевцу да чекају качаке. А ти знаш какви качаци треба тамо ноћас да прођу.

Дајић га је умирио. Нека послуша и спреми хлебове.

Косту Рајковића, вођу друге сеоске чете спремио је да уходи турску потеру, кад се она заустави у ноћној заседи. А четници даље нека пођу до сусрета са Стојаном.

Стара Стана, мајка Стојанова, сасвим погурена, наслоњена на суву грану, дошла је код учитеља.

—Синко, идем и ја, народ да не пропадне. Ако је то дете баба Станино, нико га неће живог ухватити. Идем, па ако погине за ноге да га вучем у поток. Затрпаћу га старом шумом. Јака сам ја. Само народ да не страда.

Тешка је ноћ пролазила за учитеља. Одговорност за младе животе, опасност за село, скоро грижа савести.

Очајавао је, молио је, палио кандило, бдио је.

Женина рука на рамену пробудила га је. Заспао је седећи крај стола. Лампа је горела у соби осветљеној сунцем.

У другој соби на столнци чекао га је у свечаном оделу црквењак Ђора. Главу је придржавао. Спавао је. Дошао је по црквене кључеве. И он се вратио јутрос са четницима. Сви су већ били код куће.

Место поздрава грдио је Стојана. Залутали су у шибљаку, и звона са арнаутских крава означила су им место. Прескакали су јаз од два метра, падали у воду, склизали низ јаруге.

Те ноћи сви су се мимоишли. Коста је узалуд чекао у Мањевцу, Дурак-спахија је поставио заседу у Брезничкој Реци, а Стојан је залутао чак на Трновце.

КОМИТСКО ПРОЛЕЋЕ У КАРАДАГУ

Јордан Софијанче није могао да заборави срамоту и двадесет и пет батина. Удружио се са Васиљом Аџаларским и Бобевом. Освета је у њему прекипала као препуна чаша младог вина. Дошао је натраг у Скопску Црну Гору са осамдесет комита.

Пећанац се крио по планинским манастирима. Жалио је своју слабост према Јордану. Карадаг је имао пред собом нове дане убистава, стрепње, прејачке борбе хришћанске и словенске.

Прикупљао је Пећанац око себе сељаке, који су долазили са зарђалим мартинкама, што им је Спаса Призренац донео. Носили су у срцу одлучност а на беломе оделу српске грбове извезене црним гајтанима.

Када је своју сеоску војску саставио, спустио се војвода са четницима низ планину као воде набујале. У зору ушли су у Мирковце. Чекао их је на уласку у село крај ограде Трајко Ковачевић, учитељ, да им јави да су четири бугарске чете у доњој сеоској мали, где је већ скопско поље почињало. Тихо, дуж зидова од жуте опеке, провлачили су се четници Пећанчеви. Склонили су се у кућу учитељеву. На доклатима, заклоњени низовима паприка, стајали су стражари. Пећанац се попео на таван двоспратне куће и испод подигнутог црепа гледао је кроз тек озеленеле гране на доње село препуно комита.

Стрпљиво је чекао и мотрио сваки покрет поред ограда, где су се кроз суво шибље белиле калчине. Видео је како су Бугари у сумрак посели све сеоске излазе. Сазнали су да је и он у селу. Само је уска стаза, заклоњена складњевима између њива остала слободна. На њу су комите заборавиле. Брзо је Пећанац њоме провео своје четнике и преко свеже преораних поља привукао се заседама. Један сељак из доње мале јавио му је за бугарску лозинку, коју су комите у пићу неопрезно сувише јасно изговарале.

Већ је једна група коју је водио Доде из Чучера била наишла на Бугаре. Виком су их питали ко су.

—Влк.

Уговорена лозинка умирила је комите, али је у том тренутку на другом крају села одјекнуо глас олова.

У ноћи су се измешале бугарске комите и Пећанчеви четници. Ватра пушчана осветљавала је лица и откривала непријатеље или другове. Кроз пламен распрсле бомбе угледао је калуђер Максим, четник Пећанчев, свога војводу како пада.

—Бежите, погибе војвода Пећанац.

Узвик је пресекао победу. Четници су се повлачили журно ка Бањану, носећи са собом рањенике. И Пећанац је стизао за њима. Падом је избегао смрт, када је запаљена бомба пред њега пала.

Сутра дан у зору стигла је војска из Скопља и нашла Мирковце оивичено са двадесет бугарских лешева.

Бобев се повукао још те ноћи преко Вардара. Јордана су стрељале његове комите, као кривца пораза. Једини је остао Васиљ Аџаларски у равници пред Скопљем, скривен, без снаге и смелости да се више у Скопској Црној Гори појави.

*

Између зелених падина са затвореним видиком јурио је почетком априла Пећанац са десет другова малом усамљеном стазом. Са виком прошли су испод манастирске капије поплашивши паунове, који су мирно ширили своје перје као цветове и калуђере, вечите јатаке хајдучке. Блиске пушке што су их час пре тога чули, објавиле су им нове смрти и нове опасности. Пећанац је наредио да се закључа капија и са четницима попео се на трећи спрат конака, где га је игуман узбуђен и узнемирен стигао.

Није било времена за разговор ни за манастирску ракију. Са прозора су видели како преко гребена на небу прелазе журно аскери. Потера је стизала.

У клисури испод Бањана затворио је Пећанац пут са дванаест турских лешева. Није дао да однесу неосвећену крв, четворице сељака које су ту у Бањану заклали, и упљачкане дукате.

Пушчана песма разнета одјеком клисуре огласила је победу и одмазду, али је узбунила аскере. Осамдесет их је пошло са куле у потеру. Трагом Пећанчевим дошли су пред манастирску закључану капију.

Док су калуђери отварали врата дрхтећи, и војници појурили кроз манастир да претресу конаке, Пећанац се провукао са четницима до крајњих зграда издигнутих изнад зида и кроз прозор један за другим скакали су у дубоку долину, последњи излаз спасењу. Изгрувани узмицали су уз камене падине, заклоњени пролетње олисталом шумом у којој је хајдук увек безбедан.

Војници су примили игуманово гостопримство и убедљиве речи, да никога није било у манастиру.

„НАРЕДБАТА Е ИЗВРШЕНА”

У кумановском револуционарном одбору завладала је узбуна. Палили су хартије, склањали комитске печате. Лазар Добрачки председник четничког одбора у Добрачи, увређен неспоразумом напустио је организацију и издао је Турцима. Доказа није било, али је његов чин донео велике сумње и заплете.

Склонио се у Куманово од освете и пресуде. Смрт га је чекала у сваком пчињском селу.

На улици у Куманову срео је Лазар изненада учитеља Шарпланинца. Некада су заједно радили, а сада их је бескрајна мржња раздвајала. Нису се поздравили. Лазар се нагло нагао учитељу и кроз дах шануо му тихо и брзо:

—Или ће ти клаам две нози в једна јеменија или ће се потурчам.

—Или ће ти главата узмем, или мојата ће си изем, одговорио му је Шарпланинац исто тако тихо и мирно.

*

Прошло је недељу дана. У јутро пошао је Шарпланинац у одбор. У Цивковићевој кући у малој соби, у влажном, ниском приземљу, готово подруму састајао се револуционарни триумвират. Прота Тасић и Лазар Божовић чекали су учитеља. Пред вратима видео је неколико сељака из Добраче.

Позвали су их да уђу. Дуго и неспретно су се поздрављали. Нису знали да ли да седну, ни како да говор отпочну.

—Што има ново?

—Наредба та е извршена, саопштили су сељаци, понављајући један другога.

—Која наредба?

—Таја за Лазара.

Разумели су се. Прота је упитао ко га је убио.

Нови председник организације у Добрачи, наследник Лазарев, збуњено је место одговора питао:

—Што ви требат ко сврши?

Одбор је хтео да зна. Избегавајући одговор, сељаци су опширно причали.

Чули су у ноћи да је Лазар дошао у Добрачу. Месна чета олколила је кућу. И Лазарев син је био у организацији. Када су обазриво залупали на врата син је изашао. Погледао је другове.

—Ајте, он ће бидне свршен.

Причање је прекинуо младић мирног, бојажљивог изгледа:

—Господине прота, да ми кажеш греота ли је татка да убије човек, ако татко промени веру?

—А зашто? обазриво се обавештавао прота.

—Ја сам син Лазарев и ја га утепа. Промени веру и осрамоти кућу.

Божовић, усташ и револуционар немилосрдан, устао је и загрлио младића:

—Тако велики јунаци раде.

И прота га је уверавао:

—Не само да није грехота, него ће те Бог благословити.

Умирен, младић је причао.

Када је сеоска чета отишла, пришао је оцу који је уплашен седео у мрачној соби.

—Бегај татко, ће те утепат.

Није хтео да у кући пресуду изврши.

Ишли су ћутећи један крај другог и додиривали се рукама. Младић није мислио. Није осећао. Знао је да је његов отац издајник. Наредба је била јасна.

Морала се извршити. Њихови кораци губили су се у ноћи. Неколико је звезди пробијало испод кишних облака. Ближили су се дубокој каменој провалији. Још једном је хладним дланом осетио додир руке очеве. Затресао се и тада је снажно дограбио оца за леђа. Понео га је. Лазар није имао времена за одбрану. Бацио га је у таму пред собом. Нагло је задржао замах који је и њега у напред понео. Последњи пут је видео очеве руке високо и грчевито дигнуте. Камење се са хуком котрљало у долини.

У тишини окренуо се и пошао кући. Уз пут је несвесно тражио рукама око себе. И још ништа није могао да мисли. У селу никог није срео. И кућа је била празна. Зграбио је парче луча и канту петролеума. Враћао се брзо. На дну амбиса нашао је леш раздробљен ударом о стене. Полио га је петролеумом.

Сву ноћ је пламен обасјавао клисуру као прерана зора. Када се најзад ватра угасила и кад ни трага није остало од оца, издаје и злочина, син се вратио у село да месну чету извести.

Наредба је била извршена.

ЧЕЛОПЕК

Пролеће које доноси смрт и животе, разлистале шуме и слободу хајдучку дочекао је големиот Илија Пчињски са четом у Дренку. Недељама је већ у њему безбедно седео разговарајући се са старцима који су се 1878 у кумановском устанку под Вељаном Капетаном и Јаћимом Челопечким борили, и молбе Берлинском Конгресу писали да се присједине Србији, а по том, остављени и разочарани, уцењивани и плашени, своју децу у егзархијске школе слали да отуђе име и изгубе народност.

Поп Димитрије из Дренка одржао је реч дату Ивану Осоговском-Наумовићу, младом официру и војводи »убавом као икона«. Одрекли су се сви егзархије и Јован Алексић, студент и комита, писао је сељацима арзовал да се поново враћају патријаршији.

Почетком априла прелила се пролетња бујица четничка преко Пчиње и Козјака. Саватије и Бацета превели су сто седам комита.

Тог судбоносног пролећа 1905 које је покренуло све снаге четничке, одлучио се Саватије Милошевић да замени вечито тајни посао организатора, завереника и незнанога вође влашћу и славом војводском. Хтео је да оснује чету младих људи, учитеља и студената, покретни штаб, који би лутао од Козјака до Пореча, руководећи целим радом комитским. Одушевио је том замисли Лазара Кујунџића управитеља школе у Кичеву.

У оделу поречког сељака дошао је Лазар до Скопља а ту га је четнички одбор преоденуо у ношњу из Карадага. Пазарног дана у Куманову међу гомилом сељака угледао је изненада учитељ Шарпланинац свога друга из Кичева. Чинио се невешт, али када су други сељаци изашли из његове канцеларије, пришао му је узбуђен и пољубио се са њиме. Лазар му је брзо изложио своју жељу да пређе у Србију, где се већ Саватијева чета скупљала. Познавајући опасности тајних граничних прелаза и кобне сусрете комитске, задржавао је Шарпланинац Кујунџића.

—Назад нећу.

Са те две речи пресекао је Лазар све савете.

Дао је реч Саватију и хтео је и морао је одржати.

Опростио се Шарпланинац последњи пут са другом и са куриром послао га четничким пролазом.

Са Саватијевим летећим штабом, око кога су се још четири чете окупиле, прешао је Лазар Кујунџић почетком априла, под оружјем, као комита границу.

Нови хајдучки живот, кратак и светао, као одблесак, за њега је почео.

И Саватија су задржавали другови. Јунак, четник и војвода умео је да буде сваки циглар и сваки чобанин са Југа, али је било мало вођа и организатора.

Саватије је носио тајно скривену у себи, као бол, заједљиву пријатељску примедбу да је лако из вароши четништво родити и ништа његову одлуку није могло да измени.

Пред полазак преко границе када су се у Врању код свог фотографа комите сликале, опасане са реденицима, са десном руком дигнутом, управљеном према граници, а са пушком у левој, позвали су другови Саватија да и њега фотографишу. Нико није видео његов лик на хартији.

—Ко зна где ће ми бити гроб. Ако успем народ ће ме носити у срцу. Ако не успем, мртва слика не значи ништа.

И када се опраштао полазећи преко границе, оставио је свој лик једино у последњем поледу својих другова које је тада загрио.

Окупљале су се све нове чете око Саватија. У Дубочици код Стојкове воденице дочекао их је Илија Пчињски. Радосно се довикивао Милан Гавриловић са Дулом Димитријевићем и Илијом Шуменковићем сусрећући се.

Са Саватијем и Бацетом дошли су и Воја Танкосић, пун жеље за борбом, Борко Паштровић, који је крагујевачку чету водио, Војин Поповић, са чијим се доцнијим именом војводе Вука најлепша четничка легенда спојила и Пера Тодоровић, коме је овај пролетњи лет у нов живот хајдучки нагло пресечен.

Четири млада официра оставили су свој чин и војску да славне комите постану.

Прешли су са њима и Стеван Недић-Ђела, кога је у јануару 1905 Глигор са Бабуне послао да у Врању скупи нове четнике и галичнички учитељ Доксим Михајловић. Обећао је своме пријатељу турском миљазиму Босанцу — Србину муслиманину из Сарајева — да ће се у Галичник са четом вратити.

Свако је пчињско село доносило нове хајдучке сусрете. У Буковљану дочекали су Саватија Јездић-Развигора и Тодор Алгуњски. Огрнути сељачким гуњевима и помешани са женама, које су ишле на причест у Жегље, спасли су се на Лазареву Суботу из Бајловца које је војска била опколила.

У Макрешу су нашли чича Павла из Јачинца и удружена велика војска четничка изабрала је Никуљане за одмор пре преласка у Скопску Црну Гору где је њихов пут за Пореч водио.

На Велики Петак прошли су по ноћи поред Челопека. У зору сутра дан, 16 априла 1905, у несретно село Никуљане, сусретиште свих разрачунавања и аскерских потера, ушло је сто тридесет четника. Овај велики скуп бораца донео је безгранично охрабрење сељацима — кратко и привидно.

Пуни мутне радости разводили су сељаци четнике по кућама да се одморе и да им се ручак припреми. Задржавајући за себе за последњи постни дан лукац и комад проје, сељаци су кували јагњад са пиринцом за комите.

По ручку завладала је у селу тишина. Жене су умиривале децу да не плачу. Четници су спавали пред новим напором и новом ноћи ходања. Само је Саватије био будан. Огрнут кушљаком обилазио је страже које је то јутро око села поставио.

Одједном журно се са брда вратио. У првој кући где је чета војводе Тонета спавала, срео је на вратима Гавриловића, који је неспокојан и узнемирен пошао на пут сеоски.

—Турци ... Буди све..испрекиданим гласом викао је Саватије.

Село је задрхтало страхом увек истим.

Из свих кућа излазили су журно четници са пушком у руци и немиром у срцу. Трчали су за Саватијем преко потока који их је делио од малога каменитог брега и непознате судбине.

Покрили су стрму жуту падину у црно сукно одевене комите као велико јато гаврана.

На другоме брегу где су час пре стајале страже четничке, указао се на небу покретни низ аскерски. Пред њима је официр на коњу јашио.

Необуздани и нестрпљиви за борбом, Танкосић и Паштровић викали су на четнике да лежу и да пуцају. Њихове је заповести пресекао Саватије који се појавио са револвером у руци:

—Напред.

Није се смело застајати, ни тренутак изгубити. Прелили су се као талас преко брежуљака и сишли у зелене ливаде више којих су се дизали Челопечки висови, камене куле хајдучке. На њима су 1878 у последњем отпору умирали кумановски усташи.

Сада су сви разумели куда их је Саватије водио.

Опрезно, затварајући их у живи лук, који је требао да непробојни венац постане, долазили су са обе стране турски војници и погнути газили кроз млада жита, привлачени и они каменитим врховима који су у себи смрт и борбу носили.

Већ су се прве комите пеле уз камените стране челопечке. Последњи, заморени, исцрпени падали су крај потока са пресеченим дахом и гутали прљаву воду. Међу њима заостала су и три студента: Гавриловић, Дуле Димитријевић и Шуменковић.

Уморене и кржаве очи окренули су за собом. На зеленој ливади зелени аскери приближавали су се са црвеним фесовима и белим калчинама. Распознавали су већ њихова уморна и узнемирена млада лица.

И одједном нашли су још много снаге у себи да појуре за друговима уз оштри, коси и непријатељски камен. Тек горе далеко на топлом сунцу узнете у небо биле су велике стене које су заклањале и штитиле као тврђава.

Гавриловић је био напред.

Зрна су цепала ведре зрак и камење и тресак барута објавио је да је битка почела.

Јата препелица поплашених пушкама дигла се у вис и чисту слику неба покрила тамним пегама.

Под притиском подневног сунца и опреме скакао је Гавриловић гоњен зрнима уз стене. Окретао се да види да ли стижу за њиме другови и аскери. Танкосић заостао са Димитријевићем сипао је метке на Турке и задржавао њихов налет.

Сва тројица приближавали су се врху. Бранили су се и носили уморени дах као врело олово у грудима. Страшни бол у нози срушио је Гавриловића. Животни нагон брзо га је подигао и гурнуо пред собом. Стигао је на врх где су комите заклоњене високим стенама слободно и као господари стојећи пуцали и пушили.

—Браво, браво, храбрио је Танкосић Гавриловића превијајући му ногу разбијену одскоком челичног куршума.

Са највишег врха — челопечке »куле« — чича Павле Младеновић, Јездић-Развигора и Тодор Алгуњски са четницима непрекидно су пуцали и певали.

Само је Радул Косовац застао. Врело зрно приковало га је уз камену страну више потока. Са свих страна појурили су војници да зграбе пушку мртвом четнику. Заклоњени иза стена другови Радулови кидали су зрнима зелене блузе и груди аскерске, као птице грабљиве. Четрнаест пута је мртва рука војнички испустила комитску пушку отету и тек ју је петнаести, Иљаз из Мутлова, рањен кроз обе ноге, вучући се последњом снагом, однео.

Арнаутска села одјекивала су од пушчане узбуне. Из Мутлова, Сушева и Алгуње стигли су први арнаутски ратници. Опијени барутом и вером у

победу пошли су на јуриш без пуцња, са јатаганима, али су њихова тела покрила челопечке падине као позни снегови.

У 3 часа по подне од Пелинца зачула се потмула грмљава.

—Оно је Ђорђија, викао је радосно Паштровић, гледајући догледом са врха челолечког зелену равницу у којој је луди вртлог све носио.

Ђорђе Скопљанче са четом напао је Турке и Арнауте са леђа.

—Ура, поздрављали су помоћ четници.

Војничке трубе збуњено и пискаво одјекивале су на све стране.

У Куманову затварала се чаршија. Прострујао је већ глас о комитској надмоћности.

Са првим мраком завладао је мир над Пчињом и Челопеком. Горе по врховима сви су се скупљали око Саватија, уморни од борбе и победе. Дошла је и сеоска милиција из Којинца, Драгоманца, Старог Нагоричина. Чинило се да Челопек својом славом оживљује нов народни устанак.

Радост је помућена била појавом четника Тодоровићевих. На укрштеним пушкама носили су свога младог вођу, чији је живот истекао у једном веселом крику победном.

Целог дана говорио је да осећа близину смрти. У први сумрак погинуо је.

Савладан страшним узбуђењима, Саватије није ни ожалио свога младог пријатеља. Оставио га је челопечким сељацима, који су ослоњени на старе пушке ћутећи около стајали.

Понели су сељаци са собом као драгоцен дар мртвог Перу Тодоровића. У ноћи обукли су га у сељачко одело да Турци копајући гроб не нађу четничку опрему, и са цвећем и јабукама сахранили га.

Помућен тугом тражио је у мраку Саватије Паштровића. Угледао је крај себе малог четника и послао га да тражи вођу чете крагујевачке.

—Трчи Секула.

Са прекором и без воље погледао је мали четник Савагија и пошао.

Као пала звезда синула је далеко у ноћи последња пушка. Секула је вриснуо и из раздробљене шаке испустио карабин.

Одмах затим Саватије је чуо Паштровићев глас. На слабој месечини видео је његову високу сенку.

Низ најстрмију надину челопечку спуштале су се чете ка Пчињи. Саватије је носио на леђима рањеног Гавриловића.

Уморни и жедни четници су застали у сред широке реке и жудно пили површину сребрног огледала.

Сви су прешли Пчињу. Одједном њихове преморене нерве и чула ударио је одјек пушака непријатељских иза ниских врба. Брзо спремни на одбрану, четници су падали на ивицу обале.

—Не пуцај, шапатам се пренела дуж тамног низа људског заповест Саватијева.

Све даље и све тише као одјек понављало се:

—Не пуцај.

Арнаутска заседа се није више јавила.

Саватије је повео чете ка Козјаку. Застали да се прикупе у Драгоманскоме хену, наишли су на кириције: Циганина, Турчина и Арнаутина. Одузели су им коње и ставили на њих Гавриловића и још два рањеника. Секула је четврти ишао крај њих са руком у завоју.

Заробљенике су оставили у Дубочкој шуми везане.

Циганин преплашен, дрхтао је и једнако викао:

—Бог да живи краља Милана...

Србија је за њега постојала само из успомене на 1878 годину.

Даље у гори четници су се поздравили и разишли. Саватије их је распустио. Он је са највећом четом пошао за Бајловце. У шуми више села дочекали су Ускрс уз окорео хлеб, паприку и празилук.

Лазар Кујунџић, рањени Гавриловић и Секула са сеоским вођом приближавали су се граници.

*

У Куманову Ускрс се весело славио.

Годинама је ту живео заборављен, потпуно слеп негдашњи јунак из Стрновца, Вељан Капетан, који је 1878 усташке чете водио. За њега су некада Арнаути од сребра лили куршуме и са страхом сећали се његове куле мрамором поплочане, крај које је на дну вира Кршутинца лежало двадесет и три најсмелијих њихових другова.

Ослепоо у Канли-кули солунској, тешко болестан, живео је Вељан од туђе милости, сећајући се горко своје славе и негдашњег богатства, својих сто радника, оружја сребром окованог и коња арапских.

На вести о борби челопечкој сву је ноћ дрхтао и када је у јутро на Ускрс стигао глас о великој комитској победи, издануо је од радости.

Слом кумановског устанка, смрти усташа, беда његовог вође, све се изгубило у самртном осмеху, коначном, вечном на изданулим уснама Вељана Капетана.

*

У зору на Ускрс довукли су Турци возовима нову војску и топове да освоје Челопек, над којим су само птице кружиле. Арнаути су одвлачили своје мртве другове, а из Куманова је на колима однето четрдесет асура за четрдесет младих мртвих војника.

*

Неколико дана су узалудно Кујунџић, Гавриловић и Секула пред самом границом очекивали могућност да пређу. У ноћи су се свугде сретале војничке патроле и заседе су својом мрежом затвориле све пролазе.

Петога дана покушали су да се пре заласка сунца и пре постављања заседа пребаце у Србију.

Из шумице су појурили у ливаду, крај потока више кога се дизао брег за граничном караулом. Одједном су угледали војнике на гребену. Опет су лежали у трњу и неизвесно чекали. Аскери су се неодлучно окретали.

Слушали су песму птица у шуми. Бубе су зујале око њих и њихов се глас мешао са шумом потока.

—Све мирише на живот, а ми да умремо, говорио је тихо Кујунџић нагињући своје плаве очи и лице изгрижено богињама ка Гавриловићу, који је крај њега изгребен трњем лежао.

Нису умрли јер их војници нису приметили, али је прелазак на томе месту био немогућ.

Очајни враћали су се, али изненадни сусрет у ноћи са Саватијем донео им је решење. И он је ишао за Србију. Послане безбројне потере онемогућиле су им кретање и скривање по планинама. На Козјаку је остао само млади Петко Илић, који је први пут повео чету од шест другова, младића као и он, који су не познавајући живот презирали смрт и опасности.

Саватије је одлучио да пређу границу пре заласка сунца, док су још Турци по караулама.

По подне сви су пошли низ шумовити пропланак, прешли су поток и отпочели да се пењу уз дивљу шамановачку падину, коју је пресекала у њиховој свести блистава нит гранична. Преко те траке замишљене, коју су они видели својим унутарњим очима, простирала се слобода као небо за спасеног.

Смркавало се. Пси су лајали из села. Четници су угледали осветљени прозор турске карауле у близини.

Љуба Јездић-Развигора, болесног срца, пао је блед на земљу.

—Милане, ја више не могу.

Гавриловић рамајући отишао је до прве куће и донео му воде. Са прикупљеном последњом снагом стигли су њих двоје Миомира Миленовића и Шуменковића, који су се тешко уз брег пели.

Пред њима у страни просула се светлост кроз отворена врата карауле. Војници су ишли на вечеру један за другим.

Опет су нашли на извору својих младости довољно снаге. Нагло су пожурили. За собом у мраку оставили су бели гранични камен.

Спустили су на влажну земљу. Миомир је легао и гологлав ју је пољубио:
—Мајко Србијо, никад те нећу оставити.

*

Спремајући се за пут за Скопску Црну Гору, Саватије је позвао Пећанаца да га више манастира Матеича сачека и да му донесе храну за сто четника.

Када је ношао Пећанац није знао за пакао који је тога дана пламтео на Челопеку. Водио је тридесет и пет комита и сеоску комору са стотином хлебова.

У зору на први дан великог празника са Вуксана више Матеича место четника Саватијевих, угледао је Пећанац под собом кроз пролетња стабла још танка и непокривена, војску која их је опколила.

Борба је морала почети. Није се могло спасти. Са свих страна појас ватрени их је опасао. Око подне Турци су довукли и брдске топове. Под експлозијама стене су се цепале и прскале. Седам четника у очајном пркосу пошло је напред, напоље из огњеног затвора. Повео их је војводин друг из детињства Јован Ђорђевић из Пећи.

Појавили су се млади и витки на стенама у диму и низ стрму падину појурили ка шуми. Кратак је био њихов пут. Побеснели рој зрна бацао је у вис земљу и зауставио их. Црвена магла помутила је очи, које су последњи поглед задржале на врховима храстова, иза којих је остала недостигнута слобода. Стрељани без одбране у очајном полету за спасењем попадала су сва седморица изненадно и брзо. Када се стишао вулкан раздробљеног

камења, дима и усијаног олова, три рањеника пузећи тешко и опрезно вратили су се међу другове, који су се бранили иза стена. Јован Ђорђевић, Алекса Шаговић, Трајко Зафировић из Скопља и Петар Сириничанин остали су побацани смрћу један преко другога, са широким ранама, кроз које су истекли животи и крв сасушена сада пролетњим сунцем.

Све до ноћи бранио се Пећанац у крајњој решености и помирености. Врели облак дима и пламена стално их је обавијао. Ноћ која је дошла оживела је наде. Залажене бомбе просецале су таму као метеори. Одвлачене стрмим ладом брега падале су у редове аскерске и кидале тела и гране по дрвећу. Паника је разнела војничке редове. У сред узбуне и умирања Пећанац је провео чету кроз потеру без борбе и без жртава.

Читав тај дан Скопска Црна Гора са страхом је слушала далеку борбу на Вуксану. По манастирима се место победне ускршње литургије служиле молитве за спас четника.

Целу су ноћ одступале комите Пећанчеве носећи рањене другове и тежак умор пламеног дана. У зору стигли су у Бродац. Пред својом кућом чекао их је отац погинулога Шаговића. Сазнао је за смрт сина и мирно је примао као домаћин четнике. Пећанац збуњен и растужен није смео да говори с њим и склањао је поглед у страну.

—Војводо, мислев да си поголем јунак, тргао га је глас оца Шаговићевог. Имам уште еден син. Земи го и њего.

Пећанац га је пољубио. Први и последњи пут видели су четници сузе у очима свога војводе.

НАУМ ИЗ НЕБРЕГОВА

Свежа и црна ноћ покривала је тешким и здравим сном хајдучка тела. Дубоко су спавали поред ритмичке лупе воденичног камена и пада воде. Из пепела им је блага топлота још покривала лица и руке.

Један је другог будио за одмену на стражу. Около је био мир.

То је спавала чета војводе Глигора, који се одвојио од Рајковића и пошао да са децом проведе празник, Ускрс. Пред Небреговом зауставио се и изабрао малу воденицу испод Мукоса.

Пред улазом у воденицу још хладни јутарњи зраци падали су на последњег ноћног стражара и сељака, који је дошао из Небрегова, осврћући се за собом у провидну маглу.

Исти пут до воденице прешао је поново у подне. Донео је четницима бријач, пешкир и сапуне.

Цео дан је трајало удешавање са масним шалама и подсмехом. Чисти, опрани и избријани пуцали су и смејали се до пада друге ноћи у воденици. За све време воденичар је обилазио и стражарчио около по шуми.

Само се четник Наум Марковић није смејао од срца. Мутила му је мир неодређена слутња.

Други по реду он је био на стражи. Другови су ућутали у воденици и савили се крај ватре на спавање. Ноћ није била тиха као прошла. Са свих страна долазио је узнемирен лавез сеоских паса. Наслонио је уво на земљу и чуо је да није мирна. Учинило му се да се и гране размичу. Устао је да све то јави.

—Дур, бре.

Турчин је стајао пред њиме.

Из потока сенуо је пушчани пламен. Наум је грчевито стегао пушку и заклон пред собом од воденичких врата.

Навикли да их буде опасности, четници су били одмах спремни, са оружјем. По воденичном крову и зидовима ударао је челични град све снажније.

Ватру су угушили пепелом да избришу своје сенке и у тами Глигор се први појавио на вратима. Стрељан са свих страна прејурио је преко јаза и недирнут зауставио се на дну јаруге. У непрекидном ланцу, један за другим, четници су стизали до војводе.

Чули су за собом јаук и пад у воду. Учинио им се да је тај неприродни глас био Наумов.

—Ајде, момчиња!

Оштрим шапатам повео их је Глигор. Ватрени низ их је гонио. У зору тек ишчупали су се из пламених канци потере.

На врху Мукоса у провидној зори Глигор је пребројавао четнике.

—Камо го Илија и Наум?

Око подне стигао је Илија Јовановић. Изашао је последњи из воденице. Прекинула се била нит која је чету везивала. У тами, коју је само ватра барута расветљавала, засенут, збуњен, залутао је. Сударио се са аскерима. Пушчани пламен му је само власи спржио. Спасао се. Бежао је кроз њиве гоњен и тек је заклоњен иза једног камена сакрио свој траг. Чим су се видела прва дрва и оштри врхови планински пошао је и он за Мукос, хајдучко збориште.

Наум се није вратио.

Јутро празничко дуго чекано и спреманосветлило је преплашено Небрегово. Одједи борбе преливали су ужасом целу ноћ као лавина село. Између затворених кућа по каљавом путу вукли су Турци мртво тело комитско. Јауци су испунили мирни ваздух пролетњи без звона. У гомилама аскери су терали сељаке ударцима кундака и хамција да познаду у лешу умазаном блатом и крвљу Глигора војводу.

Једна млада жена са широко отвореним очима, бледа и мирна пратила је грозни спровод кроз цело село. Није имала снаге да се склони. Кад су одлазили са ужасним псовкама и досадом још једина она на празном путу једнако је гледала у разбијено, онакажено тело — свога мужа Наума.

За спас села ћутала је до краја и још дуго корачала је али све спорије за поворком која се губила ка прилепском пољу.

СЕОСКИ ЧУВАР СТОЈЧЕ

У равници битољској Тополчане, Лисолај, Добрешево, Кривогаштане одлучно су се опирали егзархији и бугарској навали. Сељаци су из Битоља куповали тајно пушке или их набављали преко четничког одбора и оружани чували су чистоту својих села. Стојче чувар поља из Тополчана оружје им је доносио.

Пошао је опет пазарног четвртка у Битољ да прими две мартинке које му је Алекса Јовановић набавио. Обесио их је сваку о раме испод беле доламе, причврстио их уз тело појасом и са пребаченим цаком враћао се безбрижно кроз Широки Сокак у свој хан преко Драгора. Топло и ведро подне лежало је над чаршијом.

Два чувара режије дувана који су га срели на улици, неверљиво су посматрали врећу на његовом рамену. Један му је пришао и снажно га лупио, шалећи се. Викнуо је брзо и опсовао. Шаку је разбио на скривену цев. Зграбили су га и као ухваћену птицу са разгнупом доламом, праћени целом чаршијом, повели га у ућумат.

Алекса Јовановић је мирно после ручка читао новине када је у собу ушао његов познаник Штерић и испричао му о узбуни у вароши. Ухватили су једног сељака са две пушке.

Пребледео је и недељу дана је у сваком отварању врата и застајању пред кућом слутио заптије.

На саслушању Стојче је упорно понављао да је пушке купио у Арнаутској мали. Узалудно су га данима водили да покаже кућу из које их је добавио.

Да би се уклонио неко време из Битоља Јовановић је са Ћирковићем пошао за Кичево и Пореч да обиђу чете.

На пролетњем дану умирено су гледали из старог фајтона у зелена поља и ретке шуме које су крај њих промицале. Пушили су, нудили се ракијом и весело отпоздрављали сељаке који су се враћали са њива.

Одједном, када им је Зајаска река открила прве ниске куће кичевске, збуњено су се погледали. На улазу у варош била је искупљена цела полиција.

Њих су чекали. Кајмакам им је пришао и рекао да су ухапшени. Тако је наредио Битољ. Претресли су их и саслушали. Јовановић је тврдио да је послан у ревизију школа од владике Поликарпа.

Под стражом су их вратили у Битољ. Опет су били у затвору. На саслушању мудир је изненада пружио једно писмо Јовановићу.

—Је ли то ваше?

Тумач је превео.

Загледао је испрљану коверту.

—Адреса је моја.

—Отворите.

Јовановић се опрезно бранио. Ипак је несигурном руком раскинуо коверту. Са малог парчета хартије тумач је читао:

»Пушке не можемо да вам дотуримо, шаљемо само револвере. Добићете новце и набавите све остало.

Ј.«

Професор је огорчено тврдио да је писмо потурено. Свако га је могао написати.

Вратили су га натраг у дубоку, прљаву ћелију, осветљену само slabим зраком који је падао кроз решетке уског, високог отвора.

Ни преглед стана није ништа открио. Турци су претресали собу, док су шифре и цела комитска архива били у кухињском столу. По ноћи је професоров пријатељ Михајловић, који је са њиме становао, извукао све судбоносне хартије из кујне и скривене у недрима изнео пре но што је полиција стан запечатилa.

После дугог лежања у мраку дозволили су му да изађе у двориште. Прво лице које је Јовановић угледао било је Стојчево. Сеоски чувар га је гледао равнодушно, без интересовања, као да га је први пут видео. Ничим није одао

своје раније познанство. Стражари који су мотрили на њих нису тајну открили.

На рођендан Абдул-Хамидов посетио је Јовановић управника затвора у героку, који су му у тамницу донели. Изговорио је механички уобичајене речи:

—Падишах чокјаша!

Пустили су га најзад јер није било никаквих доказа.

Сеоски пољак Стојче остао је да веран до краја сам издржи три године робије.

СТЕВАНОВА ПЕСМА

Пред потерама склонио се Глигор са Мукоса у Пореч где су га Рајковић и Бабунски чекали. Пролеће је донело немир и шуме разлистале су опет оживеле. Четници, луталице, ишли су дугим кружним путем без краја и почетка кроз зелене планине освежене заосталим снегом по урвинама, кроз бачије на којима су им чобани спремали младе јагањце, плаћене златом и кроз ноћи једине слободне.

Камен је секао оштрим ножевима њихове табане. Два четника непрекидно су застајала да одморе на мекој и младој трави изгребане, кржаве ноге. Обућа је остала само око чланака. Глигор је пришао и скинуо опанке. Дао их је једном четнику. Рајковић је обуо другога и две војводе ишле су босе пред четом све до Крапе.

27 априла напустили су Рајковић, Глигор, Бабунски и Тренко са четама кратки безбрижни одмор у Крапи, ноћи прославане на овчим кожама под кровом, дуге разговоре уз ракију са »владиком« Тасом, бунгуре са пастрмом и мазник. Пошли су планинским гребеном ка извору Бабуне, да наставе стварање своје шумске државе.

Ни једног гласа осим животињског вриска и хука воде, ни једног сусрета, сами господари свога пута под небеским звоном прилазили су Орешкој планини. На рубу неба и оштрог камена седео је чобанин.

Глигор је набрао обрве и стао. Зауставио се цео живи ред. Сељаци су се увек склањали са домашаја пута и са високих видика. Заклоњени шумом и клисуром чували су своја стада далеко од свих погледа. Чудни чобанин одвео је сувише високо своја два вола. Опрезно су га опколили и ухватили. Под кабаницом нашли су бугарског комиту.

Његов уплашени поглед који је бацио на шуму иза зеленог пропланка одао је логор другарски. Бугари су скривени под густим, високим храстовима лежали око извора, одмарајући се пред ноћним нападом на Крапу, из које су српске чете тек биле изашле. Рајковић је одлучио да их претекне. Наредио је да се опколе и нападну.

Глигор је пошао са четом на ивицу шуме у заседу да чека на знак пушке Рајковићеве. Са Бабунским и Тренком повео је големиот Сретен комите кроз сенке влажне између густих стабала. Преплашене веверице бежале су по гранама. Одједном је опрезни комитски ход зауставила блиска паљба. Знали су да је то код Глигора. Бугарски стражар код извора приметио је кретање грана и сенке на ивици шуме. Узбунио је дружину. Удар челичног бича обавио је Глигореве четнике.

Препад се у отворену битку претворио. Рајковић је трчао другу у помоћ. И пред њиме се указала тамна покретна гомила. Иза сваког дрвета блистао је пламен и планина је враћала потмуло глас пушака.

Дубоким јаругама, планинским косама бежале су бугарске комите без капа и оружја, кржаве, преплашене, поражене.

Рајковић је опколио извор. Са жубором се мешао глас умирућег човека.

Између изранављеног дрвећа нашли су петнаест бугарских лешева. У сред баченог оружја и торби комитских лежао је Стеван Димитров, који се »краљем од Македоније« прозвао.

Издисао је и певао:

»Македонио, Македонио, жалос за мајка за да не погинам од душманските турски куршуми а да погинам од братски српските куршуми...«

САМРТНО КОЛО ЧЕТНИЧКО

Одела влажног натопљеног росом у провидној јутарњој магли, седам четника пробуђених свитањем лено је протезало уморне удове. Сваку ноћ су на другој планинском врху преноћиште тражили. Потере дигнуте још од челопечке битке непрекидно су кроз шуме пролазиле. Сам са четом у Пчињи млади војвода Петко Илић увек им је вешто измицао. Склонио се сада у шуму козјачку више Св. Оца Прохора, задовољан што је јуче, и прекјуче, и сваког дана од како га је Саватије оставио да чету води, сретно избегао аскерима.

Лежао је пробуђен са рукама под главом и гледао у влажно лишће, дрхтаво и светло на раном сунцу и један мали комад неба који су широке гране уоквириле. Одједном га је тргао тихи писак као песма тетреба. Скочио је и шест његових другова стајало је већ спремно са оружјем. Стражар је са ивице пропланка јављао птичјим гласом опасност која се ближила. Од манастира се дуга војничка поворка пењала.

Један за другим, блиски, без речи, похитали су четници ка Буковљанској шуми да прегазе Пчињу и да се широке, непроходне Старачке горе дохвате. Њихов хитри ход је пушчани вихор зауставио. И са те стране аскери су долазили вичући и пуцајући.

Збуњени, али безумно храбри пошли су натраг. На месту где су час раније лежали спазили су војнике, који су пажљиво у круг обилазили и загледали изломљене гране и траву угажену.

Петко је одлучно повео другове ка високом каменитом врху који је још слободан остао.

Распоредио је млади војвода седам другова за стене умивене јутарњом кишом и погледао замишљен пролетње сунце које је изнад шуме излазило. Цео дан неизвесности, борбе, близине смрти и безумног надања, дан 30. априла, био је пред њима.

Нестрпљиве комите дочекивале су већ прве аскере, који су се неопрезно појављивали иза дрвећа, плуском усијаног челика.

Грмљава на планинском врху под ведрим небом испуњавала је немиром и тешком слутњом сва срца у Пчињи.

Када се за тренутак одјек барута утишао, као кликтање орла разносио се над врховима дрвећа кроз свежи зрак глас Петков који се ругао пркосно султану и Турцима, веселио четнике и певао. Сва је планина његовим гласом одјекивала.

По подне осушено жеђу његово грло је умукло. На стенама није било више влаге да је попију, у торбама није било хлеба. Четници су између два хитца гризли комадић воска који су заједно са бомбама носили.

И пушке су се све ређе јављале. Забринато су другови Петкови тражили последње метке по реденицима и тарачугама. Када се сумрак већ приближио, над врхом брега завладала је тишина. Само су још залутала зрна ударајући о стене прштала. Ни једног куршума Петкова дружина није више имала.

Охрабрени, пузећи између дрвећа и камења, аскери су се врху брега примицали. Заклоњени иза дебелих стабала, позивали су комите на предају.

Прва вечерња звезда заблистала је на небу. Још једна за њом обасјала је врх брега и полетела ка шуми. Четници су бацили прву бомбу. Пламен је осветлио сенке и гвожђе је у дивљем вриску кидало стабла и тела. Пред страшним комитским жариштем узмакли су аскери.

Петко је погледао своје другове. Сви су ту били око њега, блиски, свих седам: Манасија Николић, Ђоша Бељановче, Коце Јанковић, Михајло из Кошине, Божин из Отљана, Анђел из Четираца, сви бледи и одлучни, сви потамнели од земље и барута, сви млади. Ни један није имао више од двадесет година. Денко Кумановче, најмлађи, још није напунио ни осамнаест.

Дуго је он молио проту Ташка, кога је увек возио фијакером од вароши до станице када је из Куманова за Скопље ишао:

—А, бре, господин прото, прати ме у чета.

Када су му се прота и учитељ Шарпланинац на то смејали, он је скоро кроз сузе говорио:

—Море, бре, пратите ме, па ће видите кој сам.

—Нека га ђаво носи, рекао је једног дана прота, нерасположен и узнемирен блиском смрћу и претњама егзархиским. Нека иде.

Денко је отишао у чету решен да реч одржи. Сада је дошао тренутак да покаже ко је. Последњу бомбу он је у рукама држао.

Петко је погледао другове. Срео је у њиховим очима исту дивљу одлучност, неустрашиву решеност као код богова. Разумели су се погледом. Силним ударцима о стене на комађе су поломили оружје. Само је Петко скривао у појасу револвер који му је Саватије поклонио.

Кратка тишина покрила је врх и уплашене Турке. Брзо су прилазили четници један другоме и љубили се. Примакли су се блиско у круг и попадали на колена. Сваки је руке другу на рамена ставио. У средини је клечао мали Денко, фијакериста из Куманова, и ударао у кресиво.

Судбоносни фијук запаљеног фитиља прострујио је кроз сва устрептала срца младићска. Још су се једном брзо, кроз последњи осмех погледали. Само су се руке јаче упиле у другарска рамена и облак, пламен и дим разнели су самртно коло комитско.

Када је отворио очи Петко је видео још увек пламени застор између себе и потамнелог неба. Одело, руке и лице било му је топло и влажно. Више његове главе је једна бела жила као пуж дрхтала. Лежао је у сред самртног вира од људских тела без облика. Чинило му се да чује јечање крај себе. Подигао се тешко ослањајући се на руке које су клизале. Видео је у сумраку светле очи Божинове и чуо је речи:

—Утепај ме, Петко. Турците жив да не ме фатат.

У Божиновој торби нашао је Петко два револверска метка. Погледао је још једном друга и разумео је неизбежну молбу његову. Још само су њих двојица остали. Спустио је своје изгореле, кржаве усне на његово чело. Прислонио је цев на место руменог пољупца.

Носећи одјех смртног хитца као последњи опроштај, вукао се Петко сада потпуно сам у сред смрти, ка ивици стрме литице која се ка Пчињи спуштала.

Нагнут над понором, испалио је последње зрно у стомак. Дубина је повукла снажно крваво тело себи.

Ноћ је пала над Козјаком, над реком и над мрачним шумама.

Дуго је зачуђен гледао у ниски свод од грања и сувих кукурузних стаблика над главом. Тихо звање јагањаца и звона долазило је до њега. Дуго је Петко у своме помућеном сећању тражио везу између смрти и живота. Цело га је тело болно притискало уз тврдо лежиште.

Чобанин који је изненада погледао кроз отвор колибе, носећи му топло млеко помужено, спојио му је својим кратким, простим речима прекинуту нит између два живота.

Када су у зору после борбе аскери отишли, остављајући страшну крваву гомилу на стенама, која је још јуче певала, борила се и била шест здравих сасвим младих тела, лутајући бојажљиво око бојишта, чобани су га нашли у жбуну на стрмој литици више Пчиње без свести, са страшним отвореним ранама. Склонили су га у колибу и већ су три дана чекали да се из тешког заноса поврати. Сазнао је од њих да се још један његов друг спасао: Коце Јанковић, кога је бомба бацила низ стене и који је сав разбијен, верујући у смрт свих својих другова, већ био прешао у Србију.

Следеће ноћи чобани су пренели и Петка преко границе. Извештен од гласника Одбор је сместио јунака у Врањску Бању и послао тамо др. Кустудића.

Превио га је, пун сумње, без икаквих нада:

—Било би чудо, кад би се извукао.

После петнаест дана Петко је још у завојима дошао пред Рафајловића и тражио да га поново врате на Козјак, где је његова мртва чета остала.

Сам, опет са пушком, пун неизмерне туге и болова, пошао је Петко ка брегу где је пламен спалио и разнео верно коло другарско.

(Крај прве књиге).

Садржај:

	Страна
Шта знамо о четницима?	4

I

Пре почетка

Велика Беговица.....	8
Кумановски устанак.....	11
Распеће Божинчетово.....	19
Бојко из Алгуње.....	23
Смрт Спире Црневића Големциојског.....	25
Младен Чакр-паша.....	28
Вељан капетан.....	31
Буна у Демнр Хисару.....	37
Мицко из Латова.....	43
Године смрти и тајне борбе.....	53

II

Прве одбране

Сусрет др. Гођевца и Стојана Донског.....	62
Код »Црног коња«.....	65
Освета Стевана Ћеле.....	69
»Слобода или смрт.....	76
Журдан Жорж.....	80
Крај Ћор Заима насилника.....	87

Постанак српског комитета.....	90
У пламену.....	94
»Јаблке за Турците«.....	97
Трговачки помоћник Воја.....	103
Четовање војводе Глигора.....	105
Ноћни састанак на Серави.....	111
Саватије Милошевић.....	114
Младост Годора Алгуњског.....	125
Заседа на Пчињи.....	132
Оружање Домороваца.....	135
Китан из Карбунице.....	138
Злате се моли за покој своје душе.....	140
Повратак старог војводе	142
Неостварени покушаји.....	146

III У борби

Четничка заклетва.....	150
»Шупљи камен« гробница четничка.....	153
Крвава жетва.....	166
Даскал Бабунски.....	176
Крста Трговишки.....	182
Бацета Рујанац.....	187
Мицко и Даме.....	192

Големиот са Козјака.....	198
Зимско четовање Косте Пећанца.....	201
Јелена из Кучкарева.....	208
Тамновање калуђера Василија.....	212
»Прота за проту«.....	216
Студенти — четници.....	230
Гајде спасења.....	235
Јован Дугачки.....	237
Седам мученика.....	239
Четничке ноћи.....	247
Дурак Спахијино чекање.....	255
Комитско пролеће у Карадагу.....	257
»Наредбата е извршена«.....	260
Челопек.....	263
Наум из Небрегова.....	274
Сеоски чувар Стојче.....	277
Стеванова песма.....	280
Самртно коло четничко.....	282

Станислав Краков
ПЛАМЕН ЧЕТНИШТВА

Издавач:
КИЗ „Хипнос”
Београд, Водоводска 125

За издавача:
Слободан Стојадиновић

Уредник:
Андреј Јелић Мариоков

Рецензент:
Гојко Антић

Корице:
Славко Протић Дрински

Репринт по издању из 1930.

Тираж: 2000

Штампа:
ГП „ПРОСВЕТА”, Београд
Ђуре Ђаковића 21 Београд, 1990